

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ГАВРИЛЮК Дмитро Юрійович

УДК 321.011.5:324(477)

**АБСЕНТЕЇЗМ ЯК ФЕНОМЕН ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Науковий керівник:

Ващенко Костянтин Олександрович,

доктор політичних наук,

старший науковий співробітник

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
------------	---

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ АБСЕНТЕЇЗМУ ЯК ФЕНОМЕНУ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ.....

13

1.1. Теоретичне обґрунтування сутності абсентеїзму у політологічному та міждисциплінарному дискурсах.....	13
1.2. Характеристика зарубіжних наукових концепцій феномену абсентеїзму.....	27
1.3. Причини та типології абсентеїзму: підходи українських та російських науковців.....	55
Висновки до першого розділу.....	67

РОЗДІЛ 2

ФЕНОМЕН АБСЕНТЕЇЗМУ В КУЛЬТУРІ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....

70

2.1. Абсентеїзм у політичній культурі українського суспільства.....	70
2.2. Політичне відчуження як передумова прояву абсентеїзму в електоральній культурі.....	90
2.3. Абсентеїзм як деструктивна форма електоральної поведінки громадян.....	110
Висновки до другого розділу.....	129

РОЗДІЛ 3

ЗАХІДНИЙ ДОСВІД ПОДОЛАННЯ АБСЕНТЕЇЗМУ ТА ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

133

3.1. Західна практика попередження абсентеїзму та можливості її застосування в Україні.....	133
3.2. Чинники подолання деструктивних проявів абсентеїзму в умовах демократизації українського суспільства.....	147
Висновки до третього розділу.....	182
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ.....	222
Додаток А. Результати опитування «Абсентеїзм у політиці: позиція студентства».....	222
Додаток Б. Результати глибинних експертних інтерв'ю «Абсентеїзм в Україні: характеристика, причини, шляхи подолання».....	228
Додаток В. Результати виборів у парламенти країн Європи в 2001–2006 рр.	238

ВСТУП

Актуальність теми дослідження значною мірою обумовлена наявною диспропорцією між демократичною теорією виборів та практикою її провадження, що негативно впливає на політичну, зокрема й електоральну культуру громадян, призводить до появи і розвитку феномену абсентеїзму. Інститут виборів залишається одним із найдієвіших механізмів легітимації політичної влади. Проте на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку вибори перетворилися із інструменту забезпечення владарювання найдосвідченіших, шанованих, професійних представників у механізм ефективної маніпуляції свідомістю громадян.

Проблема абсентеїзму є особливо актуальною у контексті існуючих для українського суспільства ризиків, серед яких трансформації громадянської некомпетентності у свідоме ігнорування політики; утвердження нігілістичних акцентів політичної поведінки; неготовність нести політичну відповідальність, здійснювати громадянський обов'язок тощо. Абсентеїзм як акт електоральної відмови, відхід громадян від політичного життя можна вважати прямим викликом демократизації у сучасній Україні. Корупційні й популістські практики у політиці призводять до деформації демократичних процедур, знецінення політичної ваги голосів виборців, спотворення культури суб'єктів виборчого процесу. Життя поза й всупереч закону – один із форматів публічності, який нехтує повагою до особистих прав, свобод інших громадян, та є прямим фактором абсентеїзму. Орієнтація на свідому байдужість до політики поступово стає нормою світогляду і поведінки сучасника.

Політичній науці відомі різні оцінки значення абсентеїзму. В умовах інституційних криз і світоглядних протиріч абсентеїзм у політичному житті українського суспільства не можна ідентифікувати лише як природну складову політичної культури суспільства. Абсентеїзм суб'єктів політики

тлумачиться як несформованість свідомого ставлення до власних громадянських обов'язків; небажання відповідати за розвиток своєї держави; відсутність потреби самотужки забезпечувати свою громадянську суб'єктність. Це також ігнорування конституційних обов'язків, відмова від використання права голосу чи участі у виборах, ухилення від громадянської відповідальності за якість політичних інститутів.

В Україні станом на сьогоднішній день тема дослідження не формулювалась як конкретний і самостійний предмет наукового аналізу. Водночас, у контексті актуальних завдань демократизації, розвитку політичної культури суспільства, ціннісних орієнтирів державного поступу до проблеми абсентеїзму зверталися вітчизняні вчені – В. Андрущенко, Б. Андрусишин, Д. Арабаджиєв, В. Бортніков, В. Бабкін, О. Бабкіна, І. Варзар, О. Вишняк, О. Волянчук, М. Головатий, В. Горбатенко, С. Денисюк, Н. Жабінець, Г. Зеленько, Р. Колісніченко, А. Колодій, В. Корнієнко, В. Кремень, Т. Кремень, А. Кудряченко, Г. Куц, Н. Латигіна, В. Лісовий, В. Логвинчук, М. Логунова, В. Мартиненко, М. Михальченко, Л. Нагорна, Т. Нагорняк, М. Обушний, М. Остапенко, Н. Пробийголова, О. Проскуріна, Н. Ротар, С. Рябов, В. Северенюк, П. Сівчук, М. Ставнійчук, О. Чемшит, Д. Чемшит, О. Чижова, Ю. Шайгородський, О. Яцунська та ін.

Разом із тим, слід констатувати, що цілісної концепції дослідження феномену абсентеїзму у вітчизняній політичній науці ще не визначено. Зокрема, потребують окремої наукової розвідки взаємозв'язок між рівнем політичної, електоральної культури українських громадян та проявами абсентеїстських настроїв, електорального протесту; причини відтворення абсентеїзму під час виборів й функціонування цього феномену у міжвиборчий період; аналіз його передумов й специфіки в політичному житті сучасного українського суспільства тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені

М. П. Драгоманова «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід та українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 23 грудня 2010 р.). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 28 лютого 2011 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає у комплексному аналізі сутності абсентеїзму як феномену електоральної культури сучасної України та його специфіки в умовах демократизації українського суспільства. Така мета визначила постановку і вирішення низки *завдань*:

– дослідити сутність абсентеїзму, проаналізувати основні наукові підходи до цього феномену у рамках політологічного та міждисциплінарного дискурсів;

– проаналізувати зарубіжні політологічні концепції феномену абсентеїзму;

– з'ясувати причини, розкрити типологізацію і чинники абсентеїзму в російських та українських політологічних дослідженнях;

– визначити специфіку абсентеїзму в структурі політичної культури українського суспільства;

– обґрунтувати діалектику взаємовпливу політичного відчуження та абсентеїзму в умовах становлення демократичної електоральної культури;

– виявити особливості деструктивності абсентеїзму як однієї з форм електоральної поведінки громадян;

– охарактеризувати зарубіжні практики подолання абсентеїзму та можливості їх імплементації за умов неоднорідної ціннісно-орієнтаційної діяльності українських громадян;

– сформулювати систему напрямків з попередження деструктивних проявів абсентеїзму в Україні.

Об'єкт дослідження – сучасна політична культура суспільства в умовах соціально-політичних трансформацій.

Предмет дослідження – абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства.

Методологічну основу дослідження становить комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського і політологічного аналізу феномену абсентеїзму, виявлення його зв'язку з політичною культурою і свідомістю українського суспільства. Відповідна дослідницька стратегія пов'язана також із дотриманням принципів науковості, об'єктивності, всебічності, цілісності, послідовності, діалектики, плюралізму, соціального детермінізму, конкретності, системності, історизму, комплексності.

Методологія дослідження ґрунтується на сукупності різноманітних підходів і методів, які взаємодоповнюються, дозволяють забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів. Логіка застосування системно-функціонального підходу пов'язана з аналізом взаємозв'язків між рівнем політичної культури суспільства та наявністю абсентеїзму. Системний і синергетичний методологічні підходи дають можливість розглядати феномен абсентеїзму як цілісне явище. Історичний підхід допомагає проаналізувати різноманіття його проявів у різні періоди в поєднанні із критичним логічним аналізом цього феномену.

За допомогою загальнологічних методів наукового пошуку – аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення, індукції, дедукції – визначені основні причини відчуження громадян на рівні політичної культури українського суспільства. Застосування методу компаративного аналізу обумовлене потребою порівняння різних напрямів і підходів до об'єкту й предмету дослідження. Біхевіористський метод дозволяє розглянути абсентеїзм учасників політичного процесу, зокрема, проаналізувати показники і чинники електоральної поведінки індивідів і соціальних груп. Соціологічний

метод дає підстави для з'ясування впливу ідеології і культури на прояви абсентеїзму.

Для емпіричної експлікації цього феномену у дослідженні застосовано також аналіз публіцистично-літературних джерел, зокрема творів зарубіжних та вітчизняних авторів і регіональних мас-медіа. Емпіричну базу наукового доробку складають дані соціологічних досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України та інші.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в дослідженні здійснено цілісний і системний аналіз природи та сутності, сучасного стану й перспектив розвитку абсентеїзму як феномену електоральної культури та показано його діалектичний зв'язок із процесами демократизації українського суспільства.

На захист виносяться низка положень, що містять елементи наукової новизни.

Вперше:

- у вітчизняній політичній науці здійснено комплексний аналіз феномену абсентеїзму, його загальнотеоретичної сутності та характеру інтерполяції на стан політичної культури. Зазначено, що абсентеїзм є не просто формою індивідуального протесту, а відмовою, сформованою під впливом політичної дезорієнтації; одним із ефектів громадянської розгубленості у відповідь на критичну антагоністичність політичної боротьби; це результат небажання розібратися у політичній системі стримувань та противаг, а також приймати участь в політиці за подвійними (патерналістськими – зовні, корисними для себе – по суті) стандартами політичних еліт;

- запропоновано авторську типологію електорального абсентеїзму за критерієм «причинності», а також класифікацією його мотивів (політико-виборчий, світоглядний, соціально-політичний, нігілістичний, релігійний

маркери). Серед причин абсентеїзму названо незацікавленість політичних еліт у проведенні конкурентних виборів; «десакралізацію» політичної влади громадянами; слабкість і функціональну неконкурентоспроможність опозиційних політичних партій та рухів; суспільні перестороги, відчуття громадянами соціальної несправедливості, фінансово-економічної несвободи, загрози свободам людини;

– виявлено деструктивні особливості абсентеїзму як однієї із форм електоральної поведінки громадян в Україні. Стверджується, що абсентеїзм поглиблює електоральну дезорганізацію суспільства, унеможлиблює легітимаційну трансформацію інституту виборів із технічного механізму у свідомий відбір прагматичних еліт. Як деструктивна форма електоральної культури громадян, абсентеїзм проявляється також у стійкості в політичній поведінці громадян апатичних і нігілістичних позицій;

– у рамках дисертаційного дослідження на основі емпіричного матеріалу визначено необхідні кроки для попередження феномену абсентеїзму. Дієвими методами подолання абсентеїзму можуть бути: гарантування демократичності, прозорості виборчого процесу, що підвищить рівень суспільної довіри; забезпечення вільного функціонування незалежних, в тому числі опозиційних, ЗМІ, що сприятиме реальній політичній конкуренції; зміна формату передвиборчих дискусій, що зробить виборчу кампанію більш яскравою для виборців і підвищить їх мотивацію брати участь у голосуванні; становлення політичної опозиції, що забезпечить альтернативність, розширить спектр для електорального вибору.

Дістали подальшого розвитку:

– обґрунтування діалектики взаємовпливу політичного відчуження як передумови феномену абсентеїзму. Стверджується, що відсутність чи абстрактність політичної практики (здорової боротьби за вотум виборчої довіри, гарантування і врахування голосу кожного, як з боку політичної влади, так і з боку громадянського суспільства) вмотивовує електоральний абсентеїзм;

– теза про те, що абсентеїзм у політико-культурній, ціннісній сутності складають не лише раціональні, але й ірраціональні компоненти. Як механізм відходу від участі в політиці, абсентеїзм на підсвідомому рівні виражає несерйозне сприйняття громадянами цінності власного обов'язку виборчої участі та голосування, легковажне ставлення до формування політичної суб'єктності, яка визначатиме політичні правила в майбутньому;

– наукова аргументація політичних ризиків абсентеїзму та векторів локалізації його нігілістичних результатів стосовно функціонування політичної системи та еволюції електоральної культури в Україні. Передбачається, що якісна трансформація політичної системи потребує, передусім, інституційних змін (ефективної роботи політичних структур, громадських рад, ініціативних груп і под.), що сприятиме розвитку культури суб'єктів виборчого процесу.

Поглиблено:

– політологічне вивчення феномену абсентеїзму, особливостей його впливу на характер електоральної культури в сучасній Україні; розуміння суперечливості, неоднозначності політичних, ціннісних та електоральних наслідків абсентеїзму на процеси демократизації українського суспільства. Електоральна культура впливає на політичне життя будь-якого суспільства та визначається його мобілізаційними характеристиками. Разом з тим, увага акцентується на тому, що на відміну від сталих демократій, у структурі політичної культури трансформаційного періоду дисфункціональною лишається саме культура політичної участі. Абсентеїзм політиків і виборців програмує непередбачувані наслідки для виборчих процесів;

– розуміння особливостей зарубіжних практик подолання абсентеїзму в контексті можливості застосування цього досвіду у вітчизняних політичних процесах. Стверджується нагальна необхідність пошуку джерел політичної деструкції, налагодження діалогу суспільства і влади, боротьби з чинниками корупції на виборах, перегляду формату партійної та виборчої систем,

практики «лікбезів» для громадян з прав людини і можливостей користування ними.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Основні положення дисертації можуть слугувати основою для подальших наукових розвідок проблематики формування демократичної електоральної культури в Україні. Вони розширюють можливості й перспективи дослідження феномену абсентеїзму як потенційного виклику громадянській і політичній культурі суспільства; пошуку ефективних, раціональних і адекватних політичному моменту чинників подолання зазначеного феномену.

Результати дослідження можуть бути використані органами державної влади і місцевого самоврядування, політичними партіями, громадськими організаціями і рухами, засобами масової інформації, іншими суб'єктами політики для розуміння сутності, специфіки проявів абсентеїзму в політичних та електоральних практиках; для актуалізації політичної, громадської уваги на необхідності пошуку ефективних моделей попередження можливих деструктивних виявів абсентеїзму.

Теоретичні розробки, практичні висновки і пропозиції дослідження використовуються у навчальному процесі НПУ імені М. П. Драгоманова при викладанні таких дисциплін як «Політика і права людини», «Менеджмент і маркетинг виборчих кампаній». Матеріали дослідження можуть бути застосовані при розробці спецкурсів для аспірантів, магістрів і студентів із проблем демократії, політичної культури, громадянського суспільства, політичної участі, абсентеїзму, електоральної культури, політичного та електорального протесту, а також при підготовці навчальних посібників і підручників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також пройшли апробацію на Першому національному конвенті українського відділення Міжнародної асоціації студентів політичної науки (Одеса, 24 – 25 березня

2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Сьомі юридичні читання» (Київ, 19 – 20 травня 2011 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції XXIV Харківські політологічні читання «Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні» (Харків, 21 червня 2011 р.); Сьомих Курасівських читаннях «Політична модернізація в Україні: перспективи та ризику» (Київ, 4 жовтня 2011 р.); Другому Національному політологічному Конвенті МАСПН України (Київ, 15 – 16 березня 2012 р.); Третіх Слобожанських політологічних читаннях «20 років пострадянських трансформацій» (Харків, 20 квітня 2012 р.); Восьмих Курасівських читаннях «Політичний режим в сучасній Україні» (Київ, 4 жовтня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Восьмі юридичні читання» (Київ, 10 – 11 жовтня 2012 р.); III міжнародній Великій академічній конференції з політології «Східна Європа у системі координат (Північ, Південь, Захід, Схід)» (Львів, 25 – 26 жовтня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Держава та суспільство: партнерські відносини в умовах глобальних викликів» (Київ, 2 листопада 2012 р.); Третьому Національному політологічному конвенті МАСПН України (Острог, 27 – 28 квітня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні і світі» (Київ, 31 травня – 1 червня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Політика і духовність в умовах глобальних викликів» (Київ, 2 – 3 квітня 2014 р.).

Публікації. Основні результати дослідження відображено в 19 наукових публікаціях, серед яких 1 стаття у закордонному науковому та 11 – у вітчизняних фахових виданнях, 7 – у матеріалах конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Відповідно до предмету, мети і завдань дослідження дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що поділені на вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (273 найменування) та трьох додатків. Загальний обсяг дисертації – 239 сторінок, основний зміст – 190 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ АБСЕНТЕЇЗМУ ЯК ФЕНОМЕНУ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

1.1. Теоретичне обґрунтування сутності абсентеїзму у політологічному та міждисциплінарному дискурсах

Вибори та голосування як способи народоправства, прийняття спільних рішень, обов'язкових для всіх практикується в історії людства здавна. Так, в стародавні часи створення публічної влади та її функціонування ґрунтувалися на виборності кращих (старших, мудріших, сильніших) членів общини для управління суспільним життям [156, с. 224]. Проте зараз вибори є каналом прямого волевиявлення громадян та механізмом прямої демократії. В політичних реаліях сьогодення вибори є чи не найефективнішим інститутом і елементом впливу прямої (народної) демократії на всебічне конструювання і модернізацію політичної системи. По-перше, вони й досі залишаються одним із надійних механізмів легітимації політичної влади в державі; по-друге, саме участь у виборчих кампаніях («електоральна участь») постає однією з визначальних складових громадянської культури всіх виборців, для яких інститут виборів безсумнівно аргументується як найбільш поширений, доступний та масовий спосіб причетності до суспільно-політичного життя країни, засобом впливу на визначення і здійснення політичного курсу держави [136, с. 255].

Саме такою є політологічна константа щодо легітимаційної функції інституту виборів як каналу забезпечення демократичного волевиявлення громадян та реалізації прямої форми народовладдя. Легітимація політико-правових інститутів та прийнятих ними рішень спираються на розвинену систему виборчого законодавства, вільні, рівні і конкурентні вибори в умовах багатопартійної системи, що припускають довіру до політичних партій, відсутність монополії на ЗМІ, зловживань фінансовими і владними

ресурсами. Такий демократичний характер виборів буде можливим тільки тоді, коли в їх основі лежатимуть норми виборчого права, які стануть невід'ємною частиною політико-правової культури суспільства, точніше – її відносно автономної області – електорально-правової культури (або електорально-правової субкультури) [149, с. 579].

Електоральна культура є інтегральною характеристикою певної сфери функціонування суспільства, його територіально-регіональних, соціокультурних, економічних, політичних, етнічних і конфесійних спільнот і груп, а також життя окремих індивідів. Вона являє собою складну динамічну єдність знань і розуміння виборчих норм і процедур, повноважень та діяльності організаторів виборів та інших учасників виборчого процесу, компетентності цих учасників; інтересу у ставленні до виборів, до виборчих прав і можливостей учасників виборчого процесу; оцінок виборчого законодавства та практики його застосування, всіх етапів виборчої кампанії та виборів, доцільності та дієвості своєї участі в них; засвоєних зразків і норм поведінки виборців та інших учасників виборчого процесу [165, с. 42].

Як зазначає український політолог В. Бебик, культура електоральної політичної діяльності є культурою діяльності громадян у процесі проведення виборів, референдумів, плебісцитів, опитувань населення тощо. Електоральною культурою, на думку вченого, є культура формування керівних органів, що розглядається як один з видів культури політичної [9, с. 234].

Згідно з визначенням російського вченого В. Халіпова, електоральна культура – це «рівень знання процедур виборчих кампаній і вміння компетентно оцінювати кандидатів, політичні сили та їхні програми» [214, с. 73]. У цьому розумінні електоральна культура може бути розтлумачена як сукупність політичних знань та умінь, що використовуються виборцем під час здійснення вибору, а також поняття електоральних цінностей, під відчутним впливом яких визначаються стратегічні напрямки електоральної поведінки.

Українська дослідниця М. Остапенко вказує на те, що електоральну культуру слід розглядати як у широкому, так і у вузькому розумінні. У першому випадку електоральна культура визначається як сукупність сталих особливостей ставлення виборців до виборів і практики їх проведення, вироблений стиль взаємовідносин між виборцями і владою. У другому – електоральна культура розглядається як ступінь «скерованості» виборців у процесі виборів. У цьому контексті до структури електоральної культури відносяться знання і розуміння виборчих норм, інтерес до виборів, оцінка виборчого законодавства і значущості власної електоральної участі, а також рівень засвоєння зразків електоральної поведінки [138, с. 63].

Для того, щоб хоч трохи повно судити про стан електоральної культури, маємо брати до уваги той факт, що все-таки відносна більшість виборців Європи, Америки, Азії беруть участь у виборах у тих країнах, де запроваджений такий механізм політичного відбору, як виборчий інститут, і тому є чи не одним із дієвих механізмів конструювання політико-правових інститутів представницької демократії.

Проте якщо провладні й опозиційні учасники виборчого процесу як механізми впливу на виборців обирають здебільшого «чорний піар», брудні технології, підкуп виборчого округу, імітацію «громадянськості та порядності» їхньої політичної команди, то така тактика викликає, насамперед, відчуження та негативізм у виборців, а подекуди й виборче протистояння. Отже, однією із форм протестного типу електоральної поведінки є абсентеїзм.

Ведучи мову про інститут представницьких виборів, аби злагоджено перейти до безпосереднього аналізу об'єкту дослідження, ми б хотіли на початку акцентувати увагу на такій деталі виборчої інженерії, як виборче право. Лише з середини 20 ст. воно набуло визнання як невід'ємна норма цивілізованого суспільства, ознака його демократичності. Проте саме починаючи з умовного екватору минулого ст. в політичних координатах тієї чи іншої країни спостерігається протилежне явище – відмова частини

населення від використання свого права на участь у формуванні органів державної влади. Таке байдуже ставлення до виборів і взагалі до участі в суспільно-політичному житті називають абсентеїзмом [177, с. 92].

Нині в багатьох країнах вважається нормальним, коли до виборчих скриньок приходять від третини до половини виборців, а деінде у політичному житті бере участь ледве одна десята населення. Довести це можна привівши приклад коливання виборчої явки на виборах до Європарламенту: так, у 1979р. – 62%, 1984 р. – 59%, 1989 р. – 58% в 1994 р. – 57%, в 1999 р. – 50%, в 2004 р. – 45%, в 2009 р. – 43%, в 2014 р. – 43.1% [105, с. 29–30]. Політологи це тлумачать, виходячи із трансформацій політичних технологій на зламі двадцятого та двадцять першого століття, що в результаті породило у певних прошарках суспільства відчуття зневіри в інституті виборів. Специфічними поштовхами до неї стали перетворення виборів із інструмента забезпечення владарювання найбільш досвідчених, шанованих та професійних представників суспільства чи виразників їх інтересів у інструмент ефективної маніпуляції свідомістю громадян та способом нав'язування лідерів не з реальними, а з удаваними характеристиками та якостями. У результаті цього сам виборчий процес, як такий, не міг гарантувати легітимності політичної влади [217].

Логічно, що за відсутності громадянського визнання авторитету державної влади, деструктуризацією політичних і правових гарантій конституційних виборчих прав, громадяни все пасивніше виголошують свою готовність реалізувати своє право на політичний вибір. Звичайно, дуже важливо розуміти, що під час кожних виборів у всіх демократіях знайдуться особи, які не голосують через ряд причин: тому, що вони хворі, погана погода, перебувають далеко від місця постійного проживання або існують якісь інші проблеми. Проте частина виборців із правом голосу не голосують систематично. Саме це явище в поведінці виборців й прийнято окреслювати як електоральний абсентеїзм.

У зв'язку з вищеописаними мотивами політична наука намагається знайти цьому пояснення. Аргументацію політологічного аналізу цього феномену ми в цьому розділі пропонуємо розпочати із апеляції до змісту категорії «абсентеїзм» в системі деяких провідних суспільно-політичних дисциплін сучасної науки, а саме – політологічної, соціологічної наук та юриспруденції.

Категоріальний зміст абсентеїзму в політологічному аспекті можна окреслити як:

– *ухилення* (і часто на добровільних засадах) від участі в політичному житті (акціях протесту, діяльності партій, груп інтересів тощо), втрата інтересу до політики та політичних норм, тобто соціально-політична апатія, аполітичність [152]. Проте в першу чергу абсентеїзмом пояснюється ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах. Політична поведінка, що характеризується бездіяльністю, тобто ухиленням від будь-якої політичної участі. Мається на увазі ухиляння від своїх електоральних функцій. Абсентеїзм виступає в цьому контексті як дисфункція, яка становить загрозу нормальному розвитку держави. Такий тип поведінки характерний індивідам, які свідомо бойкотують вибори, виходячи із соціально-економічних причин [218, с. 4].

Оскільки право людини обирати і бути обраним є саме правом, що гарантується державою, правильною є запропонована в монографії українського політолога А. Колодій думка про те, що феномен абсентеїзму свідчить, насамперед, про неучасть громадян у громадянському житті, у заходах, спрямованих на реалізацію їхніх прав і свобод [135].

З позиції історико-політичної ретроспективи тривалий час на пострадянському просторі серед наукових категорій абсентеїзм висвітлювався через призму радянської ідеології. Зокрема, акцентувалася увага на тому, що цей феномен характеризувався, по-перше, як практика неучасті у виборах і зборах, що поширена в капіталістичних країнах. Прикладом наочності тут наводилися президентські вибори у США у 1948 р.,

коли з 93 млн. виборців проголосувало лишень 44 млн. [208, с. 14]. По-друге, як ухиляння виборців від участі в голосуванні на виборах до представницьких органів влади, при цьому вказуючи, що «в практиці соціалістичних країн зазвичай всі виборці беруть участь у виборах» [16, с. 31]. По-третє, під абсентеїзмом мали на увазі ще одну з форм пасивного протесту «трудящих» проти антидемократичного характеру виборчої системи в капіталістичних країнах, а також систематичну відсутність представників колегіальних органів на своїх засіданнях. По-четверте, під абсентеїзмом в радянський час розумілась ще одна з форм прояву недовіри тих же «трудящих» до антинародної буржуазної держави та її органів влади [238, с. 5];

– *індиферентне ставлення до політики*, низький рівень політичної компетентності виборців, невпевненість у правильності свого вибору [157, с. 341]. Концентроване вираження отримує в ухиленні виборців від участі в голосуванні на виборах різного рівня [78];

– *відбиття прагнення людей відсторонитися від політики*, в якій вони вбачають марнославне та амбіційне змагання групових, егоїстичних інтересів [225]. В унісон цьому твердженню наведемо позицію, відповідно до якої абсентеїзм служить для означення відрази до інституту виборів та негативної оцінки непрофесіоналізму виборних суб'єктів та їх політичних програм. Вони, на думку виборців - скептиків, не відображають чіткої моделі привнесення благ для людини і країни в цілому. Такому явищу можна дати характеристику поняттям «електоральне відчуження». Близьким нашій інтерпретації є окреслення абсентеїзму як однієї з форм політичної поведінки, що має складну структуру і множинну детермінацію, що проявляється у відсутності політичної ідентифікації (порушення політичної самосвідомості особистості) [66, с. 74]. Логічним, на нашу думку, є припущення, що абсентеїзм допустимо розглядати як форму політичної іммобільності, яка розкривається у виключеності людей з політичних відносин, що обумовлена низьким рівнем суспільного розвитку; політичний

бойкот, що виражається у ворожому ставленні до політичної системи та її інститутів [200, с. 280–281]; пасивність, повна відстороненість від політичного життя [234, с. 257].

На думку українського політолога М. Юрія, абсентеїзм є важливим індикатором суспільного настрою і рівня довіри до політичної системи, адже в ньому знаходять своє вираження і політична апатія, і відсутність інтересу певних громадян, і своєрідний політичний протест інших. Абсентеїзм, на думку вченого, це невдоволеність політикою офіційної влади, сумніви в ефективності інституту виборів [234, с. 257];

– як байдуже ставлення людей до здійснення своїх громадянських (в тому числі політичних) прав та обов'язків [176, с. 219], байдуже ставлення громадян до суб'єктів управлінської діяльності, втрата довіри та інтересу до владних структур;

– як пасивний протест будь-якої політичної партії проти участі в законодавчій діяльності парламенту, іноді з метою зробити голосування неправоздатними. Абсентеїзм – це ще й ознака політичної кризи, реакція нездатності політичних суб'єктів політики, правлячої еліти пропонувати й реалізовувати альтернативи політичної діяльності [145, с. 708]. На думку вітчизняного політичного дослідника В. Бортнікова, «перетворюючись у масове явище, абсентеїзм може загрожувати легітимності представницьких органів, авторитету обраних». З ним солідаризується в цьому аспекті його російський колега Геннадій Белов, кажучи, що абсентеїзм – це привід для критичної оцінки політичної практики, свідчення постійного відтворювання відчуження влади від суспільства, недовіра виборців до політичних програм та обіцянок [10, с. 240].

Феномен абсентеїзму разом із своїми поляризованими інтерпретаціями в науці має супровідні політичні наслідки. До них ми віднесли наступне: по-перше, цей політичний феномен призводить до повторних виборів, значних матеріальних витрат, недоукомплектованості представницьких органів, внаслідок чого вони не можуть повноцінно висловлювати волю та інтереси

електорату; прояв серйозної кризи легітимності політичної системи, глибокої кризи її норм і цінностей [204]; по-друге, абсентеїзм часто може виступати як наслідок деполітизації, і тому виникає як психологічна реакція на подальшу гіперполітизацію [124, с. 5].

Доречним ствердженням тут буде те, що абсентеїзм – це показник стану політичної культури взагалі, а особливо її електорального еквіваленту. Підтвердження цьому слугує сучасний стан взаємодії суспільства і влади. В кожному окремому випадку (країні) ця практика має свою специфіку. На вітчизняних теренах наочним вираженням абсентеїзму є низький рівень політичної участі у процесах розробки, прийняття рішень владою та контролю за їх виконанням, а також низької виборчої зацікавленості.

Вищевиказані погляди мають різні кути аналізу. Адже й досі дослідники еволюції політичної участі, політичної культури та політичні експерти по-різному оцінюють природу і масштабність ризику, причинність абсентеїзму у всіх його проявах (політичному, електоральному, економічному тощо).

Зі свого боку, ми маємо бажання висловити ряд відмінних від наукового загалу авторських інтерпретацій такої категорії, як абсентеїзм. Найпершим нашим окресленням абсентеїзму є розуміння його як свідчення кризи представницької демократії, загрози політичній стабільності суспільства, як негативне для держави явище, що знижує легітимність влади і свідчить про відчуження від неї громадян. У цьому визначенні ми мали на меті уточнити, що під «владою» розуміється не лише чинні інститути влади, а й опозиційні структури.

На відміну від аполітичності (коли людина просто не бачить цінності своєї участі в політиці), абсентеїзм ми розглядаємо як усвідомлену неучасть у політичному житті. Він демонструє ставлення до влади, політичного режиму. В абсентеїзмі можуть бути відображені і протест, і незадоволеність можливостями політичного вибору, і відчуття непередбачуваності, і безглуздості політики. Таким чином, абсентеїзм може свідчити про

відчуження людини від влади, виступати показником втрати довіри населення до політичної системи, втрати інтересу до політичної діяльності [132]. Проте зауважимо, що, на нашу думку, варто розрізняти відповідні «типи втрати довіри до активної діяльності в політичній сфері». Під ними можна розрізняти й втрату громадянином довіри до політики взагалі чи до політики конкретної партії, уряду чи опозиційних партійних організацій. Крім того, громадянин може розчаруватися у своїх починаннях у громадській діяльності й надалі саме політичну сферу призначити головним деструктивом його діяльності; як спосіб захисту – відхід від активної участі й коментування політичних процесів в країні.

Варто означити абсентеїстську електоральну поведінку як одну з можливих описових характеристик джерел стану нелегітимності легально обраної влади. На сьогоднішніх європейських, а тим паче – на пострадянських теренах місцеві політичні еліти навчилися конкурувати й виживати за умов відносної підтримки громадян. За приклад наведемо рівень електоральної підтримки Президента України В. Ющенка в 2005 р. – близько 51% та 10% в 2010 р. – в р. наступних виборів.

Абсентеїзм як вияв активного «електорального сепаратизму» спровокований реакцією суспільства на симуляцію публічних змін політичними структурами. Під терміном «електоральний сепаратизм» ми розуміємо різновид протестного електорального голосування та форму свідомої іммобільності виборців через нерозуміння і неприйняття специфіки виборчого процесу в країні та ступеня гарантування владою їх виборчих прав.

Міркуванням над природою терміну абсентеїзму є позначення його як електоральна умовність, яка дає можливість для виборчої меншості в одноосібному порядку вбачати свою домінуюльну роль у конструюванні представницьких органів. Серед молоді абсентеїзм присутній як політична поведінка в силу відчуття гострої нестачі всебічних політичних та виборчих практик.

З одного боку, дослідницькі пошуки характеризування абсентеїзму нагадують нам про однозначно негативну природу політичного та електорального абсентеїзму, проте з іншого – ряд експертів та політичних дослідників переконані, що під нам варто розуміти і нормальне для сучасних західних демократій явище, що підвищує компетентність політичного вибору за рахунок того, що в голосуванні беруть участь розбираються в політиці люди, а не беруть участь ті, хто далекий від неї; як прояв розвиненості незалежного від держави громадянського суспільства, приватного життя, а також свідчення наявності у населення можливостей вільно, самостійно визначати свою поведінку по відношенню до політики; як своєрідний прояв політичної свободи особистості, в той час, як тотальна політична активність свідчить про псевдоучасть (участь без можливості вибору) при автократичному характері існуючого політичного режиму; і як супутник або як наслідок політичного та соціального достатку, вдоволеності ситуацією, в якій перебувають держава й суспільство [18, с. 99].

Цікавою є думка автора роботи «Основи політичної науки» Л. Саністибан, який влучно одного разу зазначив, що «в політиці не може бути невинної стриманості. Ті, хто практикує абсентеїзм, вважають, що вони знаходяться поза політичним життям, «поверх» конфліктуючих груп. Однак істина полягає в іншому. Абсентеїзм – це теж політична позиція» [132, с. 8]. На наш погляд, абсентеїзм в такому разі носить характер і політичної соціалізації, адже така позиція виборця сформувалася не афектами, а політичними знаннями, своєрідним, проте власним розумінням, міфами та стереотипами щодо політичних цінностей та традицій тогочасної політичної системи. Робимо висновок, що абсентеїзм – це важливий фактор природи політичної участі й неучасті в політичному процесі.

Щодо категоріального змісту абсентеїзму в соціологічному аспекті, то можна вказати, що соціологічна наука вбачає в абсентеїзмові:

1) ухиляння виборців від голосування [194, с. 6]; 2) байдуже ставлення людей до здійснення своїх політичних прав, громадянських обов'язків, у

першу чергу до участі у виборах. Це вважається нормальним для демократичної правової держави показником рівня електоральної активності [190, с. 5]; 3) форму аполітичності. Абсентеїзм існує в будь-якому суспільстві через ряд причин: відсутність традицій активної політичної участі, обмеження політичних прав і свобод громадян, заорганізованість суспільства, протиставлення свого інтересу загальному [145, с. 7]. Політичний абсентеїзм в розумінні соціології – це невиконання індивідом певних соціальних функцій, маючи на увазі його відсутність [97, с. 3]; 4) «відхід» як неприйняття і заперечення індивідом або соціальною групою пануючих у суспільстві ідеалів та цінностей, а також засобів їх досягнення, неприйняття й заперечення загальноприйнятих норм і правил поведінки, способів та засобів соціального контролю, що створює між ними ситуацію пасивного взаємонепорозуміння, взаємонесприйняття та взаємозаперечення, в якій вони намагаються обмежити будь-які контакти одне з одним. Відхід – це заперечення і максимальне звуження контактів між соціальними акторами через неприйняття цінностей іншого в ситуації їх об'єктивного взаємоіснування в одній соціальній системі без застосування одне проти одного активного і цілеспрямованого насильства [70, с. 405–406].

На думку вітчизняного соціолога Є. Головахи, суб'єкти феномену абсентеїзму – 5) абстиненти – це мудрі люди, що відмовляються завдавати собі шкоди за допомогою вживання алкоголю або участі в політичних виборах [38], а сама категорія абстинентів означає цілковите утримання від чогось [178, с. 17]. Проте найбільш ґрунтовною є інтерпретація В. Зуєва, який стверджує, що абсентеїзм є життєвою позицією, що виявляється у відсутності потреби, звички, потреби політичної дії; а також світоглядом, зорієнтованим на внутрішнє вдосконалення. Абсентеїзм має двоїсту природу: об'єктивний аспект цього явища зумовлений стабільністю соціальної системи, соціальним благополуччям, схильністю до консерватизму; суб'єктивний – недовірою до владних інститутів, соціально-політичною апатією, розчаруванням, відразою виборців [291].

Отже, якщо підсумувати, то з боку соціологічної науки 7) абсентеїзм розуміється як байдуже ставлення людей до здійснення своїх громадянсько-політичних прав, ухилення від виконання громадянських обов'язків, насамперед від участі у виборах, від голосування [189, с. 7].

Категоріальність в юридичному аспекті має доволі вузьку специфікацію, а також певне ідеологічне навантаження. Ми знаємо, що юридична наука розглядає абсентеїзм як відмову від виконання посадових або інших обов'язків працівником. Одноденна відсутність на робочому місці, у випадку, якщо це пов'язано з хворобою, але без документа про медичний огляд або ухилення від посадових обов'язків без поважної причини; неучасть виборців у голосуванні при виборах депутатів і посадових осіб, а також у голосуванні на референдумах, тобто неявка в приміщення для голосування. Абсентеїзм – зворотний бік права виборця на добровільну участь у виборах. При проведенні вільних виборів майже неминучий [83] термін в науці конституційного права, що означає добровільну неучасть виборців у голосуванні на виборах або референдумі.

Ідеологічно та архаїчно забарвленим є правове визначення як широко розповсюдженого в буржуазних країнах ухилення від участі у виборах. Абсентеїзм в цьому контексті обумовлений брехливістю буржуазної «демократії», фактичною неможливістю для працівників вільно висловлювати свою волю [1]; вияв соціально-політичної апатії, байдужого ставлення людей до здійснення своїх політичних прав, ухилення від виконання своїх громадянських обов'язків [233, с. 10].

Абсентеїзм за юридичних умов необов'язковості участі громадян у виборах, на наш погляд, є (механізмом) чинником забезпечення політичної системи країни на електоральному етапі владного конструювання від росту політичних ризиків перед конституційним устроєм. Проте в контексті життєвих реалій, так само як і в рамках проведеного нами дослідження, феномен абсентеїзму необхідно розуміти значно ширше. Сам по собі абсентеїзм є терміном широкого застосування. При цьому, в суспільній науці

виділяється незліченна кількість відтінків цього явища – трудовий, землеробський, економічний, соціальний абсентеїзм. Проте нас цікавить саме політична його складова, а крім того і електоральна його якість як інтегральний вид політичного абсентеїзму. Вартими уваги також є економічний та соціальний аспект феномену.

Політичний абсентеїзм може бути пов'язаний із сумнівами виборця щодо можливості проведення чесних виборів. Політичний абсентеїзм не означає повного виключення людини з поля політичних відносин, бо він, як правило, залишається законослухняним громадянином, може бути справним платником податків. Позиція неучасті, зайнята людиною, стосується тільки тих видів політичної діяльності, де вона може якимось чином проявити себе як активна особа: висловити свою думку, висловити свою причетність до якоїсь групи або організації, визначити своє ставлення до того чи іншого кандидата і т. п. [148].

При економічному та соціальному абсентеїзмі виборець висловлює протест проти складної економічної чи соціальної ситуації, що склалася в суспільстві (безробіття, недостатня соціальна захищеність, погана екологія тощо), він не вірить у бажання та здатність кандидатів боротися з цими явищами. За формою економічний абсентеїзм може бути зумисним ухилянням від участі у зборах акціонерів з метою перешкоди прийняттю окремих рішень й вияв протесу [60, с. 10]. Проявами *соціального абсентеїзму*, на нашу думку, крім вище вказаного, є публічні практики громадян у соціальній сфері, які не призводять до соціальної відповідальності однієї чи обох сторін кооперації в соціальній сфері, в соціальній політиці.

Вважаємо, що пільги, до яких в громадян пострадянських країн з особливим трепетом відносяться громадяни різного віку, особливо люди літнього віку, є одними з підбурювачів соціального абсентеїзму. Крім того, соціальний абсентеїзм може бути уникненням навмисним чи

неусвідомленням соціальної відповідальності, незгодою приймати соціальні норми чи безвідповідальність органів влади.

Що ж до аполітичного різновиду абсентеїзму, то він не пов'язаний з політичною демонстрацією, а полягає в байдужому ставленні, відсутності будь-якого інтересу виборця до виборів та політики в цілому. Абсентеїзм небезпідставно може бути пов'язаний із нерозвиненою політичною свідомістю людей, а також із репродукуванням політичних міфів, штампів як призми сприйняття світу політики, її системи ієрархічних вертикалей. Через аполітичність виборців, абсентеїзм ми вважаємо шляхом «приспання» виборчої відповідальності громадян та їх політичної активності. Завдяки зведенням своєї виборчої активності та політичної вимогливості на нуль громадянин унеможлиблює відбір якісного політичного представництва та відтермінування приходу до влади державотворців, а не політиканів та політиків-носіїв цінностей політичної культури автаркії і тоталітаризму.

Таким чином, абсентеїзм зачіпає не тільки вузькі політичні сторони життя, але є досить широким соціальним явищем, вираженим у невиконанні найрізноманітніших соціальних функцій. Абсентеїзм – це дуже серйозний виклик легітимності політичної влади та режиму, що відтворюється суспільно-політичними традиціями розчарування суспільства у владі. Не ходячи на вибори, громадяни демонструють свою недовіру до них як до системи зміни влади, а значить і органи влади, обрані на таких виборах, мають менший рівень легітимності та підтримки громадян. Це, у свою чергу, при такому рівні абсентеїзму і протестних настроїв, веде до зламу всієї політичної та державної системи в цілому, оскільки органи влади, сформовані таким способом, чужі громадянам.

Про причини, мотиви, масштаби і наслідки абсентеїзму, характеристику основних сучасних наукових підходів, шкіл та концепцій до аналізу феномену абсентеїзму в зарубіжній та вітчизняній політичній науці, вестимемо мову далі, в підпунктах 1.2. та 1.3.

1.2. Характеристика зарубіжних наукових концепцій феномену абсентеїзму

Мало актуалізованим у науковій, зокрема політологічній, літературі є той факт, що феномен абсентеїзму, а точніше абсентеїзму членів парламенту, наводив в своїй роботі «Тактика законодавчих зборів» політичний мислитель І. Бентам в кінці 18 ст. мислителем було відзначено, що у законодавчих зборах відсутність членів, або їх «абсентеїзм», є злом. Можна вказати на наступні незручності, принесені абсентеїзмом членів зборів: легкість порушення обов'язків: абсентеїзм не тільки полегшує, він забезпечує несумлінність їх виконання; випадки недбалості; залучення менш здібних осіб; бездіяльність зборів, коли немає у наявності кількості членів, необхідної для дійсності його актів; зменшення впливу зборів на народ», – резюмує І. Бентам [11]. Далі, на початку 20 ст. ряд західних науковців розпочали свої наукові розвідки. Так, початок досліджень електоральної поведінки і абсентеїзму було покладено французьким дослідником демографії А. Зігфрідом.

Одними з перших дослідників абсентеїзму були представники Чикагської школи політичних наук Ч. Мерріам і Г. Госсел. У 1924 р. ними було проведено інтерв'ювання американських виборців з метою з'ясування мотивів ухилення від участі у виборах. Більшість дослідників у 20-ті роки ХХ ст. вважали, що абсентеїзм – це природна форма політичної поведінки в умовах виборчих кампаній. У роботах М. Макфола абсентеїзм, або «голосування ногами», трактується як «перша з форм протесту для всіх демократичних суспільств».

Надалі проблема абсентеїзму розглядалася в рамках досліджень електоральних процесів. Дослідження в цьому напрямку вели Г. Лассвел, С. Верба, Н. Най та ін. У 1940 р. американським соціологом П. Лазарсфельдом була зроблена перша серйозна спроба використовувати

«панельні опитування» виборців для виявлення механізму формування електоральної поведінки.

Розробки Мічиганської школи в 60-і роки послужили поштовхом до розвитку соціально-психологічного напрямку в соціології. Основна заслуга в створенні цієї теорії належить групі дослідників під керівництвом Е. Кемпелла. До цієї групи дослідників входили також Ф. Конверс, У. Міллер, Р. Роуз та ін. Так, Р. Вольфінгер і С. Розенстоун. Результати показують, що активність участі при електоральному виборі визначається, в першу чергу, установочними диспозиціями, наявністю відповідних мотивів і психологічними особливостями особистості, її попереднім політичним досвідом і політичною культурою. Найбільш детально займається причинами виникнення, розвитку та зміцнення стереотипів електоральної поведінки дослідна школа А. Бентлі та Г. Лассвелла.

Щодо причин зниження явки на виборах, аналіз літератури дозволяє виділити деякі групи дослідників. Так, ряд з них пов'язували зниження електоральної активності зі значимістю виборів (Ч. Кемпелл, теорія «підйомів» і «спадів»), в інших випадках мова йде головним чином про тип політичної культури, яка домінує в суспільстві (Г. Алмонд і С. Верба), про вплив економічних і політичних умов (С. Ліпсет), або про вплив на виборців засобів масової комунікації та міжособистісного спілкування (П. Лазарсфельд).

Науковці Б. Ліпман, Е. Ноель-Нойман, П. Шампань та інші зачіпали проблему абсентеїзму у зв'язку з вивченням процесів, що протікають у структурах масової свідомості. Варто виокремити думку, яку ми частково поділяємо. Її автори, Б. Ліпман та Г. Лассвелл, відзначили у своїх електоральних дослідженнях, що абсентеїзм є природною політичною поведінкою, проте кожна історична епоха та специфікація країн диктує свою мотиваційну базу для функціонування абсентеїстських настроїв та почуттів серед виборців.

Таким чином, у сучасній західній науці сформувалося три основних підходи в розумінні абсентеїзму: 1) підхід, в рамках якого абсентеїзм трактується з точки зору теорії раціональної дії; 2) підхід, в рамках якого абсентеїзм розглядається як вид поведінки, що відхиляється; 3) підхід, в рамках якого абсентеїзм інтерпретується як показник, що свідчить про стабільність соціальної системи.

Своє найбільш повне втілення перший підхід одержав у роботах Е. Даунс (ідея «розрахунку голосування»). Другий підхід представлений у працях К. Кона і Р. Мертона. Останній виділяв два типи поведінки, що відхиляється: нонконформність відхилення (поведінка виборців, які свідомо бойкотують вибори) і абберантне відхилення (поведінка тих, хто не особливо підкреслює своє негативне ставлення до голосування, але в той же час ухиляється від голосування, щоб не бути причетним до того, що відбувається).

Дослідники Д. Рісман, С. Хантінгтон, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Роуз відносяться до числа прихильників третього підходу. На їхню думку, активна участь громадян у голосуванні не є гарантом стабільності політичної системи. Ця обставина пов'язана з тим, що не всі громадяни можуть бути відповідальні за рішення на виборах, оскільки не володіють необхідною інформацією і підготовкою. Д. Рісман, в свою чергу, стверджує, що неучасть громадян у виборах пояснюється виявом байдужості до виборів через зайнятість «важливішими справами». Актуальність останньої тези поширюється і на сучасний політичний стан, адже в часи економічних потрясінь чи не кожній владі потрібна власна стабільність і відносний громадянський спокій, адже якщо не вирішити питання відсторонення від влади неефективних урядовців, а займатися питаннями фізичного виживання, політична нестабільність і криза не забаряться і, як наслідок, зростання рівня електорального абсентеїзму на різних етапах виборчих процесів.

Численні наукові дослідження причин зниження явки на виборах завдяки аналізу фахової літератури дозволяють виділити деякі групи

дослідників. Так, ряд з них пов'язували зниження електоральної активності зі значимістю виборів (Ч. Кемпбелл – теорія «підйомів» і «спадів»), в інших випадках мова йде головним чином про тип політичної культури, яка домінує в суспільстві, а саме: парафіяльна культура, культура покори, культура участі (Г. Алмонд і С. Верба), про вплив економічних і політичних умов (С. Ліпсет), чи про вплив на виборців засобів масової комунікації та міжособистісного спілкування (П. Лазарсфельд).

В зарубіжній політології існує набір концепцій, котрі описують абсентеїзм з різних позицій. Розпочнемо наукову ретроспективу тлумачень мотивів абсентеїзму з ідей вчених Т. Парсонса і Р. Мертона, які вказували на ідейний вакуум, який формується у виборців внаслідок вузькості соціальних контактів, розпаду соціальних зв'язків та втратою моральних орієнтирів і суспільних ідеалів. Можна цілком погодитися із позицією Р. Мертона, що, коли робиться акцент на цілі без установки на соціальне визначення, методи і засоби їх досягнення, результатами є деморалізація поведінки та суспільна системна дезорієнтація [54]. Тут неодноразово пригадуються численні апеляції українських політиків до нагальності проведення демократичних виборів, але поряд з цим не трактувалася суспільству потреба цих демократичних виборів і як досягти того, аби вони були такими.

Крім влучного, на нашу думку, застереження Р. Мертона, оминати не варто і позицію, яку виголосив Т. Парсонс, про те, що розширення масштабів абсентеїзму веде до руйнування суспільних відносин. До слова, про масштаби абсентеїзму свого часу висловила і З. Джандубаєва, яка переконувала, що в демократичних країнах вони (масштаби абсентеїзму – авт.) пов'язані з історичними умовами.

Абсентеїзм визначають ще як відбиття прагнення людей відсторонитися від політики, в якій частина з них вбачає марнославне й амбіційне змагання групових і егоїстичних інтересів. На думку М. Рокара, в сучасному суспільстві, в якому вплив релігії вельми послабився, усе трагічне

і священне пов'язують з політикою. Коли ж вона не виправдовує їх сподівань, у ній розчаровуються, і як один із наслідків – абсентеїзм [177, с. 210].

Значний вплив на дослідження абсентеїзму надали роботи у рамках соціологічного підходу, який висунув у центр уваги, поряд з аналізом статистичних даних про результати виборів, аналіз впливу поточної політики на рішення виборців з соціально-структурними детермінантами їх поведінки. Саме в рамках цього підходу слід відмітити науковий доробок з дослідження феномену абсентеїзму Мічиганською соціологічною школою. Р. Вольфінгер і С. Розенстоун показують, що активність участі при електоральному виборі визначається спершу установочними диспозиціями, наявністю відповідних мотивів і психологічними особливостями особистості, її попереднім політичним досвідом і політичною культурою. Прихильники цієї теорії, на противагу теорії раціонального вибору (за якої людина в політиці прагне досягти максимуму за рахунок оптимальних, часто найменших затрат і зусиль), вважають, що в політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка є результатом або похідною від політичної соціалізації [36, с. 169]. Якщо інтерпретувати теоретичний зміст концепції до теми дослідження, то вона означатиме, що абсентеїзм на виборах мотивується саме втратою інтересу до існуючих кандидатів, нестійкою довірою і невпевненістю в нових партійних проектах чи політичних проектах «під ключ» (винахід пострадянської політтехнології, який полягає у введенні в політичну гру перед виборами технологічного продукту, який виступає як тло для розвитку окремого політика чи групи політиків, або навпаки – використовується як засіб дискредитації певної політичної ідеології, точки зору чи навіть пониження виборчої явки), й небажання ідентифікувати себе в політиці і на виборах саме з ними.

Окрім найпоширеніших концепцій, що пояснюють причини політичної участі чи неучасті, як от теорія раціонального вибору (Е. Даунс) та мічиганська модель (Е. Кемпелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Р. Роуз, Р. Вольфінгер і С. Розенстоун), є ще кілька теорій, які заслуговують, аби їх

брати до уваги при аналізі підстав для політичної (не-) участі громадян в політичних процесах. Політологічні дослідження виокремлюють концепти психологічної школи. Відомими є дві соціально-психологічні школи: німецька школа «психології народів» (Г. Штейнталь, М. Лазурус, В. Вундт та ін.) та франко-італійська школа «психології мас» (Г. Лебон, Г. Тард, Ш. Сігеле, В. Парето та ін.). У Росії свого часу феномен масових явищ досліджували М. Михайловський (суб'єктивна соціологія), О. Чижевський (геліопсихологія), В. Бехтерев (колективна рефлексологія) та інші фахівці. Інституційний підхід представляли Д. Істон, Е. Соловйов, Дж. Марч, Дж. Олсон та ін. Перший полягає у тому, що домінуючими у політичній участі й діяльності є мотиви та установки людини. А тому важливо вивчати взаємозв'язок, взаємовплив установок особи та її поведінки.

Другий підхід пояснює політичну участь через залежність не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян (виборців) впливати на уряд, владу [166, с. 188]. Ці підходи, на наш погляд, потребують певної корекції у зв'язку з актуальністю теми в електоральних дослідженнях політологів, соціологів й політичних психологів. Вважаємо слабким тлом інституційного підходу його ігнорування аспекту політичної культури громадян та політичної культури еліти, адже без цього ми не можемо в теперішніх політичних (в т. ч. виборчих) викликах казати про результативну політичну участь без електоральних та агітаційних симулякрів. Щодо першого, то вважаємо, що вибір громадянина щодо участі у виборах чи їх ігнорування приймається ним не лише на основі конкретних політичних кроків політиків, а й на основі готовності прийняти прагматичне рішення електоральної підтримки певної політичної організації чи особи.

Також ми би запропонували власний підхід до аналізу політичної участі – *альтернативний інституційний підхід*. Він полягає у поясненні участі чи неучасті громадян у політиці здатністю чи нездатністю створювати

поряд з владною вертикаллю свої політичні інституційні альтернативи, їх мережі і, безумовно, здатність їх легітимізувати серед громадського загалу.

Серед чинників, що впливають на рівень абсентеїзму, потрібно виділити характер виборчого процесу. Так, сприяє абсентеїзму недемократичність виборчих процедур, застосування тиску, маніпуляцій та «брудних» виборчих технологій. У такому випадку виборець починає думати, що його голос нічого не вирішує, результат виборів є наперед визначений. Теорія польського політолога Т. Жиро «Модель виборчого контексту» є відома західній політичній науці тим, що аналізує електоральну поведінку по відношенню до представницьких органів влади. Згідно з нею, по-перше, стверджується, що не всі вибори для виборців є важливими. Як приклад Т. Жиро наводить вибори до парламенту третьої французької Республіки і до органів місцевого самоврядування. Якщо взяти за приклад вибори у 1993 р., явка була 52% і 48%, то вже в 1997 р. ця різниця істотно змінилась до 30% і 36% відповідно. Навіть якщо виборчі процеси до законодавчих і місцевих органів відбувається одночасно, то всеодно виборець вчиняє різний вибір, «розділяє» свій голос [62, с. 337]. Серед причин автор наводить і високу потенційну вагу для малих партій саме місцевих виборів, на яких вони через добре сплановану «громадянську ініціативу» можуть на рівних конкурувати із парламентськими великими партіями. Проте з іншого боку, якщо взяти фактичний рівень явки на паламентських виборах за останні тринадцять років, то з 2002 р. її рівень з 60,3% [Додаток В, с. 238 – 239] зріс у 2012 р. до 78%, що є підтвердженням пріоритету для французьких виборців виборів до парламенту перед місцевими.

В питаннях, що стосуються громадських проблем, то саме виборчий контекст яскраво проявляється, особливо завдяки відношенню центр – периферія. Саме це і спрямовує характер передвиборчих програм. Т. Жиро стверджує, що, коли партії йдуть на вибори до місцевих парламентів, вони апелюють до громадської безпеки, а от коли до Європарламенту, тоді – до

громадського діалогу [62, с. 338]. На жаль, український політичний досвід закріплює дефініцію відсутності в програмах актуальності вирішення проблем громадянського діалогу. Мається на увазі спільний початок на основі ідейного знаменника щодо напрямку розвитку країни, проблематики, що потребує консолідованого підходу всіх політичних сил, тобто раціональної сутності виборчого процесу. Коли цього немає, тоді виборець, не вагаючись, відступить від можливості проголосувати за такі партії і, в результаті, залишиться зі своїми проблемами сам на сам.

З приводу характеру виборчих перегонів є цікавою думка політолога Р. Уестбрука, що наводить паралелі між воєнною термінологією та виборчим процесом. Він стверджує, що вибори є, зазвичай, жорстким полем гри, і саме президентські вибори є більш пріоритетними для виборців (більше 80%). Тут виборці настільки були активними, що тих, хто самоусунувся від волевиявлення в США, називали «третьою статтю» [62, с. 339]. Проте це було лише донедавна, коли зберігалась тенденція до масових, яскравих, емоційних зібрань, маршів, аби придавити політичного конкурента психологічно. Нині явка на президентських виборах у США зазвичай на рівні трохи більше 50%. А кількість тих, хто не визначився із своїм вибором, зростає невпинно. Досвід США показує, що на трансформацію електоральної боротьби вплинула і така тенденція, котра змушує регулювати політику законами ефективності та раціональності, згідно якої політик – це товар, який треба продати, а зробити це має агітаційна реклама, а не марші, виступи тощо.

Існують окремі концепції, які чудово працюють на матеріалах однієї країни (або у рамках окремого періоду). Однак в інших умовах вони виявляються зовсім непридатними. Так, німецький дослідник Б. Гейс в результаті метааналізу досліджень, присвячених абсентеїзму, дійшов висновку, що «стосовно пояснення даного феномена досягнуто мало згоди. Це проявляється у великому числі змінних, що залучаються для пояснення

рівнів явки і те, що жодна з цих змінних не є значущою в усіх випадках» [248, с. 637–663].

У цих умовах найбільш виправданою представляється стратегія комплексного дослідження, яке спиралося б на безліч концепцій, що пояснюють окремі сторони досліджуваного явища. Очевидно, що ці концепції не повинні суперечити одна одній. Абсентеїзм у цьому випадку розглядається як складне явище, що складається з декількох частин або рівнів, які мають індивідуальну логіку. Всього можна виділити три таких рівні: соціальний (рівень великих соціальних груп), психологічний (рівень малих груп) і раціонально-інструментальний (рівень окремих індивідів). Кожному з даних рівнів відповідає група теорій, об'єднаних спільними передумовами в рамках окремих, несвідомих один до одного теоретико-методологічних підходів: соціологічного, соціально-психологічного і раціонально-інструментального. Теоретичне осмислення абсентеїзму має багаторічну традицію досліджень. Тим не менше на сьогоднішній день не склалося такої загальновизнаної теорії, яка отримала б підтвердження у всіх випадках.

У рамках соціологічного підходу будуть розглянуті: теорія соціальних розколів С. Ліпсета і С. Роккана, теорія громадянського волюнтаризму С. Верби і Н. Ная, теорія соціальних мереж Р. Патнема. Аналіз соціально-психологічного підходу, представленою в роботах Е. Кемпбелла, Ф. Конверса і У. Міллера, дозволить простежити вплив психологічних особливостей індивіда на рівень електоральної активності громадян. У рамках раціонально-інструментального підходу будуть проаналізовані такі концепції, як теорія економічного голосування М. Фіорини і теорія виборів другого порядку К. Рифа і Г. Шміта.

Для всіх теорій в рамках соціологічного підходу загальним є уявлення про те, що неучасть громадян у голосуванні визначається не їх індивідуальними особливостями, а приналежністю до великих соціальних груп. Іншими словами, участь у голосуванні є не стільки результатом

свідомого вибору окремої людини, скільки соціальним феноменом (колективною поведінкою), який необхідно пояснювати через соціальні факти, що впливають на поведінку людей незалежно від того, усвідомлюють вони цей вплив, чи ні. В результаті для всіх теорій в рамках соціологічного підходу загальними є дві базові передумови: теоретична передумова – участь або неучасть у голосуванні окремого індивіда є типовим проявом поведінки, характерного для тієї групи, до якої він належить, а не результатом його свідомого вибору; методологічна передумова – абсентеїзм необхідно пояснювати через соціальні факти.

Основи соціологічного підходу були закладені в результаті згаданого вище дослідження, проведеного групою американських вчених під керівництвом П. Лазарсфельда [254] за матеріалами президентських виборів у США 1948 р. Нагадаємо, що дане дослідження показало, що поведінка виборців визначається не свідомими політичними уподобаннями, а приналежністю до великих соціальних груп. Кожна подібна група забезпечує тій чи іншій партії стабільну базу електоральної підтримки. Сам же акт голосування в цьому випадку є не стільки вільним політичним волевиявленням, скільки проявом солідарності індивіда з групою: «Люди голосують не просто разом зі своєю групою, але і за неї». Подібно до того, як приналежність до великих соціальних груп структурує електоральні переваги громадян, так само участь індивіда у виборах залежить від його належності до тієї чи іншої групи. Дана теорія прекрасно пояснює, яким чином люди, які не мають стійких політичних уподобань, все ж роблять вибір на користь певної партії чи приймають рішення не брати участь у виборах.

Науковці виходили з того, що електоральна участь певною мірою контролюється органами влади, які за допомогою засобів політичного маніпулювання здатні примусити людину обмежитися запропонованою альтернативою та здійснити власний вибір під тиском достатньо інтенсивних зовнішніх впливів. Внаслідок використання цих теоретичних основ стало можливим диференціювання виборців за ступенем стабільності їх

електоральних орієнтацій на твердих прихильників та тих, що коливаються; визначення причин, які спонукають різні групи виборців, що коливаються, змінити свої наміри в процесі передвиборчих перегонів; співвіднесення електоральної орієнтації та участі з іншими показниками електорального вибору [254]. Однак автори дослідження не змогли вийти за межі концепції соціального детермінізму, свідченням чого є теза, що розкриває позицію колумбійських дослідників: «У яких соціальних умовах живе людина, такими є і її політичні погляди. Соціальні характеристики визначають політичні переваги» [254].

Недолік даної концепції полягає у тому, що виявлені в результаті дослідження соціальні групи не розглядаються історично. П. Лазарсфельд [254] лише стверджує, що, наприклад, афроамериканці з низьким рівнем доходів та освіти не схильні брати участь у виборах, що є не тільки проявом їх особливого становища в суспільстві, а й виразом групової солідарності. Однак ця теорія не пояснює, як може змінюватися поведінка даної соціальної групи, або що необхідно зробити для зміни її поведінки.

Такий недолік був подоланий в рамках теорії соціальних розколів С. Ліпсета і С. Роккана [257]. Як і концепція П. Лазарсфельда, теорія соціальних розколів стверджує, що електоральна поведінка індивідів визначається їх належністю до великих соціальних груп. Однак С. Ліпсет і С. Роккан показують також походження даних соціальних груп у результаті соціальних конфліктів, які, у свою чергу, є наслідком процесу модернізації. Аналізуючи статистику виборів у західних демократіях, С. Ліпсет і С. Роккан виділяють чотири типи конфліктів, котрі здійснили серйозний вплив на пізнішу електоральну політику: 1) конфлікт між центром і периферією пов'язаний з тим, що імпульс модернізації спочатку виникає в одній точці і лише потім поширюється на сусідні території, що проявляється як у електоральних уподобаннях, так і в певному (більш високому) рівні явки на периферії; 2) конфлікт між державою і церквою, який став результатом процесу секуляризації і привів до відокремлення віруючих людей в особливу

соціальну групу із зазвичай більш високим рівнем електоральної активності; 3) конфлікт між містом і селом, який почасти відтворює конфлікт між центром і периферією, оскільки саме міста, зазвичай, виступають центрами модернізаційних змін; 4) конфлікт між власниками і робітниками, який призвів до поділу політичного простору на ліві і праві партії (при цьому їх прихильники істотно розрізняються за рівнем електоральної активності) [111, с. 50 – 51].

Кожен з даних конфліктів створює розкол (cleavage) у суспільстві, що визначає рівень електоральної активності громадян. Під соціальними розколами Ліпсет і Роккан розуміли наявність диференціації поведінки виборців за певними критеріями. Дослідники вважали, що різниця, яка формується та існує між соціальними групами, забезпечує потенційне підґрунтя для політичних розбіжностей і конфліктів, створюючи таким чином проблемний простір політики та соціальну базу партій [257, с. 27–45]. Цим підкреслювалося, що зміст електоральної участі громадянина визначається його партійною ідентичністю.

Розвиваючи ідеї колумбійської школи, П. Данліві, Р. Роуз, Д. Урвін та інші підтвердили, що найбільш значимими для вибору є політичні конфлікти, які підтримують існуючі соціальні розколи, зокрема соціально-класовий і релігійний та стабілізують політико-партійні переваги електорату [240; 243; 267, с. 7–67]. Таким чином, теорії П. Лазарсфельда, С. Ліпсета і С. Роккана дозволяють виділити ряд соціальних груп, що характеризуються певним рівнем електоральної активності. П. Лазарсфельд вперше виділив ці групи, С. Ліпсет і С. Роккан пояснили їх походження, однак залишалося незрозумілим, чому саме ці групи виявляють високий чи низький рівень електоральної активності. Скажімо, незрозумілим для дослідників було запитання, чому люди з низьким рівнем доходів рідше відвідують виборчі дільниці, ніж більш заможні громадяни. Хоча, на нашу думку, особа, що має вкрай низький дохід, має таку систему суспільно політичних цінностей, яка

може похвалити політику уряду, якщо його поміч є адресною, блискавичною та дивідендною.

Для пояснення позначених вище питань було запропоновано теорію громадянського волонтаризму (ресурсна теорія абсентеїзму або стандартна SES – модель явки). Дана теорія сформульована у роботі С. Верби і Н. Ная «Участь в Америці. Політична демократія і соціальна рівність» [271, с. 19]. Грунтуючись на статистичних даних американських виборів, автори запропонували ресурсну теорію електоральної участі: політична участь для одних людей є більш трудомістким процесом, ніж для інших, незалежно від їхнього інтересу до політики; більш легкий доступ до деяких ресурсів (більш високий рівень доходу чи освіти) сприяє участі у виборах [271, с. 19].

У 1970-х рр. під впливом робіт С. Верби і Н. Ная сформувалася так звана стандартна SES – модель явки (standard SES model of turnout), яка пояснює участь або неучасть у виборах наявністю у виборця певних соціально-економічних ресурсів або певних якостей виборця (освіта, дохід, вік і стать). Р. Вольфінгер [273, с. 117–118] і С. Розенстоун в роботі проаналізували дані виборів в США, щоб з'ясувати, які зі змінних стандартної SES – моделі надають найбільший вплив на явку. У підсумку вони дійшли висновку, що найбільш значущим чинником є освіта. Це дозволило їм стверджувати, що «особистими якостями, які підвищують ймовірність голосування, є навички, які роблять вивчення політики більш легким і винагороджується, а також скорочують складності голосування».

У 1990-х рр. в рамках соціологічного підходу з'являється нова теорія, згідно якої рівень електоральної активності громадян визначається не їх індивідуальними якостями, а щільністю соціальних зв'язків, в які вони залучені. Вперше ідею залежності абсентеїзму від щільності соціальних мереж висловив Р. Патнем у своєму дослідженні ролі громадянської участі в роботі італійських регіональних урядів. Р. Патнем використав поняття «соціальний капітал», під яким він розумів «елементи соціальних організацій, такі як мережі, норми і довіра, які підтримують взаємодію і

співпрацю до взаємної вигоди» [264]. У даному визначенні названі елементи соціальних організацій складаються у включеності індивідів у соціальні групи поза сім'єю або групи родичів, наприклад, в добровільну участь у таких соціальних групах, як спортивні клуби або хорові ансамблі.

Зокрема також, і Р. Патнем використав свою теорію для пояснення падіння громадянської участі, в тому числі зниження рівня явки в США [262; 263; 264; 265; 266], де в кінці ХХ ст. спостерігалось скорочення кількості членів різних добровільних неполітичних організацій. Теорії електоральної поведінки, засновані на концепції соціального капіталу Р. Патнема, виходять з того, що наявність горизонтальних зв'язків індивіда і високої довіри до політичних інститутів сприяють електоральній участі; іншими словами, чим більше буде скупчення соціального капіталу, тим вище явка виборців.

Дослідники Р. Джонстон і С. Меттью виділяють два набори змінних, що дозволяють виміряти соціальний капітал. Перша група змінних відноситься до інтенсивності неформальних горизонтальних зв'язків індивідів. Автори виділяють три види таких зв'язків: сімейні, дружні і сусідські. Друга група змінних пов'язана з членством у формальних організаціях, які автори поділяють на три типи: релігійні, етнічні та «інші».

З приводу ж іншого, важливого для розуміння методології дослідження феномену абсентеїзму є соціально-психологічний підхід, який все-таки зберігає першу базову передумову соціологічного підходу про те, що участь або неучасть у виборах являє собою соціальний феномен. Електоральна поведінка людини є проявом типової поведінки соціальної групи, до якої вона належить. Однак межі даної групи визначаються не соціальними параметрами, а психологічними особливостями індивідів, котрі до неї входять. Поява ж цих особливостей пов'язана з процесом соціалізації, який завжди протікає індивідуально, але значною мірою залежить від соціального контексту. В результаті у людини формується ряд психологічних особливостей (ставлення до політики, партійна ідентичність, почуття громадянського обов'язку і так далі), які визначають рівень її електоральної

активності. Наприклад, одна і та ж соціальна група пенсіонерів, що має загальний соціальний параметр «вік» (що має один і той же «ресурс»), в Росії і США поводить по-різному в силу різниці процесів соціалізації і засвоєних у його ході психологічних установок. Більше того, можлива поява групи пенсіонерів з нетипово високим або низьким рівнем електоральної активності.

Таким чином для соціально-психологічного підходу характерні наступні передумови: *теоретична передумова* – участь або неучасть в голосуванні окремого індивіда є типовим проявом поведінки, характерної для тієї групи, до якої він належить, а не результатом його свідомого вибору; та *методологічна передумова* – абсентеїзм необхідно пояснювати не через соціальні факти, а через психологічні особливості, сформовані у індивіда в процесі соціалізації, тобто через «індивідуальні факти» (по Е. Дюркгейму).

Соціально-психологічний підхід уперше отримав розвиток в роботах учених з університету Мічигану в 1960-і роки. У рамках цієї концепції найважливішими чинниками, що впливають на політичні переваги і явку виборців, були названі партійна ідентифікація, ставлення до поточних подій і почуття виборців до кандидата або партії. Пізніше до цих психологічних чинників додалися політичні установки і загальний інтерес до політики.

Засновники школи Мічигану (Ф. Кемпбелл, П. Конверс, В. Міллер і Д. Стоці) найбільш важливим з цих чинників виділяли партійну ідентифікацію [269]. В основі цієї ідентифікації, на їх думку, лежить не класова позиція індивіда, рівень освіти, національність або релігія, а процеси політичної соціалізації, що проходять, наприклад, в сім'ї. В ході дослідження було встановлено, що у рамках одного і того ж класу (соціальної групи) виявляються категорії громадян з різною електоральною поведінкою, яка відтворюється в сім'ї: наприклад, діти голосують за ті ж партії, що і їх батьки. А отже, у виборах беруть участь найбільш інформовані та вірні прихильники партій. Це означає, що знання соціальних параметрів не завжди дозволяє нам прогнозувати електоральну поведінку; важливішими є не соціальні

параметри, а думки або психологічні установки, котрі виявляються в результаті соціологічного опитування. Для того, щоб дізнатися, чому люди не приходять на вибори, необхідно провести масове опитування для з'ясування мотивів неучасті в голосуванні, які будуть дійсними причинами абсентеїзму.

Не варто забувати, що дослідження американських науковців Ф. Кемпбелла, П. Конверса, В. Міллера та Д. Стокса, авторів «Американського виборця» (1960), присвячене аналізу президентських виборів 1952 та 1956 роках у США, ствердило у рамках політичної науки соціально – психологічний підхід до пояснення електоральної участі [269].

Представники соціально-психологічного підходу розуміють електоральну участь як процес формування електорального вибору, зміст якого визначається накопиченням факторів, що впливають на його суть. Було встановлено, що не всі фактори однаковою мірою визначають характер і мотивацію електоральної участі. Для наочності науковці використали поняття лійки причинності, у найширшій частині якої знаходяться найменш значимі для електорального вибору фактори, у найвужчій – ті фактори, що безпосередньо впливають на електоральний вибір. Лійка причинності має власну вісь – часовий вимір, що підкреслює здатність громадянина як суб'єкта виборчого процесу аналізувати політичний процес та з наближенням дня голосування відкидати або не зважати на несуттєві фактори вибору (Рис.1.1.) [175, с. 62–63].

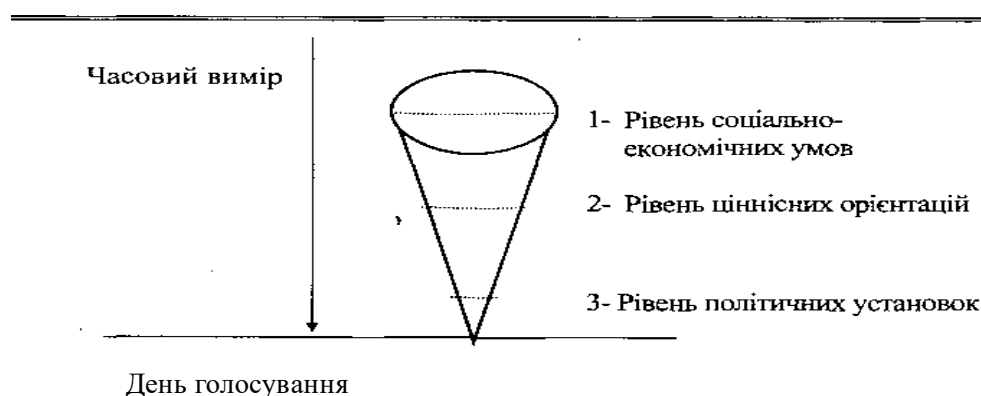

Рис. 1. 1. Лійка причинності – модель формування електорального вибору

Отже, *рівень соціально-економічних умов* як контекст електорального процесу формує політичні протиріччя в межах економічної та соціальної структур суспільства та історичних традицій політичного процесу. Він визначає формат партійної системи та особливості формування партійних ідентичностей. Однак він прямо не впливає на електоральний вибір у момент голосування, а є свого роду ґрунтом для формування наступного рівня – *рівня ціннісних орієнтацій*. У межах цього рівня відбувається усвідомлення людиною/групою ціннісного сегмента електорального вибору, який формується під впливом соціально-економічних факторів на соціально-групову і партійну лояльність. У свою чергу, рівень ціннісних орієнтацій формує останній – третій рівень лійки причинності – *рівень політичних установок*, який конкретизується в установках стосовно кандидатів, політичних курсів, групових вигод та безпосередньо впливає на електоральний вибір. Центральним фактором, який визначає особливості формування та реалізації політичних установок, є партійна ідентичність, яка допомагає людині споживати політичну інформацію та слугує свого роду фільтром для врахування всіх інших факторів електоральної участі.

Автори «Американського виборця» (Ф. Кемпбелл, П. Конверс, В. Міллер та Д. Стокс) підкресливали, що лійка причинності ніколи не утворюється простим сумарним додаванням трьох окреслених вище рівнів, вона є їх синтезом: «Більшість складних подій у лійці є наслідком багатьох попередніх причин. У свою чергу, кожна з таких подій впливає на численні наслідки, однак наш фокус уваги звужується по мірі того, як ми наближуємося до перемінної залежної поведінки. Поступово ми виключаємо ті наслідки, які перестають здійснювати вплив на політичну дію, оскільки ми змушені аналізувати всі причини. Результатом є ефект конвергенції, збігу в одній крапці» [269].

З розвитком ідей соціально-психологічного підходу у працях його засновників, а також Ф. Грінстайна та М. Дженнінгса [245; 249; 253; 261, с. 421–436], була сформульована низка принципів аналізу електоральної

участі, суть яких зводиться до визначення партійної ідентичності виборців як ключового моменту всього процесу електорального вибору. Партійна ідентичність розуміється як здатність людини розібратися у вирі політичної інформації та визначитися із партійними перевагами на даний момент. Водночас партійна ідентичність не передбачає «одвічної прив'язки» виборця до певної політичної партії. Навіть будучи її палким прихильником, громадянин здатен в окремих електоральних циклах голосувати за іншу партію, насамперед тому, що зорієнтувався й критично поставився до політичної інформації. Така партійна лояльність формується у сім'ї, яку слід вважати основним агентом формування партійної ідентичності.

Партійна ідентичність виборців залежить від характеру електорального циклу та перебігу виборчої кампанії. Зокрема, *зберігаючи вибори*, наслідком яких є збереження політичного курсу та відтворення політичної ситуації, не призводять до *зміни партійної ідентичності*; вибори, що змінюють співвідношення *політичних сил* у країні, спричиняють незначні коливання у структурі електорату, зберігаючи незмінними партійні ідентичності більшості виборців; *руйнуючі вибори*, зберігаючи існуючий формат партійної системи, призводять до знищення стабільних і постійних зв'язків між партіями та електоратом, наслідком чого стає заміна/відхід від партійних ідентичностей; *критичні вибори* приводять до переосмислення партійних ідентичностей, іноді шляхом використання абсентеїзму як форми політичної участі або, навпаки, надмірної політичної активності [245; 249; 253; 261, с. 421–436]. За винятком трансформаційних процесів у політичній системі, процес зміни партійної ідентичності є глибоко індивідуальним [259, с. 29].

В якості альтернативи соціологічному і соціально-психологічному підходу був запропонований раціонально-інструментальний підхід. Його основоположником є американський економіст Е. Даунс [244]. Також вищеназваний підхід в інших політологічних джерелах інтерпретується як

теорія раціонального, вибору, яка, на відміну від соціологічного та соціально-психологічного підходів, зосереджує свою увагу не на зовнішніх чинниках, що впливають на процес електорального вибору особистості, а на внутрішньо-політичних потребах, мотивах, цінностях особистості, які дозволяють людині бути самостійним суб'єктом політичного процесу.

Беручи свій початок у 50-х рр. ХХ ст. саме з праці Е. Даунса «Економічна теорія голосування» [244], особливого поширення в політологічних дослідженнях ці ідеї набувають у 70 – 90-х рр. Він пропонував вважати головним суб'єктом політичної участі не соціальну групу, а вільного індивіда, що прагне до максимальної реалізації своїх інтересів і ефективно діє в ім'я досягнення власних цілей. Будь-яке рішення приймається ним в результаті оцінки потенційних вигод і витрат. Отже, участь індивіда в політиці можлива лише за умови, якщо доходи від участі перевищуватимуть витрати.

Таким чином, модель раціональної політичної участі припускає, що голосування є вкладом, зробленим заради отримання бажаного результату. Приймаючи рішення про участь у виборах, індивід враховує для себе два основні моменти: корисність очікуваного результату виборів і власні витрати на голосування (час і сили, яких зажадає отримання і аналіз інформації про кандидатів, а також саме відвідування виборчої дільниці). Якщо ці витрати виявляються занадто високими, то індивід утримується від голосування. Отже, однією з оптимальних ідей, сформульованих у межах раціональної парадигми, є принципи дослідження стратегій учасників електорального змагання, сформульованих у передвиборчих програмах.

Згідно з теорією раціонального вибору, політична організація суспільства є аналогом його економічної організації. У політичній сфері так само існують вільні ринкові відносини, в яких у ролі продавців виступають діючі або ймовірні носії політичної влади, а у ролі покупців – політично дієздатні індивіди. На політичні відносини поширюються і принципи асиметричності економічної поведінки, коли виборці готові покарати

правлячі сили за невдалу економічну політику, однак не поспішають винагороджувати їх своєю підтримкою за успіхи. Теорія раціонального вибору обмежує політичну дієздатність громадянина сферою виборчого процесу, тому поняття політичної дії звужується до електоральної участі: «кожен громадянин голосує за ту партію яка, як він вважає, надасть йому більше вигод, ніж будь-яка інша» [244].

В результаті вищевикладеного, раціонально-інструментальний підхід спирається на передумови, кардинально відмінні від передумов як соціологічного, так і соціально-психологічного підходу. *Теоретична передумова* – участь або неучасть в голосуванні залежить від свідомого і раціонального рішення індивіда; *методологічна передумова* – абсентеїзм необхідно пояснювати як підсумок раціональних міркувань індивідів, в результаті яких вони приходять до висновку про переважання витрат від участі у виборах над потенційними вигодами від голосування.

Зауважимо, що досить дискусійним і варіативним є саме поняття раціональності. Р. Швері, яке передбачає, що на фоні величезної кількості класифікацій раціональності, у найбільш загальному вигляді вона може бути визначена як: суб'єкт (1) ніколи не обере альтернативу X, якщо водночас (2) доступна альтернатива Y, яка з його точки зору (3), краща за X, а якщо «альтернатива X краща альтернативи Y, то індивід (група) буде самостійно вибирати між ними» [227, с. 37–40]. Цифрами дослідник окреслює три основні характеристики поняття раціональності – індивідуальний характер, обмеженість та суб'єктивність. Натомість Дж. Істлер підкреслює, що для теорії раціонального вибору більш принциповим є поняття дії, яке повинно знаходитися в оптимальних відносинах з бажаннями та переконаннями діючого суб'єкта (Рис. 1.2.) [69, с. 167–168].

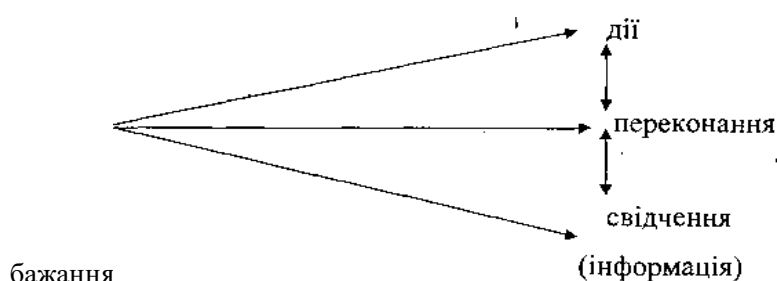

Рис. 1.2. Політична дія в теорії раціонального вибору

Отже, раціональна дія складається з трьох оптимальних операцій. По-перше, з пошуку найкращого варіанту для даних переконань та бажань; по-друге, формування найбільш обґрунтованого переконання; по-третє, збір потрібної кількості обґрунтувань для даних бажань та попередніх переконань. Політичний вибір людини, в основі якого лежить раціональна дія, формується надіндивідуальною системою – суспільством, тому, незалежно від рівня зрілості демократичного режиму, політична участь громадян може бути проаналізована за допомогою наступної класичної формули (У. Райкер, П. Ордешук):

$$R = PV - C + D, \text{ де (1.1.)}$$

R – очікувана корисність політичної участі;

P – ймовірність того, що власною політичною участю громадянин здатен вплинути на результат політичного процесу;

V – пов'язана з цим результатом вигода;

C – витрати, пов'язані з участю;

D – особиста вигода, прямо не пов'язана з тим чи іншим результатом [175, с. 67].

Проте електоральні дослідження засвідчили абсолютизацію можливості раціональних розрахунків виборців, тому, розвиваючи ідеї моделі економічного вибору, науковці почали більш м'яко використовувати дане твердження.

Згодом у моделі раціонального вибору почали виокремлювати дві системи голосування. Перша – *еґоцентрично-соціотропне* голосування, коли еґоцентрична вісь символізує, що виборець в електоральній участі виходить з власного економічного становища й оцінки перспектив його поліпшення, тоді як соціотропна вісь голосування означає, що виборець в електоральних процесах виходить із загальних показників функціонування економіки в країні.

Друга система – *перспективно-ретроспективне* голосування передбачає, що ретроспективна вісь означає орієнтацію виборця на оцінку

діяльності владних структур у минулому, а перспективний вибір ґрунтується на очікуваннях від роботи новообраних органів державної влади та управління. Таким чином, раціональність виборця має два виміри: по-перше, це вимір індивідуальних економічних вигод, по-друге – людина мінімізує власні зусилля по збору інформації, необхідної для прийняття рішення на виборах, зводячи її зміст до економічного контексту власного буття.

Ідея перспективного вибору була трансформована у модель перспективного голосування Х. Хіммельвейта, в якій виборець аналізується на зразок споживача, що діє в межах економічної системи і здійснює економічний вибір [250], а ідея ретроспективного вибору – у модель ретроспективного голосування М. Фіоріні: «зазвичай громадяни володіють тільки одним видом відносно «твердих» даних: вони знають як їм жилося при даній адміністрації, їм не потрібно знати в деталях економічну чи зовнішню політику діючої адміністрації, щоб говорити про результати цієї політики» [246, с. 5]. Від того, як вони оцінюють економічну політику адміністрації, залежатиме їх участь у виборах, оскільки при голосуванні виборець виходить з того, що саме уряд несе відповідальність за його матеріальне становище.

У теоретичному плані вісь *перспективно-ретроспективне* голосування сприяла формуванню концепції економічного голосування, яка ставить у пряму залежність електоральний вибір людини від рівня економічного розвитку та економічної стабільності країни. Автори концепту доводили, що економічні зрушення пояснюють близько однієї третини змін в електоральній участі особистості; виборець реагує не на всі, а тільки на частину макроекономічних показників розвитку, здебільшого на рівень безробіття та інфляції; виборець переважно зорієнтований на ретроспективну електоральну участь, ніж на перспективну, однак різниця між цими орієнтаціями несуттєва; за винятком окремих національних традицій політичного процесу виборці більше зорієнтовані на соціотропне

голосування, ніж на еготропне; на характері електоральної участі більше позначаються негативні зрушення в економіці, ніж позитивні [255].

Що стосується того, як саме економічний стан впливає на абсентеїзм, то між прибічниками теорії економічного голосування немає згоди. Одні вважають, що погіршення економічного стану повинне змусити громадян голосувати активніше, щоб змінити існуючу ситуацію. Ця позиція дістала назву мобілізаційної гіпотези (*mobilization hypothesis*). Інші наполягають на тому, що погіршення ситуації повинне привести до того, що громадяни зосередяться на більш насущних проблемах, ніж вибори, результатом чого стане зниження явки виборців. Цю позицію прийнято означати як гіпотезу усунення (*withdrawal hypothesis*).

Упродовж 1970–1980 рр. ні мобілізаційна гіпотеза, ні гіпотеза усунення не змогли отримати однозначної емпіричної підтримки. Останнім часом прибічники теорії економічного голосування зв'язують абсентеїзм не з рівнем доходів населення, а з таким показником, як приписування провини уряду (*blame attribution*), що виявляється в ході соціологічних опитувань. Ці дослідження показали, що погіршення економічної ситуації приводить до збільшення явки лише у тому випадку, якщо людина зв'язує економічний спад або кризу з політикою уряду.

Прибічники теорії економічного голосування розходяться у тому, як слід оцінювати економічний стан. Досі залишається питанням, чи ґрунтується поведінка виборців на оцінці власного економічного стану («егоцентричне голосування») або результатів роботи народного господарства в цілому («соціотропне голосування»). Крім того, триває дискусія стосовно того, що важливіше для виборця – оцінка результатів минулої діяльності уряду («ретроспективне голосування») або очікування з приводу того, наскільки успішною буде його діяльність у разі обрання на новий термін («перспективне голосування»).

Висока дискусійність теорії економічного голосування примушує дослідників висувати вужче орієнтовані теорії, прив'язані до конкретних

емпіричних даних. Прикладом такої теорії може служити теорія виборів другого порядку. Вона виникла на основі серії досліджень, проведених за підсумками перших європейських виборів 1979 р. Вона розроблялася для пояснення того, чому явка на виборах в Європарламент традиційно була нижча, ніж явка на виборах національних парламентів.

Цей феномен зв'язувався зі специфікою виборів до Європейського парламенту, які стали визначатися як вибори другого порядку, а вибори до національних парламентів були названі, відповідно, виборами першого порядку. Пізніше теорія виборів другого порядку була з успіхом підтверджена на матеріалі виборів в американський Конгрес і виборів Президента США. Згідно з цією теорією виборці вибудовують різні типи виборів в ієрархічній послідовності по мірі їх значущості. Чим більше значення мають вибори для виборців, тим вища явка. Це значення визначається мірою їх важливості для контролю виконавчої влади і вирішення питань, що безпосередньо зачіпають інтереси виборців. Таким чином, те, які вибори слід вважати виборами першого порядку, залежить від типу політичної системи. У президентських і напівпрезидентських республіках виборами першого порядку є вибори президента. У парламентських республіках, відповідно, виборами першого порядку є вибори до парламенту.

Окрім питань явки, теорія виборів другого порядку також пояснює відмінності в мотивації абсентеїстів і особливості голосування за партії на національних виборах і виборах в Європарламент. Е. Оппенгейс, К. Ейк і М. Франклін доводять, що вибори другого порядку дають виборцям можливість голосувати більшою мірою експресивно, чим раціонально-стратегічно, за ті партії, які ближче до їх політичних ідеалів. «Голосування серцем» («vote with the heart») на виборах другого порядку призводить до збільшення числа абсентеїстів, невдоволених політикою уряду, оскільки на вибори першого порядку в силу їх високої значущості прийдуть навіть ті, хто

незадоволений існуючим політичним режимом. Таким чином, протестний абсентеїзм характерніший для виборів другого порядку.

Примітно, що вже у середині 90-х рр. ХХ ст. Г. Кітчельс сформулював гіпотезу, відповідно до якої громадяни нових демократій голосують егоцентрично та перспективно: «Мається на увазі, що виборець здійснює власний вибір, виходячи з оцінки того, чи зможе він особисто покращити власне економічне становище шляхом конверсії індивідуальних ресурсів (освіти, професійного досвіду) в нових економічних умовах» [40, с. 90].

Сучасна політична наука оперує трьома моделями дослідження передвиборчих програм, в яких вони виступають як чинники електоральної участі громадян: вузлові моменти *моделі конвергенції*, сформульовані класиком теорії раціонального вибору Е. Даунсом. Науковець вважав, що в разі симетричного розподілу переваг виборців, за наявності мінімальної кількості невизначених (проблемних зон) передвиборчої кампанії, позиції кандидатів мають тенденцію просуватися до центру переваг медіанних виборців. Відповідно, риторика передвиборчих програм кандидатів буде відповідати позиції медіанного виборця і позбавлена суттєвих розбіжностей. Сучасні прихильники моделі вважають, що через дві – три виборчі кампанії програмні позиції кандидатів стають максимально наближеними [175, с. 70].

Модель дивергенції, яка є спробою примирення класичної концепції Е.Даунса [270] з теорією символічної політики ґрунтується на тому, що виборці сприймають усі передвиборчі заяви та програми як біполярні. Тому електоральний вибір залежить не тільки від того, наскільки вони підтримують позицію кандидата в цілому, а й від того, наскільки значимі для виборця проблеми порушуються кандидатом.

Отже, на першому етапі вибору громадянин здійснює оцінку кандидатів, порівнюючи власну позицію та позицію кандидатів з тією чи іншою проблемою, не беручи до уваги спосіб її розв'язання. На другому етапі виборець оцінює емоційність (інтенсивність обговорення), значимість даної проблеми. Відповідно, для кандидата найбільш виграшним є будування

передвиборчої програми, яка максимально далека від центру, проте прийнятна для виборців [175, с. 70].

Модель індиферентності ґрунтується на припущенні, що виборці не прагнуть встановити зв'язку між різними проблемами, оскільки це потребує суттєвих витрат для отримання та аналізу інформації. Тому кандидати пропонують громадянам здійснювати електоральний вибір на основі програм та передвиборчого дискурсу, побудованого на домінантному та дисперсному принципах. Домінантний принцип побудови передвиборчої програми передбачає, що, коли один кандидат має суттєві переваги з будь-якого одного питання, він регулярно актуалізує його, тоді як інший уникає цього. Згідно з дисперсним принципом, якщо жоден із кандидатів не має явної переваги з тієї чи іншої проблеми, то вона не буде актуалізована. Відповідно, в процесі передвиборчих дебатів будуть обговорюватися різні проблеми, і виборці не зможуть порівняти позиції кандидатів з одного і того ж питання [163, с. 74–78].

Сьогодні в політологічному аналізі все більшого авторитету набуває концепція неінституціоналізму, яку Є. Соловйов називає третьою революцією в політичній науці, маючи на увазі під першою – біхевіоризм та другою – теорію раціонального вибору [186, с. 36–37]. Термін *новий інституціоналізм* з'явився завдяки науковим розвідкам Дж. Марча та Дж. Олсена [258, с. 734–749]. Його важливою складовою є розуміння інститутів як правил гри у суспільстві, які організують взаємовідносини між людьми, задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії в політиці, економіці, соціальній сфері тощо. На відміну від традиційного інституціоналізму, зорієнтованого на формально-правовий опис інститутів, представники нового інституціоналізму вважають, що, аналізуючи політичні інститути, слід враховувати і політичну участь як один із чинників їх функціонування та показник інституційної динаміки.

Центральним моментом інституційної моделі дослідження електоральної участі є ідея *роздільного голосування*, коли виборці під час

виборів до законодавчих органів влади надають перевагу одній політичній силі, а обираючи виконавчий орган – іншій, який часто на той момент є опозиційною силою. Основними чинниками, що сприяють роздільному голосуванню, вважаються кількісні характеристики виконавчого та законодавчого органів влади, соціокультурні характеристики електорату, особливості виборчої системи, час проведення виборів представницьких інститутів влади. М. Хініч та М. Мангер підкреслюють, що обираючи кандидатів до політичного інституту, повноваження якого обмежені, провідною мотивацією виборців буде інструментальна, тоді як на виборах більш сильного політичного інституту домінуватиме ідеологічна мотивація [251, с. 5–8]. Інструментальне голосування відтворює поточне ставлення громадян до економічної політики сильного інституту, ідеологічне голосування – найбільш адекватне уявлення виборця про суспільний устрій.

Чимало поширення в аналізі електоральних циклів набувають синтезовані прогностичні моделі результатів голосування, в яких кожна складова впливає на характер політичної участі громадянина. Зокрема, М. Льюїсбек та Т. Райс вважають, що основними факторами електоральної участі є:

економічні умови, які визначаються як розмір валового національного продукту за шість місяців у процентному співвідношенні. До уваги береться період з останньої чверті р. перед виборами до другої чверті р. виборів;

популярність президента, яка вимірюється як відсоток голосів, що схвалюють діяльність діючого президента у різних сферах життєдіяльності суспільства у р. виборів;

партійна сила – кількість місць, які отримала пропрезидентська партія на виборах;

привабливість кандидата розраховується як показник голосів, відданих за діючого президента (1 – якщо кандидат отримує більше 60% голосів підтримки; 0 – якщо кандидат отримав менше 60% голосів виборців) [255].

Цілком вірогідно, що ця модель електоральної участі може бути використана в процесі аналізу президентських електоральних циклів, зокрема для прогнозування результатів другого туру виборів, що зумовлюється можливістю аналізу електоральної участі громадян в умовах політичного протистояння двох кандидатів у президенти [198, с. 72].

В кожній з проаналізованих вище моделей електоральної участі сформульовані принципи, які надають їм адаптивних ресурсів для використання в процесі аналізу електоральних циклів перехідних суспільств. Так, на думку українського політолога Н. Ротар [175, с. 73], найбільші перспективи до ефективного використання в політологічному аналізі знаходимо в інтегративних моделях електоральної участі, які утворюються як синтез класичних теорій, та розуміють її як систему взаємопов'язаних реакцій, дій чи бездіяльності громадян, що здійснюються з метою пристосування до умов проведення політичних виборів. Серед факторів, які наситять пізнавальним змістом інтегративні моделі, найбільш значимими є насамперед лійка причинності, інституційний дизайн політичної системи та з'ясування мотивації використання абсентеїзму як форми електоральної участі. Проте активне використання виборчих технологій, яке сприяє міфологізації електоральних процесів у перехідних суспільствах, об'єктивно ускладнює дослідження електоральної участі громадян у політичних трансформаціях [175, с. 73].

На наше переконання, з таким твердженням можна погодитись, адже «брудні» політичні технології, технологія відчуження виборців від активного волевиявлення є сучасними реаліями виборчих процесів. Перевантаження виборчого процесу політтехнологічними маніпуляціями сприяє ситуації посилення відчуження виборців від політичного життя.

1.3. Причини та типології абсентеїзму: підходи українських та російських науковців

В Україні, станом на сьогоднішній день, дослідження політичного феномену абсентеїзму жодного разу не формулювалась як однозначний предмет кандидатських чи докторських наукових робіт. Одна в об'єкті дослідження українських політичних дослідників тематика абсентеїзму на виборах простежувалась в дисертаційних дослідженнях, наукових монографіях та статтях українських дослідників-політологів: С. Рябова, В. Бортнікова, Н. Ротар, О. Чемшита, Д. Чемшита, А. Колодій, В. Северенюка, Р. Колісніченка, Т. Кремень, Я. Найдьоної, О. Кулеби, М. Бучина, Т. Поліхун, Н. Чорної, І. Лопушинського, М. Росенко, Н. Латигіна, Р. Губаня; юристів: М. Ставнійчук, Ю. Ключковського, Ю. Шаповала та соціологів: Є. Головахи, І. Бекешкіної, В. Коробова [18; 38; 47; 86; 95; 98; 100; 106; 116; 159; 173; 174; 175; 176; 177; 180; 181; 195].

Абсентеїзм – одна з найбільш складних проблем, що стоять перед світовим співтовариством і перед Україною, а тому є важливим аспектом для дослідження. Світова та вітчизняна виборча практика показують тенденцію до поширення абсентеїзму, що негативно впливає на демократичні процеси. Підвищення ж рівня абсентеїзму з боку окремих громадян, соціальних групам веде, за словами вітчизняного політолога Я. Найдьоної, до неможливості творення громадянського суспільства, до якого прагне і українське суспільство також. Відмова людей від політичної діяльності, на її думку, веде до втрати контролю над діями державної влади, спрощує процес узурпації влади. В свою чергу, влада, котра не контролюється суспільством, перестає про таке суспільство дбати й може трансформуватись у жорсткий тоталітарний режим [130].

В українському політологічному просторі цікавими, на нашу думку, є трактування абсентеїзм з різних позицій. Т. Поліхун та Н. Чорна використовують таку класифікацію даного феномену:

- з позиції політичної участі – як неучасть у голосуванні на виборах громадян, які наділені активним виборчим правом;
- з позиції політичної поведінки – як форма протестуючої чи пасивної політичної поведінки;
- з правової позиції – як результат законодавчо встановленої добровільності реалізації активного виборчого права;
- з позиції рівня стабільності держави – як причина політичної слабкості держави, нестабільності і хаосу в країні;
- з позиції суспільства – як пасивність громадян, наслідок низького рівня політико – правової свідомості і культури;
- з позиції функціонування держави – як суспільна дисфункція, що йде в розріз з інтересами держави;
- з телеологічної позиції – як інструмент управління політичними процесами, засіб для досягнення певних цілей [159]. Варто відзначити, що вищевказана класифікація, на нашу думку, на відміну, ніж західні аналоги минулого століття, може передати специфічність абсентеїзму як феномену електоральної культури.

Окремо слід сказати, що абсентеїзм пов'язаний з індивідуалізацією особистості, її відриву від групи, колективу, відсутністю розуміння зв'язків політики із приватним життям. М.Головатий переконує, що вельми часто за такої ситуації виявляються молоді люди, які не мають достатнього рівня освіти (і не факт, що є носіями кваліфікованого політичного мислення – авт.) і політичної культури [153, с. 17]. А за ситуації, коли людина не володіє азами політичного мислення, вона приходять до нігілістичного типу сприйняття політичного процесу та девіантної політичної (у т.ч. виборчої) реакції на «ворожу» політичну дійсність.

Ризики абсентеїзму знаходять своє підтвердження і в колективній роботі українських науковців під редакцією професорів В. Астахової та Н. Паніної [146]. Тут відмічається, що ріст абсентеїзму може розглядатися як

ознака політичної кризи, реакції населення на альтернативи, що пропонуються політиками.

Значний вплив на рівень поширення абсентеїзму справляє конкуренція на виборах. Так, згідно досліджень О. Кулеби та М. Бучина, якщо немає конкуренції, результат є прогнозованим, то цінність голосу виборця втрачає своє значення. У той самий час великий рівень конкуренції дає виборцям зрозуміти, що від його голосу може залежати результат виборів [100, с. 98–102].

Логічною в такому разі є формула Г. Новічкова: чим людина активніша, зацікавленіша, конструктивніша, тим вища її політична культура [154, с. 312]. За протилежної пропорції, політична культура є низькою, себто неефективною інтегральною характеристикою індивідуального чи колективного суб'єкта соціальних інститутів, суспільства в цілому і, відповідно, є підґрунтям для низької політичної участі й передумовою для специфічних проявів абсентеїзму.

Варто вказати, що у вітчизняних політологічних дослідженнях увага приділяється не лише самому характеру політичних проявів абсентеїзму, а і причин його прояву. На думку українського політолога П. Шляхтуна, саме через корисливість політиків, зловживання ними владою, особливо в неприхованих формах, спричиняють спад інтересу до політики, зниження політичної активності громадян. Коли втрачається довіра до політики та її офіційних суб'єктів, за словами П. Шляхтуна, це сприяє таким чинникам, як девальвація основних політичних цінностей та ідеалів, відхід політичних лідерів від передвиборчих обіцянок і програм, маніпулювання ними громадською думкою, поширення корупції [228, с. 422]. На нашу думку, слушним аргументом П. Шляхтуна є актуалізація уваги на ключовій характеристиці абсентеїзму, як девальвація, нівеляція змісту інституту політичної довіри як передумови для відтворення в політичних, і у тому числі електоральних практиках громадян абсентеїстського характеру їх політичної дії.

Причинність феномену абсентеїзму цікавила й таких, вже згаданих раніше вітчизняних дослідників, як О. Кулеба та М. Бучин [100, с. 98–102]. Вони у своїх дослідженнях виокремили ряд об'єктивних та суб'єктивних чинників феномену. Так, до суб'єктивних чинників віднесені такі дві підгрупи, як демографічні і ментально-психологічні. До демографічних чинників абсентеїзму належать:

А) *Вік*. Виборча практика більшості країн світу показує, що абсентеїзм є найпоширенішим у середовищі молоді, і найменш поширеним – серед старшого покоління. Це можна пояснити тим, що у молоді не сформовано ще уявлення про вибори як демократичний механізм формування влади. Крім того, відсутність досвіду участі у виборах теж негативно позначається на рівні прояву електоральної активності серед молодого покоління.

Б) *Стать*. Виборча практика засвідчує, що чоловіки є активнішими виборцями. На думку російського науковця З. Джандубаєвої, це можна пояснити тим, що жінки, на відміну від чоловіків, є консервативнішими, скептично налаштованими щодо можливих змін ситуації в країні за допомогою виборів. У той самий час чоловіки, які є більш, ніж жінки, зорієнтовані на кар'єру, значну увагу приділяють суспільно-політичним питанням, оскільки вони пов'язані тією чи іншою мірою з їхньою професійною діяльністю [100, с. 99].

В) *Рівень доходів і соціальний статус*. Активнішими виборцями є громадяни з середнім і високим рівнем доходів. Це можна пояснити, на нашу думку, тим, що багаті люди більшою мірою залежні від політичної ситуації в країні та розстановки політичних сил. У той самий час бідні верстви населення значно меншою мірою залежать від діяльності влади. Крім того, така категорія громадян постійно зайнята проблемами матеріального виживання себе і своїх сімей, а отже, має значно менше часу для зацікавленості політикою та участі у виборах [100, с. 99].

Г) *Місце проживання*. Виборча практика показує, що сільські виборці є значно активнішими, ніж виборці великих міст. На нашу думку, це пов'язано

з тим, що міські жителі, як правило, є критичнішими до чинної влади, в той час, як жителі села є консервативнішими і більшою мірою підтримують владу. Тому часто влада намагається вплинути на рівень участі сільського населення через певні заохочення (підкупи) чи навіть тиск [100, с. 99].

Варто зауважити, що у гетерогенних поляризованих суспільствах на рівень абсентеїзму можуть також мати значний вплив релігійний, етнічний, мовний та інші чинники. До ментально-психологічної підгрупи чинників абсентеїзму належать: 1) *Освіта*. Вищий рівень абсентеїзму притаманний для виборців з низьким рівнем освіти. Це пояснюється тим, що освічені люди мають змогу отримувати інформацію з меншою затратою зусиль, реально оцінювати та розуміти корисність приходу до влади певних політичних сил; 2) *Рівень політичної культури*. Виборча практика демонструє, що лише виборці з високим рівнем політичної культури можуть бути активними учасниками як сучасних демократичних процесів загалом, так і виборчого процесу зокрема [100, с. 99].

Об'єктивні чинники, що впливають на рівень абсентеїзму, на думку О. Кулеби та М. Бучина, можна розділити на кілька підгруп: соціальні, економічні та політичні. *Соціальні чинники* – це стан та рівень розвитку самого суспільства. Тобто абсентеїзм – це результат кризового стану суспільства. Розпад соціальних зв'язків, втрата орієнтирів та суспільних ідеалів – причини низької участі громадян у виборах. *Економічні чинники* – це стан та рівень розвитку економіки держави. У разі економічної кризи зростає рівень участі громадян у виборах, оскільки виборці бажають змінити ситуацію, змінити владу, яка призвела до економічного занепаду.

Найвагомішими є *політичні чинники*. Складовими, за твердженням вчених, є: 1) чинники, що характеризують стан політики у державі загалом; 2) чинники, що характеризують особливості самого виборчого процесу; 3) технічні чинники [100, с. 99]. Фактично, якщо говорити про загальне враження, на нашу думку, об'єктивні причини, висловлені вітчизняними вченими, перегукуються із дослідженням західних політологічних шкіл,

проте не враховують характер та ефективність взаємодії, взаємовпливу відносин інститутів політичної системи з інститутами громадянського суспільства. Особливо для розуміння комплексу причин абсентеїзму.

На пострадянському просторі значний внесок для дослідження феномену абсентеїзму в політичних практиках зробила російська політологічна школа. На думку російського дослідника Є. Захарова, абсентеїзм виникає тоді, коли зникає зовнішній примус до політичної діяльності, коли у людини з'являються право і реальна можливість утриматися від політичних дій. Як масове явище абсентеїзм відсутній у тоталітарних суспільствах. Тому багато дослідників не дають однозначної оцінки цього феномену. З одного боку, Є. Захаров доводить, що існування проблеми абсентеїзму свідчить про те, що в індивіда є право вибору тієї лінії поведінки, яка відповідає його інтересам, але з іншого, абсентеїзм, безсумнівно, є свідченням індиферентності людей до виборів, політичних подій [64], з чим ми погоджуємось. Саме громадянин на своєму індивідуальному чи колективному рівнях визначає характер його абсентеїзму як виправданої політичної дії чи свідомого/несвідомого вияву.

На відміну від західних робіт, у рамках російської політологічної школи ряд авторів розмежовує поняття «неучасті у виборах» і «абсентеїзм». Наприклад, політолог І. Охременко відмічає, що постановка знаку рівності між неучастю в голосуванні і абсентеїзмом є не зовсім коректною [139]. Схожої думки дотримується В. Комаровський. На його думку, абсентеїзм – це неучасть в голосуванні, причиною якого є «стійка невіра в те, що за допомогою виборів можна вирішити значимі для суспільства (себе, групи, що ідентифікується) проблеми; невіра в справедливість підрахунку голосів та іншим процедурним питанням». Загалом такі судження фахівця чітко віддзеркалюють теперішні ставлення респондентів до виборів не у виборчих кампаніях в РФ, а також і в Україні частково.

Іншою дією, що характеризує неучасть у виборах російський учений А. Ковлер називає позицію виборців, яка виражає невдоволення «світом

професійної політики» [84]. Більш детальною класифікацією причин абсентеїзму на пострадянському просторі є перелік п'яти типів, представлений у роботі російських вчених В. Арсентьєва, С. Баранова і Г. Бутиріна. Розглянемо кожен з цих типів більш докладно [30]:

– Абсентеїзм байдужості і аполітичності. Цей вид неучасті у виборах характерний для молоді. Основними причинами виникнення цього типу автори відзначають наступні: політична інертність виборців (переконаність виборця в тому, що його голос нічого не змінить), низький рівень політичної культури; недостатня інформованість; утилітаризм [31].

– Абсентеїзм негативного ставлення до передбачуваних підсумками виборів. Даний тип неучасті у голосуванні, як правило, характерний для виборців, яким більше 50 років. Формуванню даного типу абсентеїзму сприяє поширення інформації, яка ілюструє, що вибори проводяться протизаконними способами, а їх результат заздалегідь відомий.

– Абсентеїзм протесту. Представниками цього типу, як правило, є громадяни, ображені на владу, а також найбільш вразливі верстви населення. Основною причиною неучасті представників даного типу в голосуванні є переконаність громадян у тому, що вибори потрібні тільки владі. Такою поведінкою вони намагаються продемонструвати своє негативне ставлення до них [31].

– Абсентеїзм, викликаний зовнішніми факторами масової дії. Тут причинами неучасті в голосуванні є: від'їзд за місто, сезонні роботи, погана погода, відсутність інформації про вибори, місце і час голосування і т.п.

– Випадковий абсентеїзм. Такий тип неучасті у виборах викликаний особистими випадковими причинами громадян.

Російська дослідниця З. Джандубаєва, продовжуючи логічний ряд політологічних досліджень своїх колег, вважає серед мотивів абсентеїзму є дві, умовно кажучи, «відсутності», а саме: відсутність інтересу до політики, та відсутність потреби займатися політичною діяльністю. З одного боку,

такі пояснення комусь можуть здатися не надто важливими, проте на нашу думку, в наведеному нею переліку причин абсентеїзму можна розрізнити їх симптоми, що його відтворюють. Ми ведемо мову про небажання влади відтворювати свій авторитет відповідно до очікувань громади та нефункціональність і недоступність до тих чи інших соціальних ліфтів із боку саме громадян, що не є безпосередніми політичними агентами, суб'єктами прийняття політичних рішень.

Значний вплив на рівень абсентеїзму формує також тип виборчої системи. На думку російських політологів В. Ачкасова та В. Гуторова, виборча практика показує нам, що під час застосування мажоритарної чи змішаної виборчих систем рівень абсентеїзму є вищим, ніж під час застосування пропорційної виборчої системи. Це пов'язано з тим, що за мажоритарної системи створюються сприятливіші умови для фальсифікації виборів. Відповідно, виборці вважають, що цінність їхнього голосу є незначною і меншою мірою готові взяти участь у виборах. Крім того, за мажоритарної виборчої системи знижується важливість самого об'єкта обрання, оскільки виборці більшою мірою пов'язують можливість кардинальних позитивних змін у політиці насамперед з політичними партіями, а не з окремими кандидатами-мажоритарниками.

Мажоритарна модель базується на голосуванні у два тури. В цьому випадку, якщо жоден з кандидатів не набирає в першому турі абсолютного числа голосів ($50\% + 1$ голос), призначається другий тур, в якому виборці роблять вибір між двома і більше кандидатами, що набрали найбільше число голосів в першому турі [150].

Ще одним політичним чинником абсентеїзму виступає характер політичного рівня виборів: чим вищий рівень виборів, тим більшою є участь громадян у голосуванні. Це пояснюється тим, що із збільшенням рівня виборів зростає і цінність посади, а, відповідно, і рівень сподівань, які покладають виборці на об'єкт обрання. Також зменшує рівень абсентеїзму одночасне проведення виборів різних рівнів. Що ж стосується місцевих

виборів, то, попри близькість місцевої влади до виборців, рівень абсентеїзму на місцевих виборах, як правило, є найбільшим. З погляду З. Джандубаєвої, «такий стан справ склався завдяки тому, що більшість виборців зараховують цю владу до влади «другого» сорту, і мало хто з них знає, як вона функціонує» [54, с. 78].

Політична дослідниця А. Артемова також виділяє два типи абсентеїзму: усвідомлений і несвідомий. На її думку, усвідомлена відмова від участі у виборах припускає наявність усвідомлених причин неучасті в голосуванні: незадоволеність політичною системою, принципами суспільного устрою, процедурою виборів, політичними інститутами в цілому або окремими тенденціями в їх діяльності та ін. У свою чергу, несвідома відмова від участі у виборах передбачає, що люди відмовляються від участі в голосуванні не тому, що вони протестують проти чого-небудь, а в силу своєї аполітичності і відсутності інтересу до політики [6, с. 149–156]. Дані класифікації побудовані на різних підставах. Так, наприклад, Ж. Блондель розрізняє абсентеїстів за наявністю або відсутністю можливості брати участь у виборах, а дослідник А. Артемова розрізняє абсентеїстів на підставі їхніх мотивів, а саме ступеня політизації.

Інший російський політолог А. Галкін [32, с. 6–9] виділяє три основні групи абсентеїстів. Першу групу складають особи, які не беруть участь у виборах з об'єктивних причин (фізична неміч, раптова хвороба та інші кон'юнктурні обставини, що роблять неможливим відвідування виборчої дільниці). На нашу думку, ця група складає зазвичай до 15% всіх хто мають право голосу, а представники цього типу абсентеїзму простежуються практично у всіх країнах світу за винятком тих, в яких голосування є обов'язковим, а за неояву на виборчій дільниці стягується штраф. Другу групу, на думку А. Галкіна, утворюють ті, хто, не маючи особливих підстав для невдоволення ситуацією, що склалася і не прагнучи до особливих змін, вважає для себе зайвим участь у виборчому процесі. Цю групу складають громадяни цілком задоволені існуючим станом, і саме подібних людей мають

на увазі ті, хто захищає абсентеїзм як фактор стабільності демократії. Ця група виборців найбільш вагомо представлена в державах з порівняно стабільними громадськими засадами [32, с. 9]. У третю групу входять індивіди, які негативно ставляться до утверджених порядків, не вірять у можливість внести корективи, в проведену політику за допомогою виборчих бюлетенів, або розглядають утримання від участі у виборах як форму негативної політичної дії [32, с. 6–9].

Якщо спробувати проаналізувати умовний поділ суб'єктів абсентеїзму, варто вказати, що несправедливо вважати ставлення до виборів лише «першої групи» виявом активного абсентеїзму. Це, насамперед, вияв їх життєвого пріоритету. Інша справа, коли індиферентність людей до політики виправдовується ризиками політичної системи («поза страуса» перед загрозою), котра і вмотивовує деструкції в політиці.

Що ж стосується «другої групи», то, на нашу думку, для таких «позитивних абсентеїстів» мірою утримання від участі у виборах є не лише позитивні результати політичного урядування і менеджменту держави, а також самонавіювання, що для всієї вертикалі політичної влади аксіомою політичного буття є пріоритет інтересів громадян над кон'юнктурними, внутрішньополітичними інтересами політичної влади.

На нашу думку, з боку суспільства це є свідомий самообман, адже таким чином воно уникає розуміння природи боротьби за владу, ціль якої у завоюванні користуванні і утриманні політичної влади з правом на монопольне володіння нею одним політичним угруповування перед іншим. А прихильність політиків до пріоритету народу над власними є всього на всього засобом досягнення політичної ваги.

Нарешті, «третья група» абсентеїстів, яку умовно кажучи ми можемо означати як «атеїстичні абсентеїсти». Джерело їх абсентеїзму полягає в тому, що вони готові підтримати те, що працює для них, те, що унеможливорює бюрократизм, те, що зважає на їх громадянський потенціал. Маємо на увазі гарантування з боку держави дієвості механізмів політичної соціалізації як

чинників консенсусного вирішення поточних викликів та дискусійних питань (наприклад дієвість громадських слухань при органах влади, громадські обговорення реальне впровадження результатів місцевих референдумів та плебісцитів тощо).

Проте реальність полягає у зворотному результаті – для влади є пріоритетом вибіркова політична соціалізація тих, хто виявляє «покірність» системі, а це не відображає цінність громадянських інтересів. Мова йде не про політичну соціалізацію, а про гарантування владою політичної залученості громадян до участі в розробці і прийнятті політичних рішень, але під визначеними самою владою «правилами гри». Вияв справжньої демократії участі – це участь чи неучасть у політичних виборах раз на кілька років, без залучення громадян до нонконвенційних рухів та дій. Конкретно з такою реальністю можуть, на нашу думку, не погоджуватись виборці «третьої групи», про яких йшла мова у підході А. Галкіна. І все це підтверджує, що феномен абсентеїзму здебільшого є деструктивним чинником для політичної системи та політичної культури суспільства.

Доречною є позиція політичного дослідника О. Кулькової про те, що гострота проблеми абсентеїзму спонукає як політиків, так і громадян нових класичних демократій задуматися про необхідність «демократизації демократії» (термін Е Гідденса) [101]. Небезпідставність такої необхідності, на нашу думку, продукується гостротою питання абсентеїзму в політичному, електоральному та громадянському просторі.

Такої гостроти додають наслідки, до яких абсентеїзм може призвести. В російській політичній науці лаконічно їх сформував І. Санжеровський, вказавши, що серед них найбільш очікуваними в негативному висвітленні феномену абсентеїзму є те, що: а) абсентеїзм чинить негативний вплив, оскільки знижує легітимність влади і свідчить про відчуження громадян від держави; б) масовий абсентеїзм може підірвати демократичні механізми управління соціумом, зробити населення об'єктом маніпулювання, абсолютно підвладним «верхам», сформувати пасивну особистість [158].

Резюмувати спектр досліджень феномену абсентеїзму російської політологічної школи можна на основі підходу до феномену дисертаційного дослідження сформованого Є. Дударєвою. За її словами, зростання абсентеїзму є однією з найважливіших тем, за якими проводяться досить жваві дискусії. Є. Дударєва, переконує, що на цьому етапі абсентеїзм є значним електоральним резервом, активізація якого може внести серйозні зміни в загальну розстановку політичних сил. Сформований об'єктивний погляд на дану проблему є амбівалентним. З одного боку абсентеїзм – явище політичної абстрагованості, з іншого – накопичення політичної енергії. Поняття політичної абстрагованості включає в себе акцентування абсентеїстів своєї уваги на інших сферах суспільного життя. Інша сторона відображає падіння в очах населення легітимності державної влади, яка відображає не вжиття існуючої політики як такої, а заперечення саме методології політичних дій [58].

Абсентеїзм небезпечний тим, що призводить до зниження чисельності виборців, при явці яких вибори вважаються такими, що відбулися. Розуміємо, що майбутні політологічні дослідження як на Заході, так і на пострадянському просторі з приводу природи політичної участі триватимуть і далі. Проте вище нами вказана актуальність проблематики феномену абсентеїзму, на наш погляд, спонукає озвучити відповіді на питання – де і в чому приховуються причини електорального абсентеїзму?

Дотепер як західні, так і пострадянські фахівці з політичних наук одноставно не відповіли на питання походження і змісту даного феномену абсентеїзму. Так, на думку більшості науковців, він є неоднозначним політичним феноменом, який вартий детального критичного аналізу, адже відповіді на цей виклик варто шукати вже сьогодні, бо чи не всі політичні експерти зазначають, що абсентеїзм в політичній поведінці протестних громадян є ризикованою тенденцією для визнання легальності обраних органів представницької демократії.

Висновки до першого розділу

У першому розділі «Теоретико-методологічна база дослідження абсентеїзму як феномену електоральної культури» на основі аналізу політологічних джерел та робіт було здійснено огляд основних наукових ідентифікацій поняття «абсентеїзм» у політологічному дискурсі, його розуміння в суміжних науках, а також проаналізовані наукові підходи аналізу абсентеїзму в зарубіжній та вітчизняній політичній науці.

Було встановлено, що в структурі категоріального змісту абсентеїзму в політологічному аспекті його інтерпретують як: а) *ухилення* від участі в політичному житті; б) як *індиферентне ставлення до політики*, низький рівень політичної компетентності виборців; в) *відбиття прагнення людей відсторонитися від політики*; г) *байдуже ставлення людей до здійснення своїх громадянських (в тому числі політичних прав)*, ухилення від виконання громадянських обов'язків; д) *пасивний протест* будь-якої політичної партії проти участі в законодавчій діяльності парламенту, іноді з метою зробити голосування неправоздатними; є) *ознака політичної кризи*; ж) *політичний феномен, що призводить до повторних виборів*.

Соціологічна наука вбачає в абсентеїзмові не лише своєрідний вираз ухилення виборців від голосування, а, зокрема, і: а) *форму аполітичності*; б) *систематичну відсутність* членів колегіальних органів на засіданнях, невиконання індивідом певних соціальних функцій, маючи на увазі його відсутність; в) *«відхід»* як неприйняття і заперечення індивідом або соціальною групою пануючих у суспільстві ідеалів та цінностей, а також засобів їх досягнення, неприйняття й заперечення загальноприйнятих норм і правил поведінки, способів та засобів соціального контролю, що створює між ними ситуацію пасивного взаємонепорозуміння, взаємонесприйняття та взаємозаперечення.

Що стосується міри наукової інтерпретації змісту феномену абсентеїзму, то юриспруденція розуміє його як термін в науці

конституційного права, що означає *неучасть виборців у голосуванні* при виборах депутатів і посадових осіб, а також у голосуванні на референдумах, тобто неявка в приміщення для голосування.

«Абсентеїзм» є терміном широкого застосування та об'єктом наукових й електоральних досліджень, за результатами яких і були сформовані допоки основні наукові підходи до розуміння цього феномену. Так, у сучасній західній науці сформувалося три основні підходи в розумінні абсентеїзму: 1) підхід, в рамках якого абсентеїзм трактується з точки зору теорії раціональної дії; 2) підхід, в рамках якого абсентеїзм розглядається як вид поведіння, що відхиляється; 3) підхід, в рамках якого абсентеїзм інтерпретується як показник, що свідчить про стабільність соціальної системи.

В науковій літературі перший підхід відомий як *підхід «раціонального вибору»*, другий як *соціологічний*, а вже третій як *соціально- психологічний підхід*. Крім вищезазначених підходів, в першому розділі здійснено огляд і таких підходів, як *політико-комунікативний підхід*, який пояснює, що вибір громадян формується під впливом інформаційно-пропагандистської передвиборчої кампанії, а також концепція неінституціоналізму.

Загалом, перший розділ зосереджений на аналізі різних наукових тлумачень абсентеїзму, концептуальному його розуміння, а також на зсуванні факторів прояву абсентеїзму як феномену електоральної культури. Науковці по – різному трактують причини, що лежать в основі абсентеїзму. Тому, якщо уніфікувати наукові меседжі щодо факторів абсентеїзму, то чинники, які визначають рівень абсентеїзму, можна поділити на чотири групи: 1) об'єктивні – чинники, які характеризують ситуацію в країні загалом, і виборчий процес зокрема; 2) суб'єктивні – чинники, які є характеристиками самих виборців і визначають рівень їхньої політичної участі; 3) кон'юнктурні – чинники, які складаються під впливом збігу обставин; 4) ініціативні – чинники, які є результатом впливу на виборців інших суб'єктів виборчого процесу.

Крім того, існує кореляція між рівнем абсентеїзму і типом партійної системи. З одного боку, дуже мала кількість політичних партій теж сприяє розвитку абсентеїзму, оскільки наявні партії не охоплюють і не репрезентують інтересів усіх виборців. З іншого боку, сприяє абсентеїзму і надмірна кількість політичних партій, оскільки це заплутує виборців, ускладнює процес прийняття усвідомленого вибору.

Не менш важливий вплив на рівень абсентеїзму здійснюють перелік суб'єктів виборчого процесу та їхній імідж. Враховуючи те, що часто причиною абсентеїзму є недовіра виборців до чинної влади, рівень абсентеїзму може різко знижуватися у разі участі у виборах нової політичної сили, в особі якої виборці бачать реальну альтернативу. При цьому, звісно, значення також має реальність шансів цієї політичної сили на перемогу.

І, нарешті, рівень абсентеїзму залежить від рівня конкуренції на виборах. Якщо немає конкуренції, і результат є прогнозованим, то цінність голосу виборця втрачає своє значення. У той самий час великий рівень конкуренції дає виборцям зрозуміти, що від його голосу може залежати результат виборів. Також на рівень абсентеїзму в державі впливають і технічні чинники.

На думку українських політичних дослідників, сприяє зростанню абсентеїзму: відсутність бажання політичної дії; психологія конформізму і менталітет байдужості; байдужість та соціальне становище виборця. Абсентеїзм також є наслідком загального виборчого права, що залучає до виборів ті категорії населення, які не дуже налаштовані на активну участь в політиці, не мають широкого кругозору і чітко усвідомленого політичного інтересу.

Можна зробити висновок, що в пострадянських країнах поки що відсутня тверда демократична практика проведення виборів та сприйняття їх результатів.

РОЗДІЛ 2

ФЕНОМЕН АБСЕНТЕЇЗМУ В КУЛЬТУРІ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Абсентеїзм у політичній культурі українського суспільства

У нових умовах розбудови незалежної української держави, необхідності поглиблення демократичних процесів постають нові проблеми політичної культури: як вести діалог протилежним політичним силам, які пріоритети є важливішими для нації, які здобутки минулого будуть трансформовані у політичні традиції і стануть елементами нової політичної культури.

В сучасній Україні вітчизняну політичну культуру можна визначити, певним чином, як фрагментарну. Сьогодні в політичній культурі українського соціуму можна виділити кілька сегментів, що дає підстави для твердження про фрагментарний тип політичної культури. По-перше, це орієнтація на закордонний досвід, зокрема на країни Європи та Америки. Абсолютизувати їх досвід замало, щоб формувати демократичні цінності в українському суспільстві. Потрібно орієнтуватися саме на загальнолюдські, загальнозначущі демократичні цінності: повага до особистості, повага до закону, відкритість політики, плюралізм поглядів, політична і релігійна терпимість, пріоритет ненасильницьких методів вирішення політичних проблем. По-друге, орієнтація на Росію, точніше на радянську спадщину. В цьому секторі переважна роль надається політичним міфам минулого, спрацьовують стереотипи «молодшого брата». По-третє, орієнтація на власну політичну практику [138, с. 67, с. 70–71].

На думку О. Бабкіної, політико-правова культура більшості громадян України характеризується недостатнім рівнем розвитку та носить перехідний суперечливий характер. Внаслідок цього спостерігається недостатня зацікавленість політичних еліт у реальній репрезентації інтересів виборців

під час прийняття стратегічних політичних рішень, що вкрай негативно відбивається на якості державного управління та значно гальмує процеси політичної модернізації [8, с. 30].

Характерною особливістю специфіки політичної культури України на початку демократичних перетворень були риси політичної культури «підданців», особливостями якої, вважаємо, в наших умовах були: 1) орієнтація людей на політичні інститути за відсутності будь-якої відповідальності за політичний вибір (оскільки його просто не було); 2) домінування почуттів в оцінці політичних явищ; 3) міфологічне мислення (політичні міфи відображають бажання людей і допомагають організувати діяльність мас), яскрава ідеологізація й політизація життя суспільства; 4) нездатність колективно розв'язувати проблеми (директиви «зверху», «є думка» тощо); 5) пріоритет групової справедливості перед принципами індивідуальної свободи особистості; 6) непохитна впевненість у правоті «своїх» принципів у поєднанні з великою кількістю орієнтирів громадян, що не припускають компромісу; 7) низький громадянський статус особистості [167, с. 71].

У нинішній перехідний період розвитку політична культура в Україні зазнає певних трансформацій під дією кризових явищ. Щоб зрозуміти зміст і тип політичної культури в Україні, використаємо схему аналізу психологічних властивостей соціумів, яка дає змогу розкрити психічні механізми функціонування культурних рис українського народу, способи їх вияву в політичному житті. Згідно з таким підходом Україні властива інтровертна риса культури, що, передовсім, виявляється в українському традиціоналізмі як у побуті, так і в політиці – «аби не гірше». Що стосується політики, то український соціум не готовий до швидких і радикальних політичних змін, і тому реформи в Україні проходять значно повільніше, ніж в інших посткомуністичних країнах [33, с. 213–214].

Якщо розглядати українську політичну культуру у вимірі раціонального/ірраціонального, то вона здебільшого є ірраціональною,

оскільки в українському суспільстві слабо розвинена нормативність поведінки. Українці не звикли суворо дотримуватися моральних і правових норм, а тому твердий порядок у інших народів (зокрема англосаксів і німців) вони сприймають як черствість або недружелюбність. Ця риса сьогодні спостерігається на всіх рівнях політичного життя. Соціальні норми на догоду груповим інтересам ігноруються законодавцями, управлінцями високого державного рангу, партійними лідерами і пересічними громадянами. Хоча ідея соціального порядку є пріоритетною у масовій свідомості, проте її реалізація розглядається як виняткова прерогатива державних органів, а не як здатність громадян внутрішньо організуватися і жити згідно з випробуваними світовою цивілізаційною практикою соціальними нормами [33, с. 213–214].

Ірраціональність української політичної культури виявляється ще у тому, що діяльність політиків оцінюється не за шкалою її практичної результативності, професійної здатності, а за моральними та етнопсихологічними критеріями: справедливий — несправедливий, чесний — нечесний, мужній — боязкий, патріот — зрадник, свій — чужий. Таке сприйняття образу політика створює сприятливий ґрунт для політичного шахрайства [33, с. 213–214].

В Україні відмічається слабкість демократичної структури в суспільстві. Низька політична культура еліт і громадян є, насамперед, причиною такого стану речей. На нашу думку, за умов незацікавленості у прогресивній динаміці еволюції політичної культури влади і опозиції, демократична культура участі буде залишатися лише номінальною суспільною догмою. А при всебічній політичній ерозії, суспільному негативізмі, феномен абсентеїзму в українській державі та українському суспільстві є фактично одним із численних елементів кризи політичної та громадянської систем.

Раніше в тексті ми вже наводили думку вітчизняного вченого В. Шаповал про те, що в пострадянських країнах поки що відсутня тверда

демократична практика та демократична традиція проведення виборів та сприйняття їх результатів. Однак іншим чинником, що сприяє політичній пасивності і абсентеїзму є популярне політичне самонавіюване переконання українців, що від них нічого не залежить, тому що влада не враховує їхні побажання та інтереси. Результати соціологічних досліджень свідчать, що громадян України, які вважають, що вони зовсім не впливають на владу, є переважна більшість, зокрема згідно дослідження проведеного соціологічною службою Центру Разумкова «Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності? (динаміка, 2008–2013)»: 72,4% гадає, що не впливає на центральну владу, а 62,8% стверджує, що не має жодних важелів впливу не лише на центральні, а й на місцеві органи влади.

Факторами низької політичної культури українців, на нашу думку, є толерування політичної та суспільної корупції, деформована політичним міфами політичний світогляд та індиферентний світогляд та розуміння своєї громадянської гідності. Абсентеїзм в Україні уможлиблюється, якщо питання вибору для громадян лишатиметься в полоні політичних емоцій та ситуативного світоглядного, ціннісного та соціального утилітаризму.

Сучасним прикладом підтвердження скептичного ставлення громадян України до виборів є конвертація цього скепсису в результати виборів. Такими є позачергові парламентські вибори (2014 р.) явка на яких була 52,8%, що стала найнижчою за роки незалежності України. В той же час безапеляційним фактором, який, на нашу думку, сприяє збільшенню кількості абсентеїстів в Україні, є непрозорість та незмістовне (тобто «не інституційне») реформування виборчої системи. Громадяни втрачають довіру до чесності підрахунку голосів, коли бачать регулярну трансформацію виборчого законодавства, розуміють, що перед кожною виборчою кампанією змінюються саме ті правила та норми, які суттєво впливають на хід та результати виборів: порядок висунення кандидатів, формування виборчих комісій, число спостерігачів, процедура підрахунку голосів, межі округів та ін. Постійна зміна правил створює враження, що кожного разу влада

переписує закони «під себе» з метою полегшення маніпуляцій з голосами виборців, при цьому, незалежно від того, хто в даний момент перебуває при владі, ситуація регулярно повторюється, що, звісно, не сприяє зростанню політичної активності.

Важливими факторами, які впливають на масштаб електорального абсентеїзму і форми його прояву є історичні умови становлення інститутів демократії з відмінностями в менталітеті народів, з існуванням різних традицій і звичаїв у цьому суспільстві. Зокрема, не останню роль у збільшенні абсентеїзму в Україні відіграє і те, що країна довгий час входила до складу СРСР, і її політична культура досі перебуває у стані трансформації. Відбувається перехід від мобілізаційної участі тоталітарного типу та від авторитарної апатії до вільної автономної участі у політичному житті, яка заснована на можливості вибору і властива розвиненому громадянському суспільству, конкуренції у політиці.

Як свідчить досвід країн, які здійснили демократизацію, широке поширення на етапі трансформації від недемократичного політичного режиму до демократичного отримує «розірваний» тип масової свідомості, в якому існують протилежні і взаємовиключні орієнтації: поєднання бажання змін і страх перед ними, усвідомлення важливості демократичних перетворень і відмова від участі в них, готовність до діалогу і компромісів в одних випадках і нетерплячість в інших, потреба у свободі, що пов'язана з відповідальністю, і звичка до підкорення та підпорядкування директивам зверху, недовіра до держави і покладання на неї. Носії такої політичної свідомості приймають нові демократичні правила, але в той же час відчують вплив старих поглядів та уявлень, залишаючись внутрішньо невірними [237].

За радянських часів сам інститут виборів було повністю знівельовано завдяки директивному управлінню єдиної комуністичної партії. Вибори було перетворено в ритуальний обряд голосування, де підтримка завчасно визначених режимом ставлеників досягала абсолютних показників [61,

с. 499]. На думку вітчизняного науковця М. Гордієнко, у нас відсутній досвід виборчих змагань, толерантного ставлення до опонентів, жертвність заради Батьківщини. Пострадянська Україна переобтяжена протестним електоратом. Неупереджений аналіз політичних реалій засвідчує, що українська влада нинішнього формату має конформістську сутність. Її ознаки – це ігнорування вимог суспільства, утиски демократичних цінностей і свобод, байдужість до національних інтересів. Але провина в цьому не самої влади, а більшості громадян, які її обирали. Сьогоднішня українська нація не готова рухатися в орбіті громадянського суспільства [61, с. 499]. Всі національно-визвольні й державотворчі проекти в Україні зазнають поразки через те, що наша псевдоеліта не складає тест на демократію, спекулює довірою людей й часто їх зраджує. У вітчизняному істеблішменті домінує свідомість радянського зразка, заангажована утопією слов'янської єдності, що привело до неоімперської експансії Москви на теренах України [43, с. 499].

Підтвердження вищевказаного знаходимо в аналізі рівня участі громадян у політичних процесах залишається низьким. Помилки, що мали і мають місце у проведенні політичної і правової реформи, глибока політична криза, що охопила українське суспільство на цьому етапі його розвитку, відобразились на активності громадян, на їх можливості впливати на формування влади. Ці фактори стали важливою передумовою розчарування населення у результатах проведених реформ, появи байдужості до політичного життя суспільства, відчуження частини громадян від держави.

Вражене соціальним нігілізмом і аномією суспільство має недостатні інституційні способи впливу на поведінку і тому є соціально нестабільним. Властиві українській соціальній психіці дистресові архетипи зумовлюють додаткові складності на шляху державотворення і особливо на шляху творення громадянського суспільства. Міною уповільненої дії може стати, насамперед, архетип екстернальності, який М. Вебером характеризувався через дефіцит «етики відповідальності». А отже, за таких умов, обтяжене «дистресовою спадковістю» та «малоросійською ментальністю» українське

суспільство у ставленні до державності демонструє головним чином ефект своєрідного «відсторонення». Воно нелегко звикає до відстані між ідеалом і реальністю, важко адаптується до норм і цінностей нового соціального середовища [128, с. 211]. Як наслідок такого відсторонення громадян в політичній сфері, в самому суспільстві починають зароджуватись сумніви і перестороги щодо сутності головних політичних інститутів, в нашому разі інституту виборів.

Зміст виборчого інституту в Україні, на нашу думку, трансформується. Разом з тим, апатія виборців стає джерелом абсентеїзму в суспільстві. Так, донедавна в політології та суспільствознавстві вважалося, що вибори як чинники змін є одними із здобутків конструювання політичної системи країни, але це тривало недовго. Від середини 20ст. політичні технології сягнули свого апогею, що в результаті породило у певних прошарках суспільства відчуття зневіри в інституті виборів. Специфічними поштовхами, на думку українського вченого Є. Цокура, до неї стали перетворення виборів із інструмента забезпечення владарювання найбільш досвідчених, шанованих та професійних представників суспільства чи виразників їх інтересів у інструмент ефективної маніпуляції свідомістю громадян та способом нав'язування останнім в різний спосіб лідерів не з реальними, а з удаваними характеристиками та якостями. У результаті цього сам виборчий процес, як такий, не міг гарантувати легітимності політичної влади [217].

На сьогодні, на думку В. Губаня, вибори в Україні перестають бути засобом досягнення згоди в суспільстві. Західні фахівці пов'язують падіння інтересу до виборів зі зниженням ролі представницьких органів влади в політичному житті суспільства [47]. У 2012 р. Центром імені О. Разумкова проведено опитування, актуальне для тематики нашого дослідження. Дослідники шукали відповіді на запитання про згоду чи незгоду, що вибори в Україні є реальним механізмом впливу громадян на владу. Отримали перемогу скептики – понад 46% проти 32% тих, хто вірить, що через вибори вони впливають на владу [219].

Вочевидь, аналізуючи дані соціологічного дослідження, можна зробити припущення, що однозначного ставлення до виборів як механізму реального впливу на владу на разі не маємо. Як наслідок, можна констатувати, що в Україні зниження виборчої активності є, передусім, вираженням розчарування громадян в українській виборчій системі, показником втрати довіри до владних структур всіх рівнів, зменшення значущості демократичних цінностей на фоні загострення економічних проблем, свідченням переконаності у тому, що вибори не змінять життя в країні на краще, що результати виборів визначені наперед. Ми вважаємо, що зростання долі абсентеїстів в українському суспільстві можна інтерпретувати як прояв серйозної кризи легітимності політичної системи, глибокої кризи її норм і цінностей.

Як наслідок, окрім деструкції політичного життя країни, абсентеїзм мотивує зростання політичної апатії потенційних виборців. Так, аналізуючи дисертаційне дослідження Т. Кремінь, не можна не погодитись із наступними висновками дослідниці: хоч політичний абсентеїзм спричиняє ряд факторів — домінування в конкретній особистості норм субкультури за умови повного занепаду загальних норм культури, внаслідок чого особистість сприймає світ, який існує за рамками її субкультури як химерний та такий, на який вона не може впливати, проте умовою політичного абсентеїзму, на противагу процесу мобілізації політичної участі, є процес «мінус-мобілізації», який авторка розуміє як умову симуляції політичних процесів, що утворює альтернативну політичну реальність, побудовану на системі стереотипних уявлень масової свідомості; показано, що політична мінус-мобілізація характерна для суспільств, котрі розвиваються в умовах дефіциту соціальних, культурних, фінансових, інтелектуальних, зовнішньополітичних та інших ресурсів, які визначають можливості та перспективи їх політичного розвитку [98].

Причинами абсентеїзму на виборах може бути не лише політична криза, незбалансованість політичної культури, а також мобілізаційна і

примусова електоральна політика держави. У рамках сучасних соціально-політичних трансформацій українського суспільства основоположне значення мають політичні підстави абсентеїзму, під якими експерт Інституту політичної освіти І. Лопушинський, має на увазі тип політичного режиму, українська модель демократії, специфіка побудови «вертикалі влади» [116] (на нашу думку, вельми цікавий алгоритм аналізу специфіки місцевого абсентеїзму країн пострадянського політичного простору).

Ігнорування виборів в Україні набирає форми пасивного протесту. Як влучно свого часу зазначив дисидент та один із ініціаторів руху «Першого грудня» Є. Сверстюк: «Коли на виборах виграє людина підкупна – ви є зловмисником, співучасником корупції». Якщо такою є ситуація, наприклад, у виборчому окрузі, коли опозицією виставляється не харизматичний політичний кандидат, політик аутсайдер, а владною політичною лінією схвалюється кандидат, що запам'ятався корупційними скандалами, «логічною» виборчою поведінкою виборця є констатація без альтернативності такого виборчого процесу, а тому найкращою панацеєю є відсторонення від підтримки обох кандидатів. Фактично цією тезою Євгеній Сверстюк наштовхує нас на відповідь щодо запитання про існування чи відсутність професійної політичної еліти в Україні. Питання насправді дискусійне.

На думку українського політолога Ф. Рудича, в Україні політичні еліти відсутні, натомість є закритий політичний клас. Така ексклюзивність політичної еліти має свої негативні, ірраціональні наслідки. Такими наслідками є зростання в суспільстві аполітичних, протестних настроїв до діяльності влади, незадоволення інститутом виборів в країні, зростаючим скепсисом до їх результатів. Всі речі, головним чином і описують, що феномен абсентеїзму характерний для політичних та електоральних практики в Україні.

На нашу думку, про абсентеїзм в Україні варто дискутувати не як про одновимірний політичний феномен, а як про багатоаспектну електоральну

поведінку. Тому що, по-перше, абсентеїзм – це вияв політичної апатії, тобто політичний (виборчий) нігілізм; а по-друге, хоча він і є апатією, водночас він є і протестом; по-третє, абсентеїзм є своєрідним вираженням політичного нігілізму, але також і виборчою усвідомленою позицією.

Вищевказане з приводу політологічних особливостей феномену абсентеїзму, ми підтвердили результатами проведених нами протягом 2011–2012 рр. глибинних експертних інтерв'ю серед фахівців: В. Фесенка (голови правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента»), Т. Вознюка (кандидата політичних наук), В. Суценка (заслужений юрист України, доцент факультету правничих наук НаУКМА), В. Гончарука, (керівника департаменту виборчих технологій при Агентстві моделювання ситуацій, доцента Київського Національного Університету ім. Тараса Шевченка), Г. Зеленько (доктора політичних наук, професора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України), Т. Загороднього (керівник Консалтингового центру Тараса Загороднього) [Додаток Б, с. 228 – 237].

Серед факторів практичних проявів феномену абсентеїзму сьогодні, а також головних причин, чому абсентеїзм мав свої прояви, експерти називають: 1) неналежне виконання посадовими особами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вимог чинного законодавства щодо забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень; 2) формалізацію діалогу із громадськістю; 3) недосконалість правового та адміністративного середовища для створення та функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні; 4) влада і громада перебуває щодо один одного у інформаційному, світоглядному і, якщо окреслювати рамки теми наукової роботи, в електоральному вакуумі.

Причиною абсентеїзму поверхнево називається неусвідомлення важливості виборчого моменту чи міф про політику як корупційне середовище діяльності влади. На нашу думку, розкрити політологічний аспект цієї причини може допомогти нам аналогія із мистецтвом. До того, як

політика витворилась у засіб утримання політичної влади, її вважали мистецтвом, «мистецтвом неможливого». Все-таки це перебільшення, і до сьогоднішньої логіки політичного процесу не має стосунку. Політика, по-перше, на наш погляд, є мистецтвом можливого, адже зараз доступ до інформації, до ринку знань, вільної економічної конкуренції відкритий. По-друге, політику можна розглядати з позиції процедурності. Адже, навіть вибори як демократичний механізм є, перш за все, процедурою, яка носить характер універсальності та компромісності. А тому абсентеїзм є деструктивним чинником для виборів. Проте, виходячи з позиції, що саме політики некоректно поводять себе стосовно політичних процедур, тоді абсентеїзм є цілком логічною електоральною поведінкою, яка може перерости в політичний екстремізм. В жодному разі не варто відкидати фінансову обмеженість, економічну несвободу й переконаність у тому, що джерелом такого становища є ірраціональна економічна політика уряду, а не лише економічна неповороткість громадян і незнання базису економічних взаємовідносин. Більш детально з причинами, які спонукають до особливостей вияву абсентеїзму, можна ознайомитись, базуючись на результатах проведених нами протягом 2011–2012 рр. глибинних експертних інтерв'ю [Додаток Б, с. 228–237].

Так, до причин абсентеїзму В. Фесенко відносить: відчуження від влади, наприклад, секторальне відчуження. У всякому разі це пов'язано із способом життя, від ніші, в якій знаходиться людина; чинник критичного ставлення до влади і відчуження. Т. Вознюк причинами абсентеїзму вважає те, що в українських політичних реаліях політика знаходиться під впливом кон'юнктурних та планових чинників, і потужний інструмент всенародного референдуму може бути застосований різними групами впливу у політичній боротьбі, як вже було на референдумі у 2000 р. У нас не вистачає важелів втілення рішень, ухвалених цими процедурами прямої демократії в життя. Тут потрібна парламентська імплементація, а на цьому рівні можна зарубати будь-що. Самі люди, як стверджує Т. Вознюк, зараз не бачать зацікавленості,

не відчуває можливості вплинути на ситуацію, тому дистанціюватись від влади.

У свою чергу В. Сущенко переконаний, що:

1) відсутність віри громадян в ефективність політичних інститутів, відсутність політичної культури, боротьба за ситуативне задоволення корпоративних, кланових, політичних інтересів.

2) причини політичного абсентеїзму в Україні – це історія нашої держави, несформованість політичної нації та ефективного громадянського суспільства, зневіра людей у своїх можливостях і здатності впливати на формування і діяльність влади, цинізм можновладців, байдужість людей до всього, що не стосується кожного особисто [Додаток Б, с. 228–237].

На думку В. Гончарука, для України є проблема – відсутність реальних механізмів забезпечення права голосу для багатьох виборців. В першу чергу тих, які перебувають за кордоном. Тому багато хто може й хотів би проголосувати, але об'єктивно немає такої можливості, зважаючи на складність, забюрократизованість процедури голосування не за місцем перебування.

Крім того, явище абсентеїзму не має єдиної причини і, як правило, пояснюється двома крайнощами – низьким рівнем політичної культури, або навпаки – досить високим, коли виборці свідомо з протесту до політичного режиму бойкотують вибори. В Україні не спостерігається, ані перша, ані друга тенденція. Плюс політичний режим має достатні стимули штучно підвищити явку виборців.

Науковець Г. Зеленько вбачає причини абсентеїзму в тому, що у нас досі присутній номенклатурний спосіб ведення виборчого процесу. Часто застосовуються різні виборчі технології, коли ситуація, за якої люди не йдуть на вибори, завжди діє на користь правлячої партії. Тому можна пояснити чому вона трактується негативно. В Росії, на відміну від України, абсентеїзм є формою протесту проти виборчого процесу. З огляду на те, що політична інфраструктура погано розвинена, так само погано підтримується робота з

виборцями. Фактично на виборах у нас партії набирають голоси тільки завдяки гучним фразам передвиборчої кампанії та реклами у ЗМІ. Тобто, по суті, робота не робиться, а просто витрачаються гроші.

Також Г. Зеленько переконана, що проблема у тому, що українці не вірять у те, що вони своєю активною політичною позицією здатні вплинути на процес. Говорячи про природу абсентеїзму в Україні, варто звернути увагу на таке: явка на місцевих виборах завжди вища, коли ці вибори проводяться в один період з парламентськими. На місцевих виборах громадяни відчують більшу вагу свого голосу, чого не можна сказати про загальнодержавні вибори. У такому випадку спостерігається відчуження від влади. Навіть у психології прописано явище відчуження громадян, яке склалося історично. Тобто дуже часто влада сприймалась чужорідною. Це стало частиною нашого менталітету. Це давало можливість нівелювати значення політичної еліти [Додаток Б, с. 228–237].

Вибори у будь-якій країні є формою легітимації режиму та інкорпорації політичного класу. У нас – ні, у нас ще є номенклатурний підхід «зняти – призначити». Вибори в Україні не є єдиним джерелом легітимації влади. Безперечно це знижує рівень довіри до влади і підвищує рівень абсентеїзму. Також значною проблемою є те, що майже не працює інститут громадської думки.

Згідно з думкою Т. Загороднього, причиною абсентеїзму є факт високої явки в країні, що свідчить про високу заполітизованість, а це може відбуватись через відсутність діалогу між владою і громадянами. Проте недовіри до інституту виборів немає, адже якби люди не вірили, вони би взагалі не йшли на вибори. Але значна частина все ж таки досі йде.

На нашу думку, за результатами проведених експертних опитувань, можна виокремити ряд значущих для новизни дисертаційного дослідження особливостей характеру і причинності проявів абсентеїзму як феномену електоральної культури українського суспільства. Ми поділяємо розуміння, що абсентеїзм, це по-перше, ризик і загроза подальшої делегітимації влади.

Абсентеїзм – це показник того, що суспільство дистанціюється від влади і таким чином влада втрачає легітимність. В результаті, ігноруючи наростання абсентеїзму, ми ризикуємо отримати не лише 25-відсоткового Президента, а й 25-відсоткову Верховну Раду України та місцеву владу в регіонах; по-друге, це є політичним показником, що сьогодні насправді відбувається деінституціоналізація, тобто інститути згортаються і починають працювати в протилежному напрямку. Відповідно абсентеїзм в Україні є ознакою протесту проти інститутів влади, які не функціонують. По суті це є протест проти механізмів демократії; по-третє, це є відчуження від влади, а точніше секторальне відчуження від громадян і навпаки.

Аналізуючи, розуміння вітчизняних експертів про фактори феномену абсентеїзму в Україні, на думку дисертанта найбільш актуальними для конкретизації специфіки причинами феномену абсентеїзму є: 1) неналежне виконання посадовими особами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вимог чинного законодавства щодо забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень; 2) формалізацію діалогу із громадськістю; 3) недосконалість правового та адміністративного середовища для створення та функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні; 4) влада і громада перебуває щодо один одного у інформаційному, світоглядному і, якщо окреслювати рамки теми наукової роботи, в електоральному вакуумі; 5) самі люди зараз не бачать зацікавленості, не відчуває можливості вплинути на ситуацію, тому дистанціюватись від влади; 6) джерелом зростання явища абсентеїзм є історія нашої держави, несформованість ефективного громадянського суспільства, зневіра людей у своїх можливостях і здатності впливати на формування і діяльність влади, цинізм можновладців, байдужість людей до всього, що не стосується кожного особисто; 7) причиною є також явище відчуження громадян, як складова природи абсентеїзму в Україні. Тобто, дуже часто влада сприймалась чужорідною. Це стало частиною нашого менталітету, дало можливість нівелювати значення

політичної еліти. Це, на нашу думку, дозволило громадянам залишити свій громадянський обов'язок.

Причини абсентеїзму в Україні мають не лише глибокі історичні корені, але й передумови із сучасності. Такими, на нашу думку є причини, що провокують прояви абсентеїзму через: 1) неефективну державну політику у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина, які, згідно з Конституцією України, визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження і забезпечення розглядається як головний обов'язок держави. Наочним прикладом такого державного «профанства» є звичка парламенту привносити до виборчого законодавства норми, що за результатами непоодиноких звітів міжнародних та вітчизняних спостерігачів на виборах визнаються як ірраціональні, як такі, що не забезпечують цінність кожного голосу виборців та убезпечують сам процес від деструктивного впливу адміністративного ресурсу; 2) Політичні антагонізми, неконсенсусні заяви політичних лідерів щодо природи українського виборця, розтрата цього ресурсу. Фактично створюється ситуація, за якої той чи інший політик наче присутній в активній публічній політиці, але реальних кроків поступу він не робить; 3) Зневіра у функціональній потужності та ефективності інститутів державної влади, інститутів місцевого самоврядування, що переходить у песимістичній відчай громадян. Така зневіра народжується від безстрокових поневірян у владних кабінетах пошуках правди, завершуючись безкарністю посадових осіб, працівник органів правопорядку за перевищення службових обов'язків; 4) Розчарування у попередніх електоральних досвідах. Досить поширений електоральний «вірус» серед українських виборців, який, на наш погляд, народжується із переоцінкою якості і професіоналізму депутатського корпусу і навіювання про природу голосування.

Розуміючи, що поляризованість думок є необхідною для виваженої наукової роботи, наведемо цитату американського політичного оглядача Джорджа Уїлла [209] про те, що «голосування не визначає перебігу подій. Голосування вирішує, хто буде визначати хід подій», виваженою і такою, що

має переконати у більш зваженому підході виборців до своїх майбутніх «незрадливих» обранців.

Якщо підсумувати причинний аспект абсентеїзму, ми вважаємо, що до спонукальних факторів можна відносити й авторську типологію електорального абсентеїзму за критерієм причинності цього політичного феномену: *незацікавленість політичних еліт у проведенні конкурентних виборів* та пропозиції громадянами нової якості політики і відповідних злагоджених системних реформ в основних сферах життя; *«десакралізація» політичної влади громадянами* (і у виборчому їх статусі також), які, тим самим, визнають слабкість і функціональну неконкурентоспроможність опозиційних політичних партій та рухів; *суспільні перестороги, розуміння та відчуття громадянами соціальної несправедливості, економіко-фінансової несвободи, загрози свободам людини і громадянина*, що мають гарантуватися державою згідно Конституції.

В українських політичних реаліях абсентеїзм із своїми політико-електоральними та політико-культурними причинами має свій гіпотетичний прагматизм. Він виражається, по-перше, в тому, що актуалізується увага на невідповідності стану політичного представництва соціальній та політичній структурі суспільства, його політико-культурним, світоглядним орієнтаціям та цінностям.

До прикладу, рівень прихильників ідеї демократичного врядування в Україні, згідно з соціологічними опитуваннями, ніколи не зменшувалася позначки 45–50%, але це не зупинило частину виборців, яка у відносній перевазі надала перевагу на виборах до ВРУ у 2012 р. Партії Регіонів. По-друге, якщо врахувати, що соціальний і політичний популізм як один факторів відчуження виборців від процесу виборчих змагань у передвиборчий період у вітчизняних політичних реаліях зазвичай не мав здатності до обмеження своїх запитів, проте через це в кількісній підтримці він втрачав. Як наслідок, на нашу думку, споживачами політичного популізму приблизно менше третини українських виборців.

Продемонструємо це показником громадської думки щодо задоволеності чи невдоволеністю українців роботою ВРУ 8 скликання. Так, згідно з дослідженням, яке провели Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічна служба Центру Разумкова з 19 по 24 грудня 2014 р., опитавши 2008 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком АР Крим, було виявлено, що 1) населення загалом, і виборці переважно незадоволені тим, як працює Верховна Рада в цілому; 2) серед населення незадоволені діяльністю Верховної Ради 61,5%, задоволені – 21%; серед тих, хто брав участь у виборах цієї Верховної Ради — відповідно, 59% і 21% [46].

Дане соціологічне дослідження дозволяє зрозуміти, що абсентеїзм в Україні носить специфіку політичної амбівалентності. Цікавими є наступні результати: 1) абсолютна більшість населення (79%) не знають, як саме вони могли б зв'язатися з депутатом, обраним по їхньому округу, причому істотної різниці між виборцями різних політичних сил немає: найбільше обізнані, як зв'язатися зі своїм депутатом, виборці партії «Блок Петра Порошенка» (29%), найменше – виборці партії «Батьківщина» (21%); 2) Майже половина населення України (47%) не знає, хто був обраний депутатом у їхньому окрузі (знають 52%); 3) традиційно низькими є показники довіри до Верховної Ради: довіряють їй 31%, не довіряють – 57%.

Політичні партії як соціальний інститут перебувають у аутсайдерях суспільної довіри: їм довіряють 15% населення, не довіряють 71%; 4) Значно краще ставлення у суспільстві до громадських організацій: 44% населення їм довіряє, а 35% – ні. Але найбільше не довіряють громадським організаціям ті, хто прийшов на виборчу дільницю та зіпсував виборчий бюлетень (довіряють громадським організаціям 11%, не довіряють – 66%).

Самому ж інституту виборів, за результатами іншого опитування, 62% українців не вважають вибори виходом з кризи, 50% опитаних пов'язує поліпшення якості життя з кадровими змінами у всіх гілках влади [122]. Це підтверджує загальнотеоретичну гіпотезу про те, що абсентеїзм є

інтегрованою складовою політичної культури суспільства; про те, що марно займати суб'єктивні позиції про однозначний негативний ефект цього феномену. На нашу думку, про ірраціоналізм чи прагматизм абсентеїзму в контексті демократизації суспільства варто казати, аналізуючи що в політичній практиці, поведінці політичних суб'єктів та політичній культурі громадян переважає – авторитарні чи демократичні начала.

Якщо порівнювати специфіку проявів абсентеїзму між країнами Західної Європи та Україною, то в останній наочними проявами є практика політичного та електорального абсентеїзму. Не в останню чергу це можна пояснити і загальними політологічними характеристиками демократичного режиму, який в Україні декларується на найвищому політичному рівні. Але політична практика, як стверджують окремі українські політичні дослідники, на даний момент є далекою від ідеалу.

Головною властивістю української політичної системи, на думку українського вченого С. Кононенка, є те, що вона справді демократична. Критично аналізуючи політичні параметри української демократії, С. Кононенко доводить, що йдеться мова про різновид *реальної демократії*, де всі недоліки сучасної демократії в Україні – насправді її присутні властивості. Тут йдеться не про початкові вади зростання, такі собі дитячі хвороби, а про історичну долю, яку можна змінити лише дієвою сміливістю та мужнім опором [88]

Власне особливостями чи й вадами української демократії було виділено її *оліхаргічний, корупційний та імітаційний* характер. Головною ідеєю *першої* («олігархічної») характеристики є те, що ключовою політичною стратегією олігархічних верхівок є стратегія «інституційних перетасовок». Йдеться про підміну головної проблеми цієї форми реальної демократії – нерівний розподіл суспільних благ (поляризація і розшарування) – безліччю дрібних, і здебільшого непотрібних, завдань з нормативно – інституційного реструктурування політичного життя (писання й переписування конституцій, «вдосконалення» до нескінченності виборчого процесу, «розвиток» партійної

системи тощо) [88, с. 174]. Головним акцентом *другої* характеристики української демократії («корупційна») той факт, що корупція перетворилася на визначальний механізм, засобом якого відбувається розподіл суспільних благ, а отже, й здійснюється політична діяльність. Зрештою, і виборчий процес є підкупом виборців обіцянками (і не лише ними) [88, с. 175–176].

Особливістю *третьої* характеристики («імітаційна») української демократії, на думку С. Кононенка, що й сама імітаційна демократія вражає своєю фальшивістю, в ній дуже мало інституцій, що зросли на національному ґрунті. Нормативно-інституційний каркас цієї демократії приховує ресурсну нерівність та ціннісно-духовну непродуктивність. Справжньою рушійною силою подібних політичних систем є корупція, а все інше: державотворення, багатопартійність, парламентаризм, самоврядування, економічна конкуренція тощо – просто імітується. Подібна імітаційність є різновидом духовного споживацтва, властивого суспільствам, котрі неспроможні генерувати власну духовну енергію, уособлену відповідними цінностями. В таких суспільствах навіть етнічна культура має імітаційно-ритуальний характер [88, с. 176 – 177].

Сьогоднішня суспільно-історична практика показує, що такі суб'єкти політики, як державні органи, політичні еліти, політичні партії, комплекс ЗМІ, поряд з інформуванням, освітою, залученням громадян до участі в політичному процесі, все більше схильні до використання маніпулятивних методів і технологій, прихованого активного керування масовою свідомістю й поведінкою громадян [113, с. 441].

На сьогодні в українському суспільстві, на думку С. Литвиненко, не простежується тенденції створення захисних механізмів від такої активності, яке в результаті маніпулювання свідомістю електорату може призвести до формування негативного ставлення громадян до самого інституту виборів, втрати довіри й поваги до виборчого законодавства, зниження явки виборців. Останні парламентські вибори 2012 р. наглядно продемонстрували застосування технологій політичного маніпулювання, що спричинило

серйозні порушення в підрахунку голосів і викривлення результатів голосування на 5 виборчих округах і немає ніякої гарантії, що в подальшому такі технології не можуть взагалі привести до зриву виборів. Повсякчас є констатація факту, коли використовуючи брудні технології, найсильніші кандидати втрачають можливість бути обраними та гідно працювати [113, с. 441].

Занурюючись в щоденний інформаційний потік, виникає припущення (а наразі і впевненість), що існує певна таємна заборона на позитивні емоції, увага фокусується на деструктивних подіях, навіюванні невпевненості, страху [129]. На нашу думку, фокусом деструкції може бути насамперед політична апатія, яка в у мовах незавершеної реформи виборчої інженерії і під час самих виборів лишень загострюється. А як відомо, одним із чинників політичного та електорального абсентеїзму є стан як колективної, так і особистої політичної апатії, апатії до процесів політичної участі. Відповідно можна стверджувати, що нинішній характер інформаційної політики вітчизняних мас-медіа, в яких Україна постає і надалі кримінальною, корупційною і політично-відсталою країною, додає стимулу, аби рівень політичної апатії ставав індикатором політичної участі громадянина в політичних процесах (в.т.ч. виборах) або відмови від неї.

Якщо говорити про можливість практичного вияву електорального абсентеїзму, то в Україні він є через те, що вибори до сих пір не стали предметом суспільного договору, де підписантами є з одного боку є держава та політичні претенденти, а з іншого боку – виборці, які володіють прерогативою контролю влади, її рішень. За умов високого рівня недовіри до політичних інститутів, негативної оцінки діяльності парламенту, Президента та органів місцевого самоврядування фактичне делегування громадянами владі права на контроль над своєю політичною практикою, політична диспропорція не сприятиме подоланню, а навпаки уможливленню абсентеїзму.

У підсумку, аналізуючи вищезазначені передумови, причини та характеристики електоральної неучасті громадян України вважаємо, що абсентеїзм як наслідок політичного відчуження та політичної апатії, має численні фактори для свого практичного втілення у електоральних, політичних позиціях, принципах та поведінці громадян. Аби обмежити такий ризик, варто вести мову про чинники подолання абсентеїзму як феномену електоральної культури.

2.2. Політичне відчуження як передумова прояву абсентеїзму в електоральній культурі

Становлення України як суверенної, демократичної, соціальної, правової держави багато в чому залежить від того, наскільки ефективно розвиватиметься політична система суспільства в усіх її компонентах, наскільки швидко і радикально вона позбавлятиметься застарілих форм, методів, деформацій, які накопичувалися десятиліттями. Слід нагадати, що за радянських часів панувало уявлення про державу як головне знаряддя політичної влади у класовому суспільстві. Проте нагромаджений упродовж століть досвід розвинених країн із демократичним характером державного устрою та високим рівнем політичної культури населення переконливо свідчить про поступове перетворення держави з інструмента владного панування певного класу на виразника інтересів різних груп суспільства. Це повною мірою стосується також проблематики становлення електоральної культури за умов суспільства, що трансформується [71, с. 1].

Визначення електоральної культури міститься у монографії авторитетного російського вченого В. Халіпова, згідно з яким «електоральна культура являє собою рівень знання процедур виборчих компаній і вміння компетентно оцінювати кандидатів, політичні сили та їхні програми». Український дослідник В. Бебик обмежує «ареал» електоральної культури періодами дій виборчих кампаній [71, с. 3].

В сучасній науковій літературі використовуються різні словосполучення для розкриття феномену «електоральна культура». Одні автори використовують поняття «культура політичних виборів», інші дослідники вживають термін «культура виборів», треті – «культура виборчого процесу» та ін. Зокрема, культура політичних виборів є невід’ємною і дуже важливим елементом загальної політичної культури суспільства. Особливого (праксеологічного і символічного) значення цей елемент політичної культури набуває в так званих перехідних суспільствах, в яких реальна політична участь громадян в політичному процесі і політичному житті вказаного суспільства загалом обмежується ритуальною участю електорату в процедурі голосування на виборчих дільницях [15]. Зрозуміло, що за кожною версією поняття «електоральна культура» стоїть змістовно відмінне розуміння сутності політичних процесів, пов’язаних з вказаним феноменом [15].

Український дослідник І. Поліщук дає наступне визначення цьому поняттю: «Електоральна культура (культура політичних виборів) — сукупність типових, відносно сталих знань, уявлень, настанов, переконань, цінностей, символів, орієнтацій, навичок, зразків поведінки, які проявляються у виборчому процесі та транслюються від генерації до генерації певної нації, але мають істотний трансформаційний потенціал та проступають в діяльності суб’єктів електорального процесу та у функціонуванні демократичних інститутів» [15].

Електоральна культура як різновид політичної культури має важливий вплив на політичний процес будь-якого суспільства, оскільки визначається мобілізаційними характеристиками електорату та впливом результатів електорального процесу для формування політичної програми розвитку суспільства [15]. Будучи навіть інтегративної частини політичної культури, суспільства, електоральна культура входить до ширшого поняття політичної культури і являє собою сукупність цінностей, уявлень і норм, котрі визначають зміст і характер електоральних процесів і орієнтацій, що

панують у суспільстві. Електоральна культура суспільства значною мірою визначає культуру електоральної поведінки індивідів, що дістає вияв в участі або неучасті у виборах, різноманітних формах діяльності в період виборчих кампаній, в електоральному виборі політичних сил чи окремих кандидатів. Електоральна культура в діяльнісному плані характеризує баланс відносин між домінантними цілями суспільного розвитку й пропонованими різноманітними політичними об'єднаннями і персоналіями шляхами і засобами їх досягнення [71, с. 6].

Функції електоральної культури близькі до функцій культури політичної, але відрізняються від останніх просторово-часовими характеристиками, особливостями електорального процесу в кожному конкретному суспільстві. Так, функція ідентифікації за умов перехідного суспільства звужується до меж сім'ї та малого соціуму.

Функція орієнтації набагато насиченіша емоційно-психологічними елементами, котра найпомітніша в мажоритарних округах, а також під час виборів керівників і представників депутатського корпусу місцевої влади. Функція настанов різко відрізняється від аналогічної функції політичної культури, часто обмежуючись регіональними, генераційними й етнічними пріоритетами, оскільки норми й уявлення про пріоритетну проблематику завжди більш конкретні. Функція соціалізації починає реалізовуватися практично по досягненні відповідного віку. При цьому, на думку Б. Ідрісова, характерні для західного суспільства моделі голосування, ґрунтовані на ранній політичній соціалізації молоді, в транзитивному суспільстві не працюють. Функція комунікації в електоральній культурі характеризується специфічними механізмами і засобами, широко використовуваними в процесі реалізації електоральних технологій [71, с. 7].

Процес формування електоральної культури населення суспільства, що трансформується, являє собою багатосторонній і суперечливий процес [71, с. 11], проте практичні її прояви відбуваються саме під час проведення виборчих кампаній. Не забуваймо про головну їх політичну можливість та

принцип ефективності. В теорії політики вибори дають громадянам право і можливість обирати та бути обраним; обирати того, кому вони довіряють – політичну силу, напрям, якому найбільше симпатизують; впливати на розподіл влади; підтверджувати повноваження владних осіб або ж позбавити їх влади; контролювати діяльність окремих політиків, державних, громадських діячів, влади загалом. На думку М. Головатого, аби така процедура була максимально демократичною, дієвою, необхідно мати досконалі виборчі процедури, за якими відбуваються вибори [36, с. 323].

На наш погляд, така константа підтверджується реаліями сучасного політичного життя багатьох країн світу. Політична практика свідчить, що вибори є універсальною процедурою легітимізації державної влади і визначальним критерієм напрямків розвитку суспільного прогресу.

У тоталітарних та авторитарних суспільствах вибори є формальною, переважно безальтернативною і почасти примусовою процедурою, що визначає невисокий рівень політичної компетентності виборців. Примітним для тематики нашого дослідження є те, що у вказаних вище формах правління важливою (для влади) є демонстрація лояльності правлячій еліті через ритуальну її підтримку голосуванням на виборах. В умовах демократії виборці мають вирішувати, хто із суб'єктів політики найкращим чином буде захищати їх соціальні, економічні та політичні інтереси. Зрозуміло, що це складне завдання політичного вибору вимагає усвідомлення виборцями своїх політичних інтересів та необхідності мати відповідний рівень політичних знань [15].

Саме в перехідних (від тоталітаризму до демократії) суспільствах за умов недостатньої розвиненості інших форм політичної участі громадян електоральна культура стає важливим індикатором політико-культурних трансформацій. Проте навіть і в суспільствах зі сталими демократичними традиціями, як зазначає Ю. Хабермас, громадськість практично перетворилася на байдужого глядача, який лише подекуди, опосередковано включається в політичні комунікації. Останні, на думку

політолога, заміщаються «демонстративною та маніпулятивною публічністю» організацій, що діють через голову публіки [15].

Не додає до легітимного сприйняття результатів виборів факт недооцінки кандидатами свого «коефіцієнта корисної дії» (ККД) перед країною. Особливо це стосується політиків, для яких влада – це не засіб утвердження інституту прав людини, а самоціль; політиків, для яких уроки історії від здичавіння до суспільних та державних викликів стає марудною справою.

Таким чином, ми отримуємо поступове (найчастіше сезонне – перед виборами) зростання сегменту виборців абсентеїстського налаштування. З одного боку, таке зростання абсентеїзму свідчить про нестабільність політичної системи, зниження легітимності політичної влади, недовіру людей до владних інститутів, імітаційне представництво інтересів в органах влади. Проте, з іншого боку, абсолютна участь громадян у виборах – це аж ніяк не свідчення гармонійного розвитку демократичної політики. У будь-який час і в будь-якій державі будуть громадяни, які не братимуть участі у виборах з об'єктивних причин (фізична неміч, раптова хвороба, інші життєві обставини, які унеможливають відвідування виборчої дільниці). Крім того, явка на виборах багато в чому залежить не лише від рівня політичної культури, на нашу думку, фактором неучасті може бути і громадянська позиція виборців та ступінь політичного відчуження суспільства від політики, від інституту влади, від електоральних практик зокрема.

На пострадянському просторі політичне відчуження, на нашу думку, має свої практичні прояви не лише у формі політичної апатії, інфантилізму, але й електорального абсентеїзму. Причинами виникнення та характеру проявів абсентеїзму серед загалу окремі політологи виділяють ситуацію, в якій людина сприймає політику, державу, владу як сторонні і чужі сили, які панують над нею, пригнічують її. Таку ситуацію український дослідник В. Пазенюк називає «політичним відчуженням» [143, с. 79]. Він вказує, що воно є формою соціального відчуження, що фіксує наявність розриву між

суспільством (об'єкт) та людиною (суб'єкт) і, як наслідок, виникає спотворення характеру взаємин між ними, їх дегуманізація. За такого стану речей, на нашу думку, нівелюється одна із базових політичних цінностей компромісу між політичною сферою та громадянською, між кандидатом і виборцем, тобто політична довіра. Під даною категорією ми розуміємо своєрідний тип суспільного режиму, в рамках якого, політикам громадянами надаються тимчасові політичні можливості для реалізації їхньої представницької функції.

За відповідного «режиму» громадянами може (не –) усвідомлюватись політична обмеженість та фаховість політичного суб'єкта. Крім того, політична довіра, за нашим поглядом, може базуватися на диктаті емоційного над прагматичним сприйняттям політики; розумінні громадянином ефективності політичної практики політиків та вимушеної підтримки реального стану політичного порядку денного як такого, що задовольняє своїми результатами майже всі сторони суспільно-політичного діалогу.

Разом з тим, звертаючись до політичної та електоральної практики сьогодення і минулого, її супутниками все частіше стають аполітичність громадян, індиферентне ставлення до політики, втрата довіри до неї, низький рівень політичної компетентності виборців і невпевненість громадян у правильності свого вибору [2]. Важливим є те, що політична апатія як форма політичної участі легітимізує політичний режим. Так, відміна «нижнього порогу» явки виборців (в Україні та Росії), коли вибори вважаються такими, що відбулися, за умови участі будь-якої кількості виборців, є інституціоналізацією політичної апатії.

Аполітичність як фактор причинності до абсентеїзму небезпідставна, бо однією з форм такої байдужості до питань політики є неучасть значного числа виборців у виборах представницьких органів [146, с. 12]. Аполітичність – це негативне або байдуже ставлення до політики, політичного життя. Причиною аполітичності є різне розуміння людьми суті,

призначення політики, її мети, умов, які спонукають або не спонукають цікавитися і займатися нею.

Аполітичність малої частини суспільства – звичайне явище стабільного, демократичного суспільства, яке пояснюється соціальними, психологічними факторами. Однак слід мати на увазі, що неучасть не завжди означає аполітичність. Така поведінка може бути проявом відстоювання принципової політичної позиції, відповідною формою протесту і невдоволеності можливостями вибору. В країні, де виконуються права та свободи людини і спостерігається економічна стабільність, працюють інститути громадянського суспільства, абсентеїзм частини суспільства неминучий [18, с. 99].

З одного боку, якщо виходити із силового трактування політики, то аполітичність є активним або пасивним непідпорядкуванням владі. Тобто людина, не поділяючи політичну, економічну, іншу стратегію, конкретні дії влади, є байдужою до неї, а тому відкрито (або приховано) ігнорує її рішення, розпорядження, дії тощо. З іншого боку, можна розглядати політику у її функціональному вимірі, то аполітичність виявляється у формі ухилення учасника ієрархічної системи від сумлінного виконання своїх завдань (функцій). Часто така аполітичність має форму саботажу.

На нашу думку, аполітизм у фарватері причинності феномену абсентеїзму варто розглядати з наступних варіативних аспектах: *першому* – втрати довіри до існуючих в державі політичних інститутів, акторів, процесів й заміщення політичного елемента в житті людини на соціально – буденний; *другому* – десакралізації політики як сфери публічності державної влади; *третьому* – механізму очікування найбільш сприятливих з матеріальної або світоглядної точки зору умов для громадян у тих людських спільнотах, де громадянські права носять характер символічного ритуалізму або характер громадянсько-ідентифікаційний в політичній ієрархії, проте за умов систематичного гарантування з боку держави прав і свобод.

Аполітизм може мати також форму самоізоляції, негативного ставлення до особистої участі в політичному житті, діяльності. Таке визначення аполітизму існує тоді, коли його розглядають з позицій комунікаційного розуміння. Іншими словами, особистість не потребує участі у політичному житті через те, що в неї достатньо або немає потреби спілкуватися з іншими, участі інших людей у вирішенні її власних проблем, задоволенні потреб [37, с. 491 – 501]. Аполітичність в такому разі виступає у вигляді проповіді «безпартійності», «нейтральності» і «надкласовості» права і держави, «чистої» науки, «мистецтва для мистецтва». Пропаганда індивідуалізму, споживчої психології, міщанського затишку за допомогою порожніх розважальних або гангстерських фільмів, коміксів, порнографічної літератури і т.д. служить цілям відвернення мас від гострих політичних проблем.

У такій ситуації держава не зацікавлена у політичній активності мас і всіляко симулює політичну діяльність, поширюючи уявлення про політику як сферу виробництва рішень на найвищому рівні [98]. Як наслідок – втрата зв'язку між державою і суспільством, між особою і владою в рамках політичного простору. Окрім того, дана втрата супроводжується комбінацією складних почуттів (незадоволення, безсилля, розчарування), а також процесами дистанціювання в суспільстві. В політології такій характеристиці в повній мірі відповідає акцентоване на початку підрозділу поняття «політичного відчуження».

Політичною наукою сформульовано багато варіантів термінологічних означень даного поняття. Для нашого дисертаційного дослідження є актуальною термінологія Ю. Габермаса, який визначає політичне відчуження як порушення репродукції політичної влади, що викликається, насамперед, втратою мотивації учасників життєвого світу до її легітимації [30].

У роботах П. Бурдьє політичне відчуження постає як панування над індивідами і соціальними групами тих установ і персоналій-партій, парламентів, апаратів і лідерів, які «за визначенням» повинні відображати

інтереси своїх громадян або членів, а не панувати над ними. Процес політичного відчуження є закономірним наслідком притаманного представницької демократії делегування влади (представництва), яке за рахунок певних механізмів перетворюється на узурпацію влади «уповноваженими особами» над тією групою, від якої вони й отримали владу [30].

У сучасній світовій філософській думці проблема відчуження людини так само лишається актуальною та розглядається відповідно до сьогоднішніх реалій. Цікаві погляди на проблему відчуження присутні у роботах К. Касторіадіса, який, зі свого боку, основною причиною відчуження людини вважає політику [13]. Хоча у працях українського філософа В. Табачковського проблема відчуження осмислюється у контексті проблеми колізійності людського ставлення до світу та феномену самотворення людини [119].

Французький філософ А. Бадью впевнений, що «політика вступила в епоху демонстрації своєї відсутності». Теза про «відсутність» політики може трактуватися по-різному: криза політичної репрезентації, відсутність політичних подій, політична байдужість мас, їхня нездатність усвідомити колективне «ми» та сформулювати свої вимоги [98].

Окрім вищезазначених теорій політичного відчуження, наведемо також і ряд інших, які доповнюють наше розуміння явища політичного відчуження, наслідком якого є досліджуваний феномен абсентеїзму. Відповідно до *теорії складної організації*, політична незадоволеність виникає, коли люди не можуть або не хочуть брати участь у політичних справах суспільства, великих формальних організацій або своїх громад. Представники цього напряму вбачають дві основні причини політичного відчуження в суспільстві: 1) дефіцит первинних взаємовідносин; 2) неможливість включатися в добровільні об'єднання і брати участь у їхніх справах. Наявність цих двох явищ буде приводити до почуттів політичного відчуження [30].

Теорія масового суспільства (Г. Тард, Г. Лебон) виходить з припущення, що сучасне суспільство є складним і незрозумілим, не пропонує чітко сформульованих досяжних цілей, складається з людей з різними цінностями, представляє мало можливостей для задоволення особистих запитів і не пропонує почуття особистого контролю. Ці характеристики суспільства і ведуть до політичного відчуження [30].

Теорія особистої неспроможності постулює три передумови політичного відчуження: 1) індивідуум повинен займати соціальне становище, яке обмежує його свободу дій; 2) ці обмежені можливості повинні перешкоджати досягненню життєво важливих для нього цілей; 3) індивідуум повинен сприймати себе невдахою в своїх спробах досягти цих цілей. У цьому випадку сама по собі невдача в досягненні особистих життєвих цілей не породжує політичного відчуження; щоб воно виникло, така невдача повинна бути соціально обумовлена і визнана такою самим індивідуумом [30].

Теорія соціальної ізоляції стверджує, що почуття політичної незадоволеності пов'язані з ізоляцією від даної політичної системи або з недостатнім злиттям з нею. Крім того, соціальна ізоляція може бути вимушеною або добровільною, неусвідомленою або усвідомленою. У цьому випадку незадоволеність можна було б передбачити, виходячи з відсутності інтересу до політики, політичної апатії, слабкої підтримки проведеної політики, політичного невігластва і провалу голосування [30].

Модель соціальної депривації постулює, що особисті почуття соціальної депривації призводять до низької самооцінки, яка, у свою чергу, має наслідком високі рівні політичного відчуження. У цієї теорії є два ключові елементи – зв'язок між сприймають соціальної депривації і низькою самооцінкою і зв'язок між низькою самооцінкою і відчутним політичним відчуженням. Хоча модель соціально-політичної реальності володіє істотним недоліком, так як не надає будь-яких пояснень зв'язку між

критичним ставленням індивідуума до функціонування системи та його почуттями політичної незадоволеності [30].

Інше пояснення пропонується *теорією незадоволеності системою*, згідно з якою у виникнення політичного відчуження роблять внесок три причинних фактора. По-перше, повинно мати місце критичне сприйняття соціально – політичної реальності. По-друге, повинна виникнути політично ірраціональна, перфекціоністська реакція на дії соціально-політичної системи, що носить зазвичай моралістичний, ригідний, перебільшений характер. По-третє, має також виникнути психологічне реактивний опір, або сприйняття загрози, яка походить від соціально-політичної системи [30].

Предметом особливої уваги *теорії політичного невдоволення* є наслідки незадоволеності політичною системою. Почуття політичної незадоволеності, що призводить до відчуження, включають, щонайменше, п'ять компонентів: Безсилля («Моя думка ніяк не впливає на те, що робить уряд»); Невдоволення («Уряд обслуговує інтереси невеликих організованих груп, таких як бізнес чи промисловість, і не дуже – то дбає про потреби таких людей, як я»); Недовіра («Більшість політиків – політичні повії»); Відсторонення («Коли я думаю про уряд, я не сприймаю його так, як якщо б воно було моїм урядом»); Безнадія («Майбутнє цієї країни мені бачиться похмуриим») [30].

Оригінальна *концепція відчуження*, у тому числі політичного, належить С. Беллоу. Основні характеристики відчуження С. Беллоу вбачає в нудззі: «Нудьга є різновид страждання, викликаного неможливістю реалізувати свої сили, відчуттям даремно розтрачених можливостей і таланту, невиправданими очікуваннями щодо найкращого використання своїх здібностей. Обдаровані люди відчувають себе на десятиліття загнаними на сумовитий запасний шлях, існуючими поза законом, засланими в якийсь жалюгідний курник [30]. Неможливість реалізації закладеного в людині потенціалу – ще один із суттєвих моментів відчуження». За його словами, влада є здатністю нав'язувати нудьгу. Від себе можемо додати, якщо

публічна політика є закритою й базується на політичній корупції та підміні принципів професійності та відповідальності принципами політичної лояльності і підданства, то такий алгоритм в середньостроковій перспективі сприятиме незацікавленості громадян у діяльності політичних інститутів та участі в політичних процесах загалом. Хоча виходом для громадянина є не очікування, коли політика позбудеться свого ірраціоналізму, а коли він сам, як громадянин, позбавиться від пут когнітивного політико-правового дисонансу. Під цим поняттям ми розуміємо наявність достатнього політичного знання і, при цьому, повний або частковий правовий нігілізм і навпаки. Якщо ж громадяни не відмовляться від такого типу дисонансу, то правим буде Е. Фромм, який доцільно пов'язав правовий нігілізм та процес відчуження, зазначивши, що «нами керують закони, які ми не контролюємо і навіть не хочемо контролювати, і цей факт є одним з найяскравіших проявів відчуження» [213].

Причини політичного відчуження ми можемо розглядати з двох позицій: з позиції суспільства і з позиції влади. Так, з одного боку, основними причинами політичного відчуження з боку влади є не лише бюрократичні настрої, делегування, а й політичний фетишизм із «самоосвяченням». З іншого ж боку, що стосується причин відчуження з боку суспільства, то ними є відчуття незадоволення владою, відсутність підтримки з боку влади, втрата мотивації до легітимації діючої влади та низький рівень політичної культури.

Політичне відчуження зумовлене і такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні. На думку Н. Іванової, сучасну політичну апатію можна розглядати і під кутом зору прагнення людини до самовідгородження від політики. Одним із чинників такого ставлення є обмеження, що їх влада накладає на свободу слова й вираження особистих поглядів. Існують і інші причини. На індивіда може впливати слабка політична активність інших

членів суспільства. Він може належати до групи, де політична апатія є позитивною моделлю поведінки. Суттєво позначається на політичній поведінці й усвідомлення політичної ефективності. Мається на увазі особисте відчуття індивіда, пов'язане з реальним впливом на політичний процес, на основі чого людина задається питанням: а чи є сенс виконувати свої громадянські обов'язки? [154, с. 177].

На думку політолога С. Маркозової, якщо говорити про симптоми політичного відчуження в українському контексті, то зростає насамперед соціальне відчуження громадян від влади. Спостерігається падіння рівня довіри до політичних партій, виборчого процесу, реформування держави і муніципального управління. Збільшується розбіжність між ціннісним ставленням до демократії та реальними формами її реалізації у життя. Соціальне незадоволення породжує напругу, спрямовану проти інститутів політичної влади, підвищує нетерпимість і у кінцевому підсумку призводить до глибокої духовної кризи. У громадян України переважають такі настрої, як пасивність, бажання підкоритися долі, мінімізувати свої потреби. Відсутня активістська мотивація, прагнення змінити існуючий порядок речей [123, с. 132].

Очевидно, що дана палітра причинності мала б привести до конкретних наслідків, відповідно, виділимо, що серед наслідків феномену політичного відчуження, окрім відносної депривації у суспільстві, появи і активізації екстремістських рухів, варто акцентувати увагу на розгортанні феноменів політичної маргіналізації і політичного абсентеїзму.

Найбільш поширеним наслідком політичного відчуження є феномен абсентеїзму. Значення виборів у механізмі організації й функціонування демократичних політичних систем дуже велика і практично всі найважливіші інститути формуються на їх основі [96, с. 684–691].

Передумовою появи абсентеїзму той факт, що люди розчаровуються у політиці, тому що не бачать істотної різниці між політичними силами та їх програмами; громадяни вважають, що політичні рішення ухвалює еліта,

незважаючи на їх участь у виборах та інших політичних акціях; громадяни не відчують особистої користі від політики, вважаючи, що вона обслуговує інтереси політичних лідерів та їх оточення [161, с. 489–490]. Виходячи з цього висновку, на нашу думку, вибори як суспільна угода між виборцем та кандидатом втрачають свою силу. Інша справа, коли політичною владою громадянам пропонуються беззмістовні та популістські рішення вирішення політичних криз з окремими акцентами. Під цими акцентами ми розуміємо ситуації, коли замість, розуміння причинно-наслідкового зв'язку електоральних кризових процесів, політична влада не вдається в деталізацію соціально-політичної, ціннісної деструкції в країні. Натомість, вона симулює реформи, захищає своє право на політичну монополію, на уникнення покарання за безвідповідальні дії перед суспільством та можливість безкарно застосовувати технології відчуження. Якщо такий алгоритм політичної ідентифікації та відтворення політичною владою практикується, то стає можливим і цілком передбачуваним звернення різних соціальних груп до абсентеїстської моделі політичної поведінки.

Тут ми вважаємо за потрібне підкреслити, що технології політичного відчуження, які використовуються під час виборів, провокують політичну пасивність. Її можна вважати початковою формою протесту проти політики і влади, для якої характерна, зокрема, корумпованість і надмірна бюрократизація. Так, М. Вебер писав, що наслідком бюрократизації є знеособлення людини, втрата індивідуальної ініціативи й свободи дій, перетворення людини в примітивного виконавця волі держави. Пасивність в політиці зумовлюється низьким рівнем соціального, інтелектуального, психологічного розвитку людини, діями влади по усуненню людей від участі в політиці. Звичайно, політична пасивність може бути результатом цілком свідомого вибору людини, і всі вищеназвані форми громадської політичної участі у демократичній державі не потрібно розглядати як обов'язкові [96, с. 684–691].

Пасивність в політиці зумовлюються низьким рівнем соціального, інтелектуального, психологічного розвитку індивіда [55]. Проте політична пасивність може бути результатом цілком свідомого вибору людини, адже всі форми громадської політичної участі у демократичній державі прийнято вважати необов'язковими. Хоча в Україні, згідно змісту Конституції, окрім норми про необов'язковість участі громадян в політичних виборах, була введена інша норма, яка конкретизує роль народу в процесі владотворення, вказуючи, що він є джерелом влади. Демократія в такому разі зіткнулась із проблемою відчуження влади від народу, що викликає спад політичної активності громадян. Влада стає для них все більш віддаленою і недосяжною. Наприклад, у проміжку між двома світовими війнами нормальною для Швейцарської Конфедерації була участь в голосуванні 70 – 80% населення, зараз же звичайна участь є нижчою за 40%; навіть у парламентських виборах бере участь не більше половини населення, що має право голосу [161, с. 489–490].

На виборчі дільниці, наприклад, у таких країнах як США, Франція, Великобританія, у дні виборів рідко приходять більше 50 – 60 відсотків тих, хто має право голосу. У багатьох колишніх соціалістичних країнах, а також колишніх радянських республіках, які стали незалежними державами, через низьку активність громадян у багатьох виборчих округах вибори часто не відбуваються, переносяться, проводяться повторно. Однак, якщо в країнах з розвиненою демократією байдужість громадян до політики пов'язана з високим ступенем незалежності від неї їхнього особистого життя, розвитку громадянського суспільства, то в постсоціалістичних країнах ухилення від виборів є, насамперед, результатом розчарування людей у політичних лідерах і тих соціально-економічних перетвореннях, які здійснюються під їхнім керівництвом [228, с. 422].

На нашу думку, якщо говорити про фактори політичного відчуження в Україні як передумови для абсентеїзму як специфічної модної електоральної культури, ними є процеси підміни як політичної довіри на політичну

лояльність, як раціонального вибору на вибір меншого зла, а також політичного діалогу між владою і громадянами на монолог влади із репліками громадян як номінальний атрибут належності політичного режиму до його демократичного тип.

Вельми цікавою є сучасна аргументація з приводу феномену абсентеїзму в загальному ракурсі та політологічній екстраполяції на український контекст. Та, з одного боку, український вчений політолог М. Вегеш стверджує, що серед основних причин масової неучасті у політиці в Україні є: 1) *недостатнє укорінення у суспільному житті демократичних ідеалів і цінностей та недостатня здатність суспільства у разі потреби задіяти демократичні інститути і механізми для реалізації загальнонаціональних і групових інтересів (цим визначається насамперед культура політичної участі); 2) нагромадження населенням значного негативного досвіду взаємодії з державними інстанціями, головним чином з приводу прав і свобод; 3) недостатнє відчуття «політичної дієздатності» (political efficacy), яке є важливою передумовою і чинником активної участі у політиці (емпіричні дослідження західних вчених вказали на наявність тісного зв'язку між активною участю громадян у політиці та їхнім відчуттям політичної дієздатності, тобто відчуттям власної спроможності вплинути на перебіг політичних процесів); 4) *нерозвинена культура суспільної участі*, яка б мала спиратися на громадській відповідальності та впевненості громадян у корисності та дієвості своєї участі (це визначає якісні характеристики інститутів громадської самоорганізації) [156, с. 201].*

Не можна не погодитись і з українським політологом Н. Ротар [175, с. 11], яка в своїй монографії «Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду» виявила ряд особливостей політичної системи України, актуальність яких для розуміння взаємозв'язку політичної відповідальності і абсентеїзму, зберігається й до сих пір. Так за її словами, особливостями політичної системи України в нинішній трансформаційний (перехідний) етап є: відсутність чіткої межі між

політикою та сферою суспільних і особистих інтересів; схильність політичних партій одноосібно претендувати на вираження інтересів виборців; тривале домінування у політичному полі олігархічних кланів; поширення політичних орієнтацій громадян, які передбачають, що керівництво політичних груп може на власний розсуд визначати стратегію і тактику; тенденція до існування опозиційних партій та еліти як революційних рухів; масштабність рекрутування нових сегментів політичної еліти для виконання існуючих політичних ролей; незначний консенсус стосовно узаконених цілей та засобів політичних дій; фактична відсутність зв'язку між інтенсивністю й широтою політичної дискусії та процесом ухвалення політичних рішень; високий ступінь суміщення та підміни політичних ролей носіями найвищих політичних статусів; неконструктивний характер політичного процесу, що змушує лідерів дотримуватися більш визначених поглядів у зовнішній, ніж у внутрішній політиці; домінування емоційної та символічної складових політики, які перетворюють на другорядні пошук рішень конкретних питань і проблем; значна роль харизматичних лідерів [175, с. 12].

Більшість із цих ознак фіксується під час аналізу як президентських, так і парламентських електоральних циклів. Тому основними характеристиками циклічних політичних процесів в Україні можна вважати значну залежність суб'єктів електоральних процесів від історичних традицій; перманентну незбалансованість у системі суб'єктно-об'єктних відносин між основними акторами електоральних процесів; схильність провідних політичних сил відкидати здобутки попередників, що призводить до порушення ритміки політичного розвитку; використання громадянами переважно інерційних форм політичної участі; надмірною персоніфікацію громадянами політичного процесу, що сприяє значним коливанням у масових настроях від глибокого абсентеїзму до пасіонарності та реверсії [175, с. 12].

Залученню громадськості до вирішення важливих суспільних проблем

сьогодні перешкоджають: обмежений доступ громадян до інформації, що необхідна для прийняття рішень; брак довіри в суспільстві; невпевненість у своїх силах; відсутність необхідних навичок, культури участі та досвіду; обмеження ресурсів (часу, коштів, навичок); патерналізм; особливості політичної культури (розповсюдженість підданського типу політичної культури); залишкові вади посткомуністичного соціетального розвитку – поширена корупція, клієнтизм, що викликають суспільно-політичну апатію та розчарування населення тощо [137, с. 134].

Вагомою причиною, на нашу думку, в аспекті тлумачення проявів абсентеїзму в політичних практиках українського суспільства як передумови політичному відчуженню є практики політичної де легітимації, які в жодному разі не можуть слугувати чинниками формування високої політичної культури суспільства. На сучасному етапі вченими виявлено чимало маркерів делегітимаційного процесу, що з'являються як на рівні поодиноких симптомів (політичне невдоволення, відсутність суспільної згоди, втрата підтримки та довіри громадян, корупція, неефективність влади), так і на рівні системної кризи легітимності (поширення беззаконня, високий рівень політичного примусу та жорстокості з боку режиму, суспільна непокоря/спротив, державний переворот, революція) [171, с. 406]. Наприклад, британський вчений Д. Бітхем вважає, що сама делегітимація як форма нелегітимної влади означає відсутність згоди підвладних щодо політикуму та публічну демонстрацію такої незгоди через пасивні та/або активні форми непокори (демонстрації, страйки, революції, державні перевороти) [239, с. 20]. Він підкреслює, що руйнування політичного порядку відбувається як процес наростання дефіциту легітимності та може привести до її повної втрати [171, с. 406]. Погоджуючись із вченим Д. Бітхемом, хотіли б висловити й ту думку, що в умовах втрати, динамічної втрати легітимності політичного порядку в країні, для громадян абсентеїзм стає фактично одним із можливих результатів політичного відчуження.

Так, українські вчені О. Висоцький, Г. Почепцов, Є. Цокур

наголошують на суттєвій технологізації та медіатизації делегітимаційних феноменів в Україні. Адже вітчизняний політичний процес засвідчує наростаючу динаміку цільового впровадження інформаційно-маніпулятивних технологій [171, с. 407]. Крім того, вагомими факторами ефективності делегітимаційних технологій наявні в особливостях вітчизняного позаелекторального процесу. Адже відсутність виборів в Україні – це час підготовки до наступних, а значить відбувається перманентна апробація та цільове впровадження політичних технологій, в тому числі інформаційно-маніпулятивного характеру. Так, експерт Інституту масової інформації О. Голуб відзначає, що вперше невиборний 2013 р. вирізнявся небувалою політичною «джинсою» (замовними матеріалами позитивного та негативного змісту), що за обсягами значно перевищила комерційну [73]. На відміну від часу офіційної виборчої кампанії, позаелекторальний період практично не регламентується національним законодавством щодо кількості, якості, змісту та форми подачі політичної інформації.

Вітчизняна дослідниця О. Бабкіна, характеризуючи ситуацію 2007 р. в Україні, не помилилася й стосовно 2013 р.: «Надмірна концентрація політичної влади й ресурсів у руках правлячої еліти змушує контреліту й опозицію оформлятися та виступати як радикальні рухи, а не політичні опоненти» [7].

На слушну думку іспано-американського вченого М. Кастельса, Інтернет поглиблює кризу політичної легітимності, оскільки стає деструктивним простором «політики скандалів» [79, с. 186]. Тому, внаслідок інтегрованості сучасних мас-медіа (традиційні медіа обов'язково представлені на ключових ресурсах Інтернету), зростає делегітимаційний потенціал інформаційного простору в цілому [171, с. 408].

Окрім факторів політичного відчуження, зокрема і в українському політичному контексті, є використання у передвиборчій боротьбі політичними партіями міжрегіональних суперечностей, що сприяє зростанню відчуженості регіонів і поглибленню взаємних відмінностей в артикуляції

інтересів різних територіальних спільнот. В результаті це може посилити дезінтеграційні процеси усередині самого українського етносу, ставлячи під загрозу територіальну цілісність України. Значну роль у цих процесах відіграє позиція як політичної еліти в центрі, так і регіональних еліт. Якщо для отримання влади її представники використовуватимуть гру на цінностях, політичні спекуляції і пропаганду, яка спирається на різні регіональні орієнтації, то в результаті політична диференціація регіонів посилюватиметься. Напругу на осі «центр – регіон» своїми окремими рішеннями збільшують і регіональні еліти. Представницькі органи обласного рівня не раз ухвалювали рішення щодо святкування певних дат чи встановлення пам'ятників, ініціювали проведення місцевих референдумів з питань статусу мов національних меншин, повноважень відповідних територій. Більшість цих рішень негативно сприймаються центральною владою та населенням інших регіонів України, що зумовлює формування неконсенсусного варіанту відносин і є ознаками дисфункції політичної системи суспільства [197, с. 113].

Зважаючи на те, що у більшості сучасних демократій участь у виборах не є обов'язковою, у суспільній думці громадян країн, особливо пострадянського простору, демократія сприймається як дозволена свобода слів і дій, але не як необхідність брати участь у політичних процесах. Часто вона асоціюється в обивателів із правом вибору не в політичній сфері, а у сфері споживання. Однак у реальності влада не зацікавлена у справжніх політичних процесах і всіляко намагається придушити їхні прояви. «Політика за своєю суттю є антидержавною, оскільки заважає керувати суспільством» (Ж. Рансьєр). Саме тому держава, яка в цілому незацікавлена у політичній активності мас, симулює їхню політичну активність, створює симулякр політичного життя, сприяючи водночас поширенню уявлення про те, що політика – справа «вищих» кіл [98]. Підсумовуючи, підкреслимо, що незацікавленість влади у політичній активності мас призводить до

політичного відчуження, яке, у свою чергу, провокує ріст абсентеїзму в суспільстві.

2.3. Абсентеїзм як деструктивна форма електоральної поведінки громадян

Поведінка суб'єктів політичного життя, їхня участь або неучасть у політичних справах, конструктивна чи деструктивна діяльність, уміння захистити свої права та інтереси залежать від сприйняття ними політичної реальності та від вироблених протягом десятиліть або й століть взірців та навичок політичної поведінки, інакше кажучи – від їхньої політичної свідомості і політичної культури. Ці два поняття характеризують здатність індивіда до існування у політичному полі, вміння виконувати в його межах специфічні функції, вступати у взаємодію з органами управління, відповідати за реалізацію прав і свобод, бути політично відповідальним і т. п. Фактично йде мова про принцип дії громадянина в політичній сфері, діяльності в умовах відповідного демократичного режиму, де вибори є лише одним із вагомих показників електоральної культури громадян як типу загальної політичної культури.

Виконуючи в суспільстві надзвичайно важливу *інтеграційну* функцію, політична культура завжди містить у собі чимало субкультур, що формуються на різноманітних підставах: ідеологічних, соціально-класових, традиційних, національних, демографічних, регіональних тощо. Індивіди в процесі політичної соціалізації не просто засвоюють певні норми і цінності, а роблять це вибірково. Таким чином, різні політичні субкультури живлять і різні типи та форми політичної поведінки.

На думку В. Северенюка, належність до певних субкультур здатна породити апатичне, байдуже ставлення до поточної політики. На його основі формується конформістський тип політичної поведінки; байдужість може розвинути до абсентеїзму – практично повного відчуження від політичного

життя. Для частини суб'єктів це може бути пов'язано з періодом криз традиційних ідеологій і цінностей, у якому опиняється суспільство. Крайнім виявом втрати соціально-політичних, духовних, етичних норм і цінностей є стан аномії. У соціальному плані він сприяє появі маргінальних верств населення – громадян, що опиняються «на межі» соціальної ідентифікації. Але навіть у цьому випадку важко говорити про «абсолютну» бездіяльність таких людей, «повну» відсутність у них потенціалу політичної дії. Для частини з них це тимчасовий стан, і вони зберігають здатність до засвоєння нових цінностей та самореалізації, інші ж можуть послужити слухняним «знаряддям» у руках політичних шахраїв і екстремістів, котрі завжди вміло використовують маніпулювання підданським та охлократичним типом політичної поведінки маргіналів [181, с. 126].

Власне, й сама специфіка політичної поведінки тісно пов'язана зі специфічними властивостями самої політики [109, с. 199]. Такими властивостями, на думку політолога Д. Істона, можуть бути здатність політичної системи суспільства після отримання політичних викликів від громадянського суспільства, інтерпретувати їх для прийняття відповідальних політичних рішень, які в ідеалі мали б відповідати інтересам громадян, бути реальним для виконання владою й такими, що упереджують вірогідний «громадянський егоїзм» в політичному житті.

На думку норвезького політолога Г. Скірбекка, суспільство потребує умов для свого тривкого соціокультурного відтворення, оскільки необхідним є певний рівень соціальної злагоди, який би врівноважував тенденції соціокультурної дезінтеграції. Ці умови – демократія, права людини та освіта. «Зусилля тих, хто намагається політичними засобами поліпшити стан суспільства і при цьому ігнорує якийсь із параметрів, приречені на невдачу, часто за рахунок невинних ні в чому громадян. При цьому не має значення, хто конкретно намагається це зробити – Й. Сталін, М. Тетчер чи Пол Пот» [183, с. 92–93]. На нашу думку, така пересторога політолога Г. Скірбекка небезпідставна, адже якщо її розглядати вже в

контексті виборчого процесу, то така поведінка політиків обґрунтовується тим, що, як наслідок, серед виборців може початися процес втрати виборчих надій, зниження їхніх очікувань від політичних представників, а також це може бути однією з найгостріших передумов проявів феномену абсентеїзму.

На думку французького філософа М. Гоше, «якщо народам пропонують політику намірів, принципово байдужу, в межах обережності, до наслідків її диспозицій, політику образу, призначену демонструвати вираз щедрої доброї волі достатньо сильний, щоб прищепити імунітет до його спростування реальністю». Врешті-решт, відкритість проблеми залишається та сприймається дуже болісно, тому що вона стає ще більш незрозумілою та такою, за яку не відповідає жодна особа зокрема. Її відчутність обертається втратою довіри до самої політики. Обіцянка могутності, яку вона має виконувати, перетворюється на відразливий символ зрозумілої безсилості, вважає філософ М. Гоше. Завдяки політикам, переконаний він, громадяни починають відчувати відразу до нав'язуваної їм демагогії [49, с. 342].

З одного боку, несприйняття політичного фальшу в разі його накопичення, на нашу думку, неодмінно сприятиме створенню передумов до виключення людиною себе з політичного процесу в односторонньому порядку. Але, з іншого боку, має рацію український політолог В. Бортніков, який зауважує, що не всі громадяни завше задоволені правилами гри, панівними нормами, курсом, що проводиться та ін. Однак, далеко не всі, на його думку, незадоволені висловлюють намір брати участь у акціях протесту, і ще менше громадян беруть участь в політиці, здійснюючи певні кроки проти влади [18, с. 95]. Пояснення останньому варто шукати у твердженні М. Головатого, який вказує, що масова політична неучасть – це неприпустимо для державотворчого розвитку. Крім того, за словами науковця, «в жодному разі політичні процеси абсолютно неможливі без відповідної участі в них різноманітних суб'єктів політичного процесу» [54, с. 168].

В політичній науці показником участі громадянина в політичному житті суспільства є політична активність, що на буденному рівні свідомості показує, наскільки люди зацікавлені в особистій участі у політичному житті суспільства, у поточній політиці. Для розвинених демократичних держав характерною є невисока політична активність населення, яка, як правило, обмежується участю у місцевих виборах і у роботі деяких інститутів громадянського суспільства.

Так, у Сполучених Штатах Америки на вибори до палати представників 2010 р. проголосувати прийшов 41% американців. Традиційно, як і в Україні, на президентські вибори громадяни США ходять частіше. Так, на виборах у 2012 р., коли переміг Барак Обама, явка виборців була 58%. У країнах Європи явка виборців є значно більшою. На вибори до бундестагу Німеччини в 2013 р. прийшло 71,5% відсотків виборців. На парламентських виборах 2012 р. у Великій Британії середня явка склала 65%. У Франції 2012 р., коли переміг Франсуа Олланд, явка виборців у першому турі склала аж 79,48%, у другому – 80,35%. На парламентські вибори у Франції того ж р. прийшло 78% виборців. А от громадяни нашого найбільшого західного сусіда на вибори ходять менш активно, ніж ми. На останніх парламентських виборах у Польщі у 2011 р. явка виборців склала 49%, а на президентських виборах 2010 р. – явка склала 55%. В Росії ситуація схожа на нашу. На черговій перемозі Путіна 2012 р. явка склала 65,34%, а ось на вибори до Державної Думи явка склала 60% [112].

В Україні відвідуваність виборчих дільниць у 80-их роках складала 99,9%, а вже в 1998 р. – 63,8%, на президентських виборах 1999 р. – 74,9%, на виборах 2002, 2006 і 2007 років електоральна участь досягала 70% і, як показав час, явка виборців на президентських виборах 2010 р. вже істотно зменшилась [121].

Падіння явки, на нашу думку, зберігається через те, що українська політика занадто персоніфікована, змістовно не структурована, тому й не дивно, що рівень абсентеїзму на виборах всіх рівнів зростає. Підтвердженням

цьому наводимо масив показників явки виборців, сформований на базі даних Центральної Виборчої Комісії України (1997/1998 – 2014 рр.) [216].

Таблиця 2.1.

**Показники явки виборців на виборах Президента України та
Верховної Ради України**

<i>Явка на виборах Президента України</i>		<i>Явка на виборах до Верховної Ради України</i>	
<i>Роки</i>	<i>%</i>	<i>Роки</i>	<i>%</i>
1999	78,8	1998	75,6
2004	79	2006	67,7
2010	66,76	2007	62,5
2014	60	2012	58
		2014	52

На сьогоднішній день ми наближаємося до європейської шкали політичного абсентеїзму, проте не через задоволення життям, а через зневіру громадян в політичних лідерах та загальну політичну апатію.

Повертаючись до характеру участі громадян у європейських країнах у виборчих процесах, хочемо наголосити на наступному: як свідчить досвід таких розвинутих демократичних країн як США та Великобританія, неучасть громадян пояснюється глибокою довірою громадян до політичних еліт і лідерів, задоволеністю своїм становищем, стабільністю політичного режиму. Чим більш розвинуті інститути громадянського суспільства, чим у більшій мірі існує простір для самовизначення у сфері політики, тим більша можливість постійного існування абсентеїзму (свідомого вибору позиції неучасті у виборчому процесі). У країнах, де дотримуються права і свободи людини, спостерігається економічна стабільність і налагодженість соціальної системи, абсентеїзм частини суспільства неминучий, оскільки це є стан задоволення політичним режимом та заперечення марних витрат на непотрібні вибори [136, с. 300–301].

Погодимось на основі вищевказаного, що втраті довіри до політики та її офіційних представників сприяють і такі чинники, як девальвація основних політичних цінностей та ідеалів, відхід політичних лідерів від передвиборчих обіцянок і програм, маніпулювання громадською думкою, поширення корупції тощо. М. Головатий справедливо доводить, що кожній людині властиве індивідуальне ставлення до політики, з яким владі потрібно рахуватися. Взагалі, участь громадяну політичних процесах, як він далі пояснює, залежить не лише від особистісних характеристик, а також і від конкретних матеріальних, соціокультурних, політико-правових умов. Так, малоосвічена, з низькою політичною культурою людина найчастіше є простим об'єктом політичного впливу, маніпулювання з боку інших. У суспільствах з високорозвиненими демократичними засадами і нормами безпосередню участь у політичних процесах беруть значно більше людей, ніж у суспільствах з низьким рівнем демократії [36, с. 170].

Характер ставлення до політичних інститутів може бути різний: від критично-відчуженого до ототожнення себе з тим чи іншим інститутом. На рівні масової свідомості громадяни часто можуть не помічати відмінностей між існуючими політичними партіями, визнавати законною діяльність одних партій і бути нетерпимими до інших, ставитися до них з конформістською, революційною чи контрреволюційною установкою. Однак, критичне ставлення до окремих політичних інститутів не відкидає гордості за політичні символи держави. Особливістю масової свідомості у такому випадку є зміна — підвищення або зниження — рівнів її ідеологізованості та когерентності залежно від конкретної політичної ситуації. В період активізації політичного життя у країні, піднесення масових демократичних рухів рівні ідеологізованості і когерентності масової свідомості можуть зростати.

Проте, з іншого боку, на нашу думку, якщо у сфері публічної політики агенти прямої дії (політики) нав'язують споживачам (громадянам (виборцям)) системну політичну корупцію, консервування політичної

монополії для окремих партій та політичних вождів, а не намагаються залучити громаду до спільної політичної відповідальності за теперішнє та майбутнє їхньої держави, в такому разі ми отримуємо деактивізацію ініціативи громадян приймати будь-яку участь в політичному житті країни (в тому числі у виборах). Фактично, такою ситуацією створюються додаткові передумови для проявів абсентеїзму як різновиду електоральної поведінки виборців.

Вкрай негативною формою електоральної поведінки виступає електоральна пасивність, яка в основному проявляється у низькій явці в день виборів. Однак, активність виборців впливає в більшій мірі на стратегію виборчої кампанії не через проблему явки. Ступінь електоральної активності є чинником трансформації імідж-технологій на етапі підготовки та проведення виборчої кампанії. Електоральна пасивність може стати вигідною для кандидатів, які задовго до початку виборчої кампанії мали сильний позитивний імідж, натомість, введення нових персонажів може пройти непоміченим [102, с. 437].

Сама ж електоральна поведінка – це лише одна з форм політичної поведінки, яка є не «участю у владі», а ціннісно-орієнтаційною діяльністю з вибором певної політичної сили, яка існує у вигляді або політичного інституту, або персоніфікованого образу. Ця діяльність розгортається протягом усього свідомого життя людини і не зводиться до поведінки в період виборчої кампанії або в момент голосування. Відповідно, абсентеїзм є одним із багатьох видів електоральної поведінки. Окрім того, він проявляється не тільки в участі або неучасті у виборах, але й в ухиленні від голосування, а також у «байдужому» (конформістському) голосуванні, в протестному голосуванні і т.д. Кожна з перелічених вище форм поведінки виборця свідчить про прийняття або спростування цілого комплексу соціальних і політичних норм і цінностей.

На думку К. Кона, абсентеїзм як один із видів ухиляння виборців від участі у виборах не відповідає основному правилу демократії – участь

кожного в процесі формування політичної влади. Р. Мертон запропонував розглядати для аналізу абсентеїзму свою типологію конформістської поведінки. До цієї класифікації увійшли типи нонконформного (принципового) та абератного (доцільного) ухиляння. Серед ознак першого дослідник вказував свідомий характер бойкоту виборів, який був заявлений ще раніше. Прихильник цього типу ухиляння є радикально налаштованим через незгоду із програмою розвитку та функціонування політичної системи. Щодо іншого типу, абератного, то Р. Мертон стверджує, що адепти цього типу свідомо не підкреслюють свого негативного ставлення до виборів, аби уберегти себе від конфлікту із системою, не ухиляються, аби бути непричетними до реалії дня [54]. Д. Чемшит доводить, що у політичних системах, що здійснюють демократизацію, абсентеїзм виражається на основі трьох моделей: 1) відсутність віри до політичних еліт та політичних лідерів; 2) сумнів у значущості власного голосу; 3) відсутність розуміння ролі виборів у політичному житті суспільства. В останньому випадку, як стверджує Д. Чемшит, абсентеїзм відображає пасивність громадян як наслідок низького рівня політико-правової свідомості і культури [218, с. 5].

Очевидно, що абсентеїзм – це природний стан електоральної поведінки в її протестному варіанті, проте на додачу до сформульованого Р. Мертоном розуміння абератного типу ухиляння виборця, пропонуємо розглядати феномен абсентеїзму і з позиції деполітизації участі громадян у політичних процесах. Адже деполітизований громадянин із дезактивованою активістською політичною участю й нульовою політичною, виборчою ініціативою не є сподвижником змін в політиці. Громадянин в такому разі стає просто електоратом, для політичної самоідентифікації якого глибокі політичні сенси й змісти не мають значення. Громадянин добровільно перелаштується на абсентеїстський світогляд сприйняття політики.

Джерелом, яке сьогодні стимулює виникнення саме такої форми політичної поведінки виборців, є, насамперед, нерозв'язаність багатьох соціально-економічних проблем. Неспроможність органів державної влади і

місцевого самоврядування розв'язати ці проблеми, а іноді й просто бездіяльність або навіть відверте нехтування потребами громадян спричиняють загострення політичної ситуації як в окремих регіонах, містах, так і в країні в цілому [18, с. 96].

Ми вважаємо, що саме в неконкурентному, неефективному й політиканському менеджменті, коли політична теорія й практика відірвана від політичних реалій країни, які не можуть забезпечити загальний добробут населення, менеджмент, який здійснюється непрофесіоналами, є детермінантами електоральної поведінки абсентеїстів. Така поведінка, на нашу думку, може наставати в разі дефіциту політичної еліти і на громадському рівні, на якому повинні формуватись місцеві моральні авторитети та новітній тип консенсусної політичної комунікації, комунікації влади і громадян, яка буде якісно відмінною від сьогоденних комунікацій «відчужувального» характеру.

На наш погляд, в Україні питання масового абсентеїзму найбільш вірогідно може стояти на порядку денному, адже зростання його в якісній і кількісній площині вигідне нелегітимним коаліціям провладного типу чи політичній владі взагалі, яка має низький вотум довіри громадськості. Сприяти цьому, на нашу думку, можуть нелегітимні інститути влади за допомогою різноманітної палітри політтехнологічних маніпуляцій і застосування адміністративних важелів впливу на організацію виборчої кампанії та позачергове мізерне підняття соціальних гарантій. Як варіант, навіть за відносного виборчого вотуму довіри до себе, владний політичний режим здатний зняти з виборчої боротьби «неприйнятних» опонентів, ліквідувавши тим самим авторитетну для певної частки громадян опозицію, а також через позапланові видатки на соціальну сферу для задоволення потенційної протестної частини громадян.

Цілком вірогідно, що за умов слабкості виборчої стратегії поведінки владних кандидатів та партій відносна більшість виборців проголосують або за опозиційні групи чи партії, а то й взагалі проголосують проти діючої

влади, тим самим створюючи їй несприятливе тло для позиціонування себе на міжнародній політичній арені, де вона в такому разі може бути «сірою вороною», яка не буде повноправним партнером зовнішньополітичного діалогу, бо буде нелегітимним в геополітичному еквіваленті.

Об'єктивною оцінкою електорального абсентеїзму на початку XXI ст. є те, що він став досить розповсюдженим явищем в електоральних процесах. Однак це негативно впливає на політичне життя, тому що вибори, на які з'явилася меншість виборців, не відображають реальної політичної картини. Може перемогти не та партія, чію програму підтримує більшість суспільства, а та, яка зуміла за рахунок партійної дисципліни забезпечити явку своїх нечисленних прибічників на вибори. В абсентеїзму є ще один негативний аспект – за низької активності виборців вибори можуть бути визнані як такими, що не відбулися. В цьому випадку призначаються нові вибори, що значно збільшує витрати на їхню організацію [91].

Іншим критичним зауваження є політологічні твердження російського вченого О. Щеніної про те, що у перехідних суспільствах спостерігається «синдром абсентеїзму»: низький рівень громадянської відповідальності; низький рівень довіри до інститутів влади, відсутність зацікавленості в результатах голосування, впевненість в неможливості вплинути на життя, відсутність сформованих структур громадянського суспільства і можливості населення брати шир. участь в політичному житті суспільства [232].

Абсентеїзм цікаво розглянути також в контексті такої форми протесту як «громадянська непокора». Оскільки остання здійснюється в межах чинного законодавства не лише у формі відмови від рішень влади, її бойкот та обструкції, а ще визнання для себе прийнятним моральне виправдання спротиву владі як реакції на нерозв'язання нею соціальних конфліктів [176, с. 60]. Вважаємо, що коли феномен абсентеїзму ми розглянемо як з позиції протестного голосування, так і пасивної політичної дії (по визначенню Саністібіана), то в результаті отримаємо електоральну поведінку безрезультативної політичної присутності у виборчому процесі та житті

країни, а не прямої результативної політичної участі по електоральному відсіюванню політиканських симулякрів від державотворчих змістів.

Серед чи не найбільш критичних умовиводів стосовно виборчого абсентеїзму є його характеристика як політичної безвідповідальності громадян, котрі мають право голосу. Очевидним для громадян є той факт, що, будучи, згідно конституційних документів, джерелами політичної влади, вони мали б бути зацікавленими у конструюванні державних органів виборного характеру на легальній основі, базовими функціями яких є, якщо це парламент, то законотворча діяльність, діяльність імплементації норм міжнародного права, якщо Президент, то гарантування здійснення в інтересах держави зовнішньої політики та національної безпеки, і якщо це є різні формації – регіональних виборів.

Проігнорувавши можливість використання свого активного виборчого права, громадяни від цієї функції фактично самоусунулись. Своім самоусуненням з процесу конструювання державної влади громадяни, на нашу думку, уможливають творення передумов для абсентеїстської моделі політичної поведінки в суспільстві. В такому разі, наше визначення абсентеїзму як шляху приспання виборчої відповідальності громадян та їх політичної активності як рівнозначних учасників виборчих процесів є виправданим. Ми вважаємо, що завдяки зведенню своєї виборчої активності та політичної вимогливості нанівець, громадянин унеможливорює відбір якісного політичного представництва та відтермінування приходу до влади державотворців, і, натомість, уможливорює прихід політиканів та носіїв цінностей політичної культури автаркії і тоталітаризму.

Сам феномен абсентеїзму, на нашу думку, по-перше, є результатом низької культури, яка включає в себе як *фрагментовану культуру політичної діяльності* (стереотипні та дискредитаційні політичні уявлення, переконання влади і громадян один про одного та їх незавершене, двозначне усвідомлення політичних цінностей, політичних настанов як таких, що не мають делегітимізовуватись жодною стороною суспільного діалогу), *низьку*

культуру політичної участі (фрагментована і епізодична культура політичної участі і культура політичної діяльності; консервативна і безінноваційна культура виборчого процесу) так і *культуру функціонування політичних інститутів* (культура не публічного, кулуарного прийняття та реалізації політичних рішень владою; культура індиферентного сприйняття та регулювання соціальних конфліктів). По-друге, виборці не розуміють сутності і цінності громадянського обов'язку державотворчого конструювання влади та відповідальності за формування в інтересах країни. По-третє, абсентеїзм є результатом неготовності виборців системно й локалізовано по суспільним галузям моніторити діяльність політичних представників та законно вимагати від них припинення їхнього представницького мандату у разі втрати ними вотуму громадянської довіри. Загалом, політичною наукою абсентеїзм характеризується як відбиття прагнення людей відсторонитися від політики, в якій частина з них вбачає марнославне й амбіційне змагання групових і егоїстичних інтересів [197, с. 210–211].

Цілком погоджуємось із думкою політичного експерта А. Биченка про те, що більшість українського населення розглядає участь у виборах не стільки як канал залучення в розвиток і прийняття управлінських рішень, не як інструмент діалогу з владою, а, скоріше, як спосіб висловити свою підтримку або протест владі і політикам, часто відповідно до принципу «обрати менше зло». Звідси й високий потенціал абсентеїстського типу поведінки, а також протестного голосування на виборах.

Дослідник Т. Андрущенко звертає увагу на головні негативні чинники, що обумовлюють не завжди адекватну політичну поведінку молоді як важливої частини в структурі суспільства. Він вважає, що такими факторами є не криза політики чи економіки, а криза перспективи, яку багато молодих людей відчують, дивлячись у власне майбутнє. Сучасний стан матеріального і культурно-духовного життя країни і народу особливо сприятливих можливостей та багатогранних перспектив для молоді не

створюють. Молодь все більш активно «поглядає за той бік кордону», намагається виїхати в більш розвинені країни Заходу з метою отримання освіти та роботи. Багато з них мають намір до повернення. Однак західний стиль і спосіб життя у порівнянні з вітчизняним розгортає значно більш високі можливості. Тому молодь часто, маючи можливість залишитись закордоном, негайно користується нею. А це веде до втрати талантів, інтелекту, професійно підготовлених фахівців, що може вже в найближчий час негативно позначитись на економіці, політиці й культурі нашої вітчизни [4, с. 669].

На сьогоднішній день в українському суспільстві, за спостереженням вітчизняної дослідниці М. Тимченко, не прослідковується тенденції до створення захисних механізмів від такої активності, яка, в результаті маніпулювання свідомістю електорату, може призвести до формування негативного ставлення громадян до самого інституту виборів, втрати довіри й поваги до виборчого законодавства, зниження явки виборців [203, с. 77]. Навпаки, за твердженням Є. Цокура, за умов активної апробації політичних технологій з маніпулювання свідомістю громадян на виборах, через перевантаженість штучними образами політиків та символами, що не підтримувалися належними змістами, супутниками вітчизняного електорального поля стали, по-перше, виборча апатія до політичного життя, по-друге, протестне голосування та голосування «проти всіх»; і по-третє, електоральний абсентеїзм [217].

Українські вчені (соціологи та політологи) мають свою окрему думку з приводу причин абсентеїзму в Україні. Зокрема, вчені О. В. Лазоренко та О. О. Лазоренко пояснюють абсентеїзм відсутністю бажання політичної дії та світоглядом, зорієнтованим, наприклад, на внутрішнє вдосконалення. Інші ж їх колеги, соціологи Є. Головаха та І. Бекешкіна, переконані у тому, що саме психологія конформізму і менталітет байдужості є базисом абсентеїзму в Україні [115]. Таким чином ми бачимо, що при всебічному суспільному

негативізм, феномен абсентеїзму є одним із численних елементів кризи політичної та громадянської систем.

Вітчизняний вчений В. Шаповал свого часу слушно зазначив, що в пострадянських країнах поки що відсутня тверда демократична практика і демократична традиція проведення виборів та сприйняття їхніх результатів [108]. У даній ситуації, на нашу думку, важливу, і, на жаль, деструктивну роль відіграють також практики прийняття «закритих», внутрішньо-елітних рішень, які, по суті, є не українськими і не пострадянськими проблемами. Тенденції до «виключення» традиційно активної частини суспільства з політичних комунікацій стає актуальною в рамках глобального громадянського суспільства. Сучасна демократія зіштовхується із ситуацією, коли візуальне розширення поля впливу громадянського суспільства та ЗМІ як соціальних інститутів, що забезпечують прозорість влади, все більше нагадує суто механічний процес і протікає на тлі фактичної «інфляції» політичних прав і зниження якості політичної участі громадян.

Політична дослідниця М. Росенко зі свого боку наводить міркування про те, що байдужість та соціальне становище виборця не єдина, а іноді і не основна причина абсентеїзму, а неучасть у виборах може бути викликана тим, що виборець переконаний у працездатності, запасі міцності парламенту, коли роками законодавчий орган діє відносно стабільно і ефективно, а у результаті спостерігає зворотне. Абсентеїзм є також наслідком загального виборчого права, що залучає до виборів ті категорії населення, які не дуже налаштовані на активну участь в політиці, не мають широкого кругозору і ясно усвідомленого політичного інтересу [173, с. 101]. Більш категоричної думки інший вітчизняний експерт, юрист В. Крюков, який вважає абсентеїзм безвідповідальним і менш етичним вчинком, ніж якби виборець викреслив всіх кандидатів у списку але прийшов все ж таки на вибори [99, с. 4–5].

Продовжуючи тему причинності мотивації до абсентеїстської моделі електоральної поведінки, варто пригадати тезу українського дослідника Р. Губань. Він основною причиною байдужості західноєвропейців або

американців до виборів визначає їх впевненість у стабільності власного добробуту, незалежно від підсумків голосування. Вітчизняний же абсентеїзм він пояснює інакше: значна частина потенційних українських виборців переконана у тому, що хто б не переміг на виборах – їм все одно краще жити не стане [47]. Крім того, професор В. Коробов вважає, що частина українських громадян, на жаль, не володіють необхідним мінімальним рівнем культури, достатнім для того, щоб осмислено брати участь у виборах. Є такі індивіди, які нездатні зробити усвідомлений вибір на виборчій дільниці. Тому, за його словами, краще, коли виборці з дефіцитом політичної культури не прийдуть на виборчі дільниці і не зможуть спотворити, пошкодити колективний вибір співгромадян [95].

На продовження вищезазначеної думки, професор Давидов вважає, що у співвідношенні голосуючих і неголосуючих має бути «золотий перетин» – 60:40 – в нормальному суспільстві 60% голосують, а 40% – ні. Якщо це співвідношення спотворюється, значить відбувається дестабілізація суспільства або його політична система втрачає довіру і ніхто не хоче йти на вибори. Або ж навпаки – відбувається надмірна політизація, і активність виборців різко зростає. Обидві тенденції свідчать про суспільне неблагополуччя. Відповісти, чому люди не голосують, нелегко. Слід враховувати і соціальну психологію (звички, установки, стереотипи і т.д.), і емоційну насиченість життя, і рівень соціальної відповідальності, і різні соціально-демографічні характеристики особистості виборця [95].

На наш погляд, політичні фактори абсентеїзму як деструктивної форми електоральної поведінки громадян України, варто розрізняти у розрізі сприйняття виборчого процесу як суб'єктами політичної діяльності (влади), так і самими громадянами (виборцями). Якщо говорити про владний аспект, то тут важливо виокремити наступне: для політиків вибори ніколи не були зобов'язальним суспільним договором із громадянином. Фактично низька якість виборчого процесу в Україні пояснюється специфічним статусом в політичній комунікації держави та суспільства, а саме «суспільного

договору» без зобов'язання сторін (визнання взаємної відповідальності громадянського суспільства та політичної влади за стан справ у політичному житті) але із декларуванням політичних намірів та зацікавлень. Згадаймо хоча б президентське прагнення В. Януковича до 2020 р. збільшити народжуваність в країні до 52 млн. українців та «різко підвищити політичну культуру суспільства до 2015 р.» (на основі Концепції гуманітарного розвитку громадянського суспільства до 2020 р.).

З приводу громадянського (виборчого) аспекту вважаємо за доцільним вказати, що для українців абсентеїзм – це не лише участь у виборах, насправді – це: 1) незацікавленість у виборчій агітації, діалогу із кандидатами з критичним мисленням та прагматичною програмою дій; не незацікавленість громадян у пошуках реальних політичних альтернатив політикам та елітам з негативним політичним реноме, складності співставленні політичної ваги кандидатів, їх програм; 2) найголовніше абсентеїзм деструктивно вмотивовується в електоральних практиках через незацікавленість виборців у електоральній ретроспективі результативності політичної ефективності своїх політичних обранців; 3) причиною абсентеїзму виборців є і нівелювання власних політичних та громадянських спроможностей до пропозиції більш дієвих, ефективних форм для консенсусної співпраці і взаємодії громадян та інститутів політичної влади.

Деструктивний стан політичної культури українців можна обґрунтувати на основі соціологічних моніторингів. Наприклад, згідно з результатами загальнонаціонального опитування, котре було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва разом із Київським міжнародним інститутом соціології з 5 по 13 березня 2013 р., було виявлено, що більшість населення (54%) згодні з тим, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії, незгодні з цим 24%. Проте абсолютна більшість громадян (77%) вважають, що такі «сильні лідери» повинні дотримуватися чинних законів, і лише 12% згодні з тим, що в окремих випадках, в інтересах справи, такі лідери можуть від законів і

відступити. А «дозволяють» «сильним лідерам» порушувати закон лише 2,5% населення [12].

На думку публіциста О. Романчука, світ, який глобалізується, поставив українців перед непротими викликами. Визнаймо, що ми виявились неготовими до свободи й відповідальності. Маємо проблему традицій, пам'яті, культурних кодів. Окупанти грабували і крали нашу історичну пам'ять, а з нею нашу гідність. І цей насильницький процес досі не припинився. Все ще триває боротьба за позбавлення українського народу його національної ідентичності й гідності. Здійснюються брутальні спроби демонтажу держави. Суспільство розколоте з багатьох питань історії, державного будівництва, ставлення до діячів минулого. Знову глорифікують советські символи, советських ідолів. Це аж ніяк не плюралізм думок. Через історичне безпам'ятство українці втрачали й втрачають донині [172, с. 61].

Рівень відповідальності виборця визначається, з одного боку, ступенем розвитку в нього почуття громадянського обов'язку, а з іншого – ступенем вагомості обираного органу в політичній системі. Зрозуміло, що (за другим критерієм) до виборів Президента України виборець ставиться більш відповідально, ніж до виборів у Верховну Раду. Однак звичка ходити на вибори, бажання змінити ситуацію на краще фактично нівелюють цю тенденцію, зводячи її до незначних коливань (так, у парламентських виборах 1998 р. взяло участь 63,8%, у другому турі президентських виборів 1999 р. – 74,9% виборців, парламентських виборах 2002 р. – 69,7% громадян України). Можна вважати це особливістю української електоральної культури [29, с. 242–243]. Про компетентність вибору виборця судити ще складніше. Більшість прошарків і груп населення не мають поки «точки відліку» (тих самих сімейних традицій, коли голосування за конкретну політичну силу переходить від батька до сина) для оцінки політичних сил і кандидатів, їхніх програм на виборах [29, с. 242–243].

Для розуміння складної ситуації з українською електоральною культурою варто звернутися до теорії, яка останнім часом здобула досить

багато прихильників. Так, дослідники Р. Роуз та Я. Макаллістер розробили модель «електорату, що навчається», тобто який з віком отримує нові знання про вибори і приймає рішення про голосування, ґрунтуючись на аналізі досить складної і мінливої від виборів до виборів сукупності факторів, співвідносячи свої соціальні й економічні інтереси, політичні принципи із заявами і програмами партій та окремих кандидатів, оцінкою їхніх реальних дій і поведінки в контексті поточного моменту. Крім того, ця теорія цілком корелює із новітнім розумінням політичної культури як мінливого, а не постійного явища.

Українська електоральна культура сьогодні розвивається у двох напрямках. Вона все ще пов'язана з радянським минулим, з радянською виборчою реальністю. Саме тому відхід від цих традицій викликає культурний розрив у нашому суспільстві. У зв'язку з цим у свідомості, психології громадян України дуже поширеним є так званий екзистенційний вакуум (відсутність чітко сформованих ідеологій), конsumerистська культура (на неї також можна списати питання з підкупамі), високий рівень недовіри політичним інститутам (у тому числі й інституту виборів). Водночас Україна, завдяки процесам глобалізації, входить до світової спільноти, рівень електоральної культури якої сильно відрізняється. Саме тому другий напрям включає постматеріалістичний розвиток української електоральної культури, її медіаспрямованість, відхід від традиційних уявлень про політику. Ці два напрями часто доповнюють один одного і разом сприяють низькому рівню знання населення про політику і принципи виборів, низькому рівню активної участі в політичних процесах, викликають інші проблеми електоральної культури [29, с. 242–243].

Таким чином, ми б хотіли сфокусувати увагу на тому, що феномен електорального абсентеїзму є неоднозначним і значно ширшим типом політичної моделі поведінки громадян, який може набути радикальних форм, якщо у міжвиборчий період інститут державної влади та опозиції й громадянського суспільства будуть вдаватися до засобів симуляції

політичної дії. Дерадикалізувати абсентеїзм можна суто прагматичними механізмами, а саме різноманітними політичними технологіями в сфері мобілізації громадянської залученості, об'єктивізації процесів політичної компетенції виборців, політичних та законодавчих гарантій права вибору і персональної відповідальності політиків, які варто здійснювати саме у період між виборчими циклами, а не напередодні, коли ризики електорального абсентеїзму зростають. Отже, зволікання політичних, економічних реформ, симуляція модернізації соціальної системи суспільства, консервування та легалізація на державному рівні політичної корупції, «кумівства», анахронізмів авторитарних і тоталітарних політичних режимів лишень створюють сприятливі умови для легітимації політичного устрою та політичної системи країни, в якій феномен абсентеїзму в перспективі буде виглядати «найменшим злом».

Абсентеїзм, на нашу думку, є деструктивною формою електоральної культури громадян через те, що: 1) створює афективну альтернативу амбівалентному виборчому контенту, який обирає політиків-патерналістів, політиків-романтиків й популістів; 2) поглиблює соціальну дезорганізацію суспільства; 3) унеможлиблює політичну та легітимаційну трансформацію інституту виборів із механізму традиційного демократичного технічного відбору представників суспільства, у свідомий відбір прагматичних еліт, які в свою чергу розуміють логіку максимальної політичної довіри виборців як політичний карт-бланш для демократичних перетворень; 4) допускає велику ймовірність просочення до вищих ешелонів влади через виборчий механізм виразників не середнього класу, громадського сектору, етнічних спільнот, а саме лобістів фінансово-промислових груп (ФПГ) для яких вигідні ті рішення які не суперечить економічній політиці того чи іншого власника суб'єктів економіки; 5) дезінтегрує громадянина з політичної системи з його навіть мінімальними можливостями впливу на владу, на процес прийняття нею політичних рішень. Підміняє політичний пріоритет із активного громадянського запиту на розуміння політичної реальності; 6) в

середньостроковій перспективі й прогнозі володіє можливостями де активізації громадянського інтересу до якісних змін в політичній сфері. Влучним аргументом в даному контексті є твердження українського громадського діяча А. Кузьменка про те, що всі біди українці від відсутності потреби. Потреби вибирати якісну політичну зміну, потребу називати всі речі в політиці своїми іменами – політичну корупцію як якір процесу державотворення.

Врешті-решт, у влади має бути потреба у політичній консолідації нації, якщо вона ставить за мету демократичного модернізації країни. Суспільству необхідно виховати потребу в ефективній владі, такій владі, яка за будь-яких критичних суджень про неї здатна сформувати адекватну політичну реакцію.

Висновки до другого розділу

Другий розділ нашого дослідження зосереджується на аналізі феномену абсентеїзму в культурі виборчого процесу українського суспільства. У змісті трьох підрозділів було виокремлено основні характеристики проявів абсентеїзму в електоральній практиці, зокрема України. Можна говорити про три аспекти політологічного аналізу феномену абсентеїзму в контексті його відтворення у політичних практиках, електоральному вимірі в Україні: 1) з'ясування особливостей специфіки абсентеїзму як складової політичної культури українського суспільства; 2) розуміння сутності політичного відчуження як передумови прояву абсентеїзму в електоральній культурі; та 3) аналіз феномену абсентеїзм через призму, що він може розглядатися як деструктивна форма електоральної поведінки громадян.

З приводу першого аспекту, з'ясування особливостей специфіки абсентеїзму як складової політичної культури українського суспільства, варто зауважити, що: 1) в сучасній Україні вітчизняну політичну культуру можна визначити, певним чином, як фрагментарну. Політико-правова

культура більшості громадян України характеризується недостатнім рівнем розвитку та носить перехідний суперечливий характер. Внаслідок цього, спостерігається недостатня зацікавленість політичних еліт у реальній репрезентації інтересів виборців під час прийняття стратегічних політичних рішень, що вкрай негативно відбивається на якості державного управління та значно гальмує процеси політичної модернізації; 2) якщо розглядати українську політичну культуру у вимірі раціонального/ірраціонального, то вона, здебільшого, є ірраціональною, оскільки у нас досить слаборозвинена нормативність поведінки. Українці не звикли суворо дотримуватися як моральних і правових норм, так і оцінювати діяльність політиків не за шкалою її практичної результативності, професійної здатності, а за моральними та етнопсихологічними критеріями: справедливий — несправедливий, чесний — нечесний, мужній — боязкий, патріот — зрадник, «свій» — «чужий». Таке сприйняття образу політика створює сприятливий ґрунт для ірраціонального розвитку політичної культури суспільства, електоральним та політичним вираженням якої є феномен абсентеїзму. Зокрема, якщо говорити про аспект електоральної культури, то ми розглядаємо його як інтегровану частину політичної культури суспільства. Так, електоральна культура як різновид політичної культури має важливий вплив на політичний процес будь-якого суспільства, оскільки визначається мобілізаційними характеристиками електорату та впливом результатів електорального процесу для формування політичної програми розвитку суспільства.

В змісті розділу також вказувалось, що про абсентеїзм в Україні варто дискутувати не як про одновимірний політичний феномен, а як про багатоаспектну електоральну поведінку. Тому що, по-перше, абсентеїзм – це вияв політичної апатії, тобто політичний (виборчий) нігілізм; а по-друге, хоча він і є апатією, водночас він є і протестом; по-третє, абсентеїзм є своєрідним вираженням політичного нігілізму, але також і виборчо-усвідомленою позицією. Вищевказане в дисертації було підтверджено

наведенням результатів проведених автором досліджень протягом 2011 – 2012 рр. глибинних експертних інтерв'ю серед фахівців з метою з'ясувати розуміння в експертному середовищі не лише характеристик проявів абсентеїзму в політичному житті України, але й також їхніх причини, що уможлиблюють його відтворення в політичних практиках громадян.

Так, факторами специфіки практичних проявів феномену абсентеїзму сьогодні є: неналежне виконання посадовими особами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вимог чинного законодавства щодо забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень; формалізація діалогу влади із громадськістю; недосконалість правового та адміністративного середовища для створення та функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні; влада і громада перебувають щодо один одного у інформаційному, світоглядному та електоральному «вакуумі».

З приводу другого аспекту, розуміння сутності політичного відчуження як передумови прояву абсентеїзму в електоральній культурі, було закріплено такими аргументами: Якщо держава не зацікавлена у політичній активності мас і всіляко симулює політичну діяльність, поширюючи уявлення про політику як сферу виробництва рішень на найвищому рівні – наслідком є втрата зв'язку між державою і суспільством, між особою і владою в рамках політичного простору. В політології такій характеристиці в повній мірі відповідає акцентоване на початку підрозділу поняття «політичного відчуження», під яким розуміється порушення репродукції політичної влади, котре викликається, насамперед, втратою мотивації учасників до її легітимації.

В контексті наведення причин, чому абсентеїзм є різновидом політичного відчуження, наводилось наукове припущення, що сьогодні політика вступила в епоху демонстрації своєї відсутності. Теза про «відсутність» політики може трактуватися по-різному: криза політичної репрезентації, відсутність політичних подій, політична байдужість мас, їхня нездатність усвідомити колективне «ми» та сформулювати свої вимоги,

особливо в контексті виборчого процесу. Передумовою появи абсентеїзму є той факт, що люди розчаровуються у політиці, тому що не бачать істотної різниці між політичними силами та їх програмами; громадяни вважають, що політичні рішення ухвалює еліта, незважаючи на їх участь у виборах та інших політичних акціях; громадяни не відчують особистої користі від політики, вважаючи, що вона обслуговує інтереси політичних лідерів та їх оточення.

Виходячи з цього, ми прийшли до висновку, що вибори як суспільна угода між виборцем та кандидатом втрачає свою силу. Інша справа, коли політичною владою громадянам пропонуються беззмістовні та популістські рішення вирішення політичних криз з окремими акцентами. Під цими акцентами ми розуміємо ситуації, коли замість розуміння причинно-наслідкового зв'язку електоральних кризових процесів, політична влада не вдається в деталізацію соціально-політичної, ціннісної деструкції в країні. Натомість, вона симулює реформи, захищає своє право на політичну монополію, на уникнення покарання за безвідповідальні дії перед суспільством та можливість безкарно застосовувати технології відчуження. Якщо такий алгоритм політичної ідентифікації та відтворення політичною владою практикується постійно, то стає можливим і цілком передбачуваним звернення різних соціальних груп до абсентеїстської моделі політичної поведінки. В цьому і якраз розкривається *третій аспект* другого розділу дисертаційного дослідження: аналіз феномену абсентеїзму як деструктивної форми електоральної поведінки громадян. Наголошено, що абсентеїзм виборців безперечно корелює своїми причино-наслідковим результатом із рівнем політичного абсентеїзму самих громадян, рівнем абсентеїзму парламентаріїв, представників територіальних громад в органах місцевого самоврядування.

РОЗДІЛ 3

ЗАХІДНИЙ ДОСВІД ПОДОЛАННЯ АБСЕНТЕЇЗМУ ТА ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

3.1. Західна практика попередження абсентеїзму та можливості її застосування в Україні

У зв'язку з погіршенням стану світової економіки і фінансової незалежності країн, серед громадськості як держав західної демократії, так і держав пострадянських, наростає занепокоєння нестабільністю економічних систем. Як наслідок – неефективна економічна політика держав на пряму впливає на коливання рівня політичного відчуження і роздратування громадян діяльністю інститутів влади. Незадоволеність економічними реформами і міра політичного відчуження від влади починають зростати і поглиблюватись за рівнем незадоволення громадянами ступенем гарантування державою сталих умов їх добробуту і безпеки (життя, власності). Це опосередковано формує неконсенсусні виборчі орієнтації та змушує виборця або відступитися від волевиявлення, або все-таки реалізувати своє виборче право, використовуючи радикальні форми захисту свого голосу в разі нівеляції свого виборчого вотуму довіри. У тому числі це може бути здійснено через електоральний принцип «tactical voting» – тактичне голосування, що використовується, коли люди голосують не за ту партію, яку насправді підтримують, а за якусь іншу, щоб не допустити приходу до влади найненависнішої.

Парадокс електорального процесу полягає в тому, що одним з найважливіших політичних прав людини є право голосу. Як писав російський філософ І. Ільїн [44, с. 222], не кожен народ здатний виділити кращих представників за допомогою всенародного голосування. Хоча, як

стверджував К. Ясперс, умовою правильного вибору якраз є вміння громадянина критично мислити [44, с. 222].

Проблемою в сучасних умовах є забезпечення реалізації наданого особистості правового статусу. Зміцнити його повинна деталізація прав і свобод громадянина в законодавстві. Сприяти зміцненню міг би розвиток інституту конституційної відповідальності (депутатів та Президента – перед народом). Це б суттєво вплинуло на укорінення стандартів демократії та принципів демократії участі. Головним чином це залежить від того, як функціонує система «держава – громадянське суспільство», оскільки тільки останнє спроможне сформувати орієнтації на використання громадянами діалогових форм політичної участі.

На жаль, світ *real politic* від умовиводів політичних теоретиків про нього відрізняється кардинальним чином. Так, порівнюючи характеристики демократії участі провідних країн Заходу і пострадянських країн, ми можемо надати політологічну характеристику основним варіантам діалогу між владою і громадянами. Так, на основі дослідження українського науковця Н. Ротар, ми пропонуємо розглядати оптимальним варіант такого діалогу між державою та громадянами наступним чином. Для країн Заходу характерним, на наш погляд, є той варіант, який передбачає відкритий діалог між владою і громадянами, проте остаточний вибір пріоритетів залишається за владою, оскільки вона обирає стратегію взаємодії з громадянами за принципом: «Так, ми погоджуємось із ..., однак це має відповідати нашим вимогам...» [174].

Щодо пострадянських держав, то їм, на жаль, характерний симбіоз кількох варіантів діалогу, описаних в дослідженні Н. Ротар. А саме – використання владою традиційної стратегії взаємодії з громадянами згори – вниз, яка ґрунтується на наданні останнім мінімуму інформації про перебіг процесу ухвалення політичних рішень та повністю заперечує їх суб'єктність в процесі формування політичного порядку денного. Фактично такий тип діалогу є монологом влади, який претендує винятково на схвальну оцінку з боку громадян. З іншого боку, вітчизняному типу діалогу влади і громадян

притаманна і взаємодія, що є обмеженою згори, а це фактично є стратегією обмеженого діалогу, коли влада погоджується приймати пропозиції від громадян, проте не реагує на них.

Для країн Заходу, як стверджує Н. Ротар, «відкритий» тип діалогу влади і суспільства очевидний в силу відносної стабільності їх вектору розвитку політичної системи і відповідного рівня підтримки дій уряду населенням, а от для країн колишнього СРСР комбіноване поєднання характерне через обмежену публічну політику владних еліт, відсутність системного пояснення громадянам дій уряду, парламенту та Президента, неможливість на найвищому владному рівні сформулювати обґрунтовані пропозиції на громадянські вимоги та запити [174].

Зазначимо, що вище перелічені висновки з використання громадянами діалогових форм політичної участі в міжвиборчий період, прояснює ситуацію, чому під час електоральних компаній в розвинених демократіях неучасть у виборах значною мірою викликана небажанням громадян переформатувати усталені владні інститути. Важливо відзначити, що високий рівень абсентеїзму в зарубіжних країнах компенсується значним рівнем громадянської активності населення в цілому (участь у діяльності численних некомерційних організацій, акції і т. д.) [22].

Важлива роль для владження політичної конфліктогенності, окрім активної динаміки прямої участі громадян в політичному процесі, належить й такій специфічній моделі справ праці держави та громадянського суспільства, як соціальний діалог. На думку українського політолога В. Давиденка у широкому розумінні соціальний діалог – це паритетна конструктивна співпраця між громадянським суспільством (як окремою сферою суспільних відносин, в якій реалізуються приватні інтереси громадян та їхніх груп, котра існує паралельно з державою, однак прямо їй не підпорядкована) та державою (як виразником загальносуспільних інтересів) [50, с. 28]. Соціальний діалог, на думку вченого, виступає чинником стабільного поступального розвитку сучасного суспільства як динамічно

збалансованої цілісної системи. Він володіє потенціалом широкого застосування у практиці соціально-політичного управління як фактор підвищення ефективності державної політики і подолання таким чином недосконалостей стандартних механізмів представницької демократії. Завдяки розвитку соціального діалогу відбувається залучення основних інститутів громадянського суспільства до взаємодії з органами державної влади, що є оптимальним способом розвитку потенціалу самого державного управління, забезпечує можливість переходу від політичної конфронтації до співробітництва, вільного саморозгортання процесів консолідації суспільства. Він функціонує на базі принципу свободи та верховенства права, базовим для його учасників є принцип багатоманітності інтересів, захист приватних інтересів від надмірного втручання держави [50, с. 29].

З одного боку, на думку В. Давиденка, звуження контрольних функцій однієї зі сторін діалогічної взаємодії несе у собі потенційну небезпеку монополізації власної позиції іншого боку, домінування не загального, а приватного інтересу. З іншої, соціальний діалог допомагає людині найманій праці увійти в діалогічний контакт з середовищем сучасних інституціоналізованих соціальних і політичних систем, що створює передумови конструктивного співробітництва, соціальної стабільності і злагоди в суспільстві [50, с. 30].

Таким чином, за висновком політолога, одним з найсуттєвіших наслідків встановлення консенсусу та панування компромісу в суспільстві слід вважати стабільне функціонування інституту соціального діалогу та соціального партнерства, які ґрунтуються на основі консенсусу як чинника стабілізації суспільних відносин. В такому разі виникає можливість досягнення балансу інтересів різних соціальних груп. Тож соціальне партнерство передбачає не відсутність конфліктів інтересів, а їх мирне розв'язання, з використанням відповідних правил та процедур у пошуку компромісу [50, с. 20]. На нашу думку, варто погодитись із цінністю інституалізації соціального діалогу між інститутом держави та інститутом

громадянського суспільства, особливо в сфері виборчих процесів. Соціальний діалог, на нашу думку, цілком вірогідно за умов наявності політичної волі у громадян та політиків може стати інструментом для дерадикалізації специфічних проявів феномену абсентеїзму.

Відповідно до зазначеного вище змісту, ми б хотіли не лише виокремити перспективні практики, а й констатувати функціонування вже інтегрованих у виборчі законодавства країн світу механізми упередження явищ електорального абсентеїзму. В політологічній науці, до слова, найважливішим фактором розв'язання проблеми абсентеїзму прийнято вважати спокійну зовнішньо- і внутрішньополітичну ситуацію в країні. Стратегічно, на нашу думку, це цілком правильно, адже всі можливі й доступні чинники подолання абсентеїзму мають його дерадикалізувати і деконфліктизувати.

Якщо ж узагальнити, то серед сучасних практик попередження абсентеїзму вирізняють:

1) *Формування списку неблагонадійних виборців.* В Італії, наприклад, він оформлюється через догану від мера, адже в цій країні участь громадян у виборах визнається їх обов'язком, за невиконання якого протягом п'яти років прізвища порушників вносяться до спеціальних списків, які виставляються на загальний огляд. В Ірландії громадянам, котрі постійно живуть в іншій країні, право голосу не надається;

2) *Запровадження штрафних санкцій.* В Австралії «ледачих» виборців штрафують. В Австрії також передбачена такого роду санкція за неучасть у розмірі 1000 шилінгів (до введення в обіг валюти євро) або позбавлення волі на кількомісячний термін. В Бельгії, якщо громадянин не прийде на вибори і не сповістить про це суддю, з нього знімуть штраф. Не з'явиться вдруге – штраф збільшиться. На третій раз порушника, крім штрафу, чекає публікація його імені в спеціальному оголошенні. При четвертій неявці його позбавлять права обирати терміном на 10 років і не візьмуть на держслужбу [25]. Відповідно до закону, штрафи, накладаються за

рішенням суду – у розмірі близько 1 дол. США в Єгипті, в Туреччині – приблизно 14 дол. США, в Люксембурзі за вторинну неявку встановлено штраф до 240 дол. США, в Бельгії – до 25 франків. Однак штрафи чи інші форми покарання не поширюються на осіб, для яких участь у голосуванні є факультативною. У Бразилії, наприклад, це особи у віці 16 – 18 років і старші 70 років;

3) *Передбачення тюремних строків та кримінальної відповідальності.* Механізм позбавлення волі застосовується у Мексиці, Туреччині. Утримання під вартою за неучасть у виборах від одного місяця до 1 р. є практикою в Греції та Австрії. Саме ж тривале тюремне ув'язнення до декількох місяців застосовувалося в окремих країнах, що розвиваються (у недалекому минулому – в Пакистані);

4) *Позбавлення можливості доступу на державну чи муніципальну службу.* В Аргентині така заборона зберігається протягом 3 років;

5) Для фактичної легітимації результатів на виборах за низької явки широкого застосування набула практика *зниження рівня виборчого порогу явки.* Норма узаконюється через зміни до електорального законодавства;

б) *Запровадження і гарантування ініціативного способу формування виборчих списків.* Наочним прикладом функціонування такого способу є норма у виборчому законодавстві США, згідно якої виборець самостійно вносить себе у виборчий реєстр, тим самим демонструючи свою відповідальну позицію у реалізації свого виборчого права. В Люксембурзі передбачена можливість включення громадянина за його проханням у список виборців;

Тут хотілось би зазначити непопулярний меседж для українського політикуму і законотворців, а саме – актуальність введення гендерних квот для жінок у списки політичних партій на виборах. Так, зокрема, Парламентська Асамблея Ради Європи в своїй резолюції «Виборча система як інструмент підвищення представництва жінок у політичному житті» дає рекомендації державам-членам Ради Європи звернутися до всіх політичних

партій із закликом добровільно ввести гендерні квоти та вжити інших допоміжних заходів позитивної дискримінації. В країнах з пропорційною виборчою системою пропонується розглянути питання законодавчого введення квот (не менше 40%), а також дотримання чергування кандидатів-жінок та кандидатів-чоловіків у виборчих списках. ПАРЄ радить приділити увагу ще і питанню застосування ефективних санкцій: бажано не у вигляді штрафів, а у формі відхилення списків кандидатів [242]. Саме через реформування виборчої системи багато країн успішно долають гендерну нерівність;

7) Введення в практичну дію конституційної норми *обов'язкового голосування*, а не лише права громадян на здійснення свого виборчого права. Загалом, ведучи мову про необхідність запровадження обов'язковості участі у голосуванні з метою ліквідації абсентеїзму як явища, логічним видається заміна традиційних способів голосування альтернативними (голосування поштою, електронне голосування, голосування за дорученням). Оскільки запровадження обов'язковості голосування та санкцій за недотримання цієї норми входить у суперечність із конституційними принципами, згідно з якими у більшості країн нині голосування є правом, саме тому нехтування ним не може бути підставою для притягнення до відповідальності [195, с. 185]. Введення обов'язкового голосування спрямовано на скорочення числа осіб, які ухиляються від участі у ньому, і, як показує практика зарубіжних держав, участь виборців у голосуванні там, де встановлений обов'язковий вотум, досягає 90% і більше. Однак легітимність сформованих таким чином органів влади може бути поставлена під сумнів. Розглядаючи систему обов'язкового голосування, австралійський державознавець Е. Браун відзначав, що система обов'язкового голосування там, де вона існує, «грубо фальсифікує народне представництво, що обов'язкове голосування маскує, але не усуває пасивність голосуючого виборця, і ці пасивні виборці, коли їх примушують голосувати, стають легкою здобиччю демагогії» [90, с. 197]. Але навіть за критичного підходу до практики «обов'язкового

голосування», в таких країнах як Австрія (в кількох федеральних землях – Тіроль, Штирія і Форальберг є загроза покарання штрафом), Бельгія, Болгарія, Бразилія, Греція, Данія, Італія, Нідерланди, Швейцарія (окремі кантони). За межами Європи обов'язкове голосування передбачене в Об'єднаних Арабських Еміратах, Чилі (за неучасть у голосуванні тюремне утримання можна замінити на сплату штрафної пені), Туреччині, Коста – Ріці, Еквадорі [195, с. 180–181];

8) *Запровадження механізму факультативного типу голосування.* Практикується в Бразилії, де штрафи чи інші форми покарання не поширюються на осіб, для яких участь у голосуванні є факультативною, наприклад, це особи у віці 16 – 18 років і старше 70 років. В Еквадорі ж не обов'язково приймати участь громадянам віку до 18, неграмотним та тим, кому за 65 років. Аналогічно й у Перу, де законною є неучасть у виборах громадянам за 70 років [25];

9) *Передбачення реалізації свого активного виборчого права через гарантування можливостей волевиявлення за довіреністю та поштою.* Голосування за довіреністю означає використання виборцем права голосування через довірену особу. Наприклад, французький виборчий кодекс закріплює досить великий перелік осіб, що володіють правом голосувати за дорученням (ст. L. 71) [212, с. 212–213; 195, с. 180–181]. У Франції категорія осіб, якій дозволяється голосувати за дорученням, досить чисельна. Це особи, що служать у збройних силах, державні службовці, що перебувають за межами метрополії, персонал цивільних авіаліній, французи, що постійно проживають поза межами Франції, особи, що перебувають на службі в поліцейських силах, які змушені в період виборів пересуватися країною [195, с. 183].

Голосування за дорученням існує в ряді інших країн. Як приклад можна привести не лише Францію, а й Великобританію та Нідерланди. У Великобританії право голосування за дорученням надається тільки особам, що служать у збройних силах. У Нідерландах особи, вповноважені

голосувати за дорученням, обмежені законом у виборі довіреної особи. Цим довіреним може бути тільки член родини або хто-небудь з осіб, які разом з ним проживають. У Швеції, хоча й не існує голосування за дорученням, один із подружжя може опустити виборчий бюлетень іншого у виборчу урну, якщо є свідок, який засвідчує, що таємниця голосування була дотримана [90, с. 5–6].

Щодо практики голосування поштою, то в даний час у світі застосовуються дві форми поштового голосування: голосування на вимогу громадянина і загальне голосування. Перша форма – поштове голосування на вимогу громадянина. Воно пов'язане з дотриманням деяких умов, наприклад: виконання громадянином службових обов'язків, що не дозволяють йому залишити робоче місце для голосування в день виборів; наявність у громадянина релігійних чи інших морально-етичних переконань, які завадять його участі у виборах в певний день; стан здоров'я, перешкоджає здійсненню громадянином своїх виборчих прав та ін. Ця форма голосування передбачає, що скористатися на виборах послугами пошти можуть тільки окремі категорії виборців, які відповідають вимогам, встановленим у законі [45, с. 54–60].

Друга форма – загальне голосування поштою. Воно полягає в тому, що кожному виборцю надається можливість замість явки на виборчу дільницю у день виборів відправити свій бюлетень поштою. Необхідно також відзначити, що голосування поштою в зарубіжних країнах набуває все більшого поширення. Наприклад, у Великобританії на парламентських виборах 1995 р. зазначеним способом скористалися лише 19,5% всіх виборців, а в 2001 р. – вже 49,7%. Наприклад, у Великобританії спочатку голосування поштою було дозволено тільки виборцям, які не можуть особисто голосувати у своєму виборчому окрузі внаслідок фізичної неможливості, з причин релігійного характеру та ін. З 16 лютого 2001 р., тобто з моменту прийняття постанови про народне представництво, голосування поштою стало доступним для всіх громадян Великобританії.

При цьому виборець не зобов'язаний вказувати причини, за якими він не зможе з'явитися на виборчу дільницю особисто (за винятком Північної Ірландії, де виборці зобов'язані обґрунтувати бажання скористатися послугами пошти). Загальна доступність поштового голосування забезпечується наступним чином: кожному громадянину поштою розсилають спеціальні реєстраційні форми, в яких є спеціальна графа: «Чи бажаєте ви проголосувати поштою?». Якщо виборець відповідає на це питання ствердно, йому направляють бюлетень для голосування. Крім того, виборець може вказати термін, на який він хоче отримати право голосувати поштою (для таких виборів, на певний термін, або на строк подачі наступного заяви). За цією системою свій голос виборець може подати за шість днів до проведення виборів [185, с. 64].

Разом з бюлетенем для голосування виборцю направляють бланк заяви про справжність і посвідчення особи, а також два конверти А і В (конверт А – для виборчого бюлетеня, конверт В – для заяви про відповідність і конверта А). Всі спрямовані виборцю документи мають один і той же номер. Заява про відповідність містить твердження про те, що бюлетень був заповнений особисто і у відсутності сторонніх. На ньому ставиться підпис виборця і підпис одного свідка із зазначенням його адреси. В якості свідків можуть виступати родичі та інші довірені особи, які особисто знають виборця. Примітно в цьому контексті буде зазначити, що у демократичній державі ФРН й донині голосування на дому заборонено.

10) *Створення виборних громадських рад при парламентських і позапарламентських (за їх бажанням, але із реєстрацією в інституціях юстиції) партій з метою забезпечення якісного і тісного діалогу партійних структур і громадян, тим самим виконуючи функцію політичної соціалізації і освіти громадянського сектору і зменшення партійного популізму.*

Як специфічні варіанти методів та інструментів упередження явища абсентеїзму пропонуємо розглянути наступні практики: 1) В Болівії, де вибирають при досягненні 18 років, в разі неучасті виборця на виборах йому

можуть відмовити у отриманні заробітної плати в банку протягом трьох місяців [25, с. 74–75]; 2) в Андоррі, наприклад, видається склянка вина або одна песета (грошова одиниця) [223].

Для того, щоб виборець брав участь у виборах, потрібно посилити інтерес до політики і постійно пропагувати соціально-політичний розвиток держави. У законодавстві багатьох країн існує ряд заходів, що вживаються для залучення виборців. По-перше, проводиться вищезазначена робота державних органів для забезпечення участі громадян у виборах. Для цього виділяються необхідні кошти з держбюджету. Якщо під час виборів не набереться відповідний відсоток голосів, встановлений законом, то повторне голосування і повторні вибори неминучі [89, с. 340]; по-друге, для того, щоб проведені вибори вважалися законом дійсними, враховується певний відсоток прийняття участі виборця на виборах. Зазвичай це становить 50%, 30% або 25% (в Азербайджані встановлено 25%). У деяких країнах немає взагалі конкретно встановленого відсотка (у США, а так само в деяких інших країнах). По – третє, як було вже сказано вище, деякі країни вважають прийняття участі у виборах не тільки моральним, але і юридичним обов'язком [8].

11) Використання ІКТ на виборах. В Естонії громадяни кілька років тому отримали можливість здійснення свого волевиявлення через мережу Інтернет за використанням мобільного телефону. Технологія проста: картка з мобільного пристрою виконує роль ідентифікаційної картки особи, яку далі потрібно зареєструвати на сайті Департаменту поліції Естонії.

На нашу думку, досвід зарубіжних країн з використання нетрадиційних способів голосування може послужити прикладом протидії абсентеїзму. Тим часом, не слід вважати, що вдосконалення технологій голосування стане «панацеєю від усіх бід». Збереження демократизму політичної системи, довіри громадян до інституту виборів, впевненість виборця в силі свого голосу на виборах – це те, що може реально протистояти абсентеїзму. Проте, якщо лаконічно дати резюме щодо практичних західних моделей

попередження абсентеїзму в реаліях перехідного типу політичної культури українського суспільства, раціональними для імплементації є: 1) Інтернет голосування як наслідок великої і постійно зростаючої кількості активних Інтернет-користувачів; 2) модель впровадження диференційованого підходу до різного рівня виборів. Так, на місцевих виборах це мажоритарна система із правом відкликання депутата, а на парламентських – пропорційна з преференціями, адже станом на 2015р. змішаний тип виборчої системи за свідченням як українських політичних експертів так і Венеціанської Комісії є контр продуктивною системою виборчого процесу; 3) голосування поштою. Наочними моделями тут є механізми голосування через пошту в таких країнах як Великобританія та Естонія. Цікавість для України такої моделі полягає в тому, що забезпечує гіпотетичну невисоку, але все-таки сталу явку виборців, які проживають чи працюють не за місцем проживання, тим самим гарантувавши реалізацію їх активного виборчого права; 4) створення громадських рад виборців на передодні виборчих кампаній при як парламентських, так і позапарламентських політичних партій. Це дозволить українським політичним партіям і виборцям відновити втрачений з часу інтеграцію в політичну культуру українського суспільства радянського електорального досвіду політичний діалог та дозволить формувати дієві і контактніші програмні пріоритети розвитку суспільства, економіки, культури, держави загалом; 5) ініціативний спосіб формування виборчого списку за приклад досвіду США. Вигідність для українських реалій полягає насамперед в економії бюджетних витрат на друк виборчих бюлетенів, але збільшення ступеня їх захисту, а також матиме психологічний ефект, бо сама людина за особистої ініціативи виголосила бажання прийняти участь у виборах і здійснити акт волевиявлення; 6) серед загалу забороняючи санкцій, аби хоча в рази якісно мінімізувати шкоду від абсентеїзму виборців використати можна санкцію обмеження волі у формі місячних громадських робіт за місцем проживання чи фактичної роботи, а також санкція у формі мінімального грошового штрафу, який знімається з надходження платника

податків до Пенсійного фонду України, проте на користь соціальної допомоги хворим дітям та іншим потребуючим допомоги громади людей з фізичним обмеженнями.

З іншого боку, є ряд інших моделей, які Україні не можуть бути корисними та ефективними для подолання деструкції від абсентеїзму через забюрократизованість державних органів влади, нестачу практичного досвіду впроваджених моделей, свідомого політичного опору представників влади і громадянського суспільства. Серед цих моделей зворотною дією до подолання абсентеїзму, тобто уможливлення цього феномену в політичному житті суспільства, на нашу думку, є: 1) механізм голосування за допомогою мобільного сервісу смс; 2) матеріальне заохочення виборця прийняти участь у виборах. Натомість в практичному житті ми отримуємо новий клас – «кон'юнктурних виборців»; 3) зниження мінімального порогу виборчої явки. Недоцільність полягає в спотворенні ідеї демократичних виборів, як таких; 4) політична норма за якою голосування для виборця є обов'язковим. В Україні для початку така політична пропозиція чи дія викличе громадського збурення про порушення природних прав людини, експертів про порушення всіх можливих декларації з прав людини, й так може дійти до протестів і навіть найгірше – бойкоту самих виборів; 5) голосування за довіреністю; б) позбавлення доступу на державну і муніципальну службу в разі ігнорування виборів та неявки на виборчі дільниці. Гіпотетично, ця модель може запрацювати в Україні, базуючись на страху людини перед можливою втратою роботи, але навряд чи в повній мірі дозволить говорити про правдивість голосування; 7) модель санкцій, великих штрафів, списків неблагонадійних виборців, що не голосували та кримінальна відповідальність, якщо виборець проігнорував вибори є ірраціональною для подолання ризиків феномену абсентеїзму в політичному житті українського суспільства.

На думку таких дослідників як Т. Дая та Л. Зіглера, потрібно дотримуватися певних вимог за яких би виборці могли б впливати на

політику за допомогою участі у виборчому процесі. Це, по-перше, щоб кандидати-конкуренти пропонували виборцям чіткі політичні альтернативи; по-друге, виборці повинні серйозно цікавитися політичними питаннями; по-третє, щоб переваги більшості з політичних питань встановлювалися за результатами голосування; по-четверте, народні обранці повинні бути зобов'язані виконувати свої передвиборні обіцянки [51, с. 125–126].

Головною ж, на нашу думку, стратегічною пропозицією стосовно попередження абсентеїстської поведінки на електоральних кампаніях є наявність своєрідної системи стримувань і противаг у виборчому законодавстві із наголосом на гарантуванні конституційних прав громадян, розширенням мотиваційного поля політичної (а також електоральної) участі із обов'язковим юридичним консенсусом із конституційними положеннями і профільними до електоральних циклів нормативно-правових актів.

На нашу думку, абсентеїзм унеможливити можна шляхом акумуляції політичної волі як діючих на політичній арені владних і позавладних суб'єктів, так і інститутів громадянського суспільства для демократичних (політичних, електоральних, тощо) перетворень в державі. Маємо на увазі ситуацію сприяння з боку політичних гравців своєю тактикою виборчих перегонів, гарантування дійсно демократичних принципів проведення виборів. Серед них є принцип як вільного волевиявлення громадян, так і принцип забезпечення політичних та виборчих прав, інтересів громадян. І взагалі, законність і дотримання конституції в частині забезпечення державою громадянам їх громадянських і політичних прав є базисом для кожного чинного і майбутнього носія представницького мандату. Обрана влада повинна бути відкритою і підзвітною перед громадянами, що віддали за неї свої голоси. Політичні еліти повинні бути відповідальні за політичний вибір країни. Ми переконані, що для своєї ж легітимності тій чи іншій легально вибраній владній команді чи коаліції доцільно модерувати і аналізувати всі негативні електоральні наслідки виборчих кампаній, серед яких і об'єкт нашого наукового дослідження – електоральний абсентеїзм. Він,

на нашу ж думку, не є однозначно загрозливим для політичної стабільності владних еліт, але є ризикованим для радикальних перетворень сутності демократичної політичної поведінки, культури виборців.

Абсентеїзм є втіленням виборчої свободи волевиявлення громадян, однак, якщо він генерується через суспільні протести та агресію, він є констатацією відносної політичної легітимності політичного. І тому, якщо для виборця мають значення такі речі, як: особисте забезпечення своїх політичних прав, патріотичність, ефективні політичні сили при владі, раціональний внутрішньополітичний діалог; наявність постійного зв'язку виборців і їх представників і, нарешті, «державність», «легітимна влада і опозиція», якісна «громадяно-центрична політика», тоді саме громадянин має стояти на позиціях формування і укорінення демократичних цінностей.

Саме для громадянина потрібне порозуміння між ним і державою щодо вдосконалення дієвості політичних інститутів, і, перш за все, інституту виборів. Чи мають громадяни бути суперниками чи союзниками держави для унеможливлення стагнації абсентеїстських процесів в політичній сфері? Вважаємо, що крайня категоричність у відповідь на це питання є невиправданою. Тож, контраргументом є спільність громадського сектору та держави на базі двох спільних платформ – єдності державних принципів консолідації та погодженість у взаємній інституційній цілісності.

3.2. Чинники подолання деструктивних проявів абсентеїзму в умовах демократизації українського суспільства

Оцінка ролі абсентеїзму в політичній науці неоднозначна. Одні фахові дослідники наполягають на необхідності залучення якомога більшої частини людей в різні форми політичної участі. Інші ж вважають, що обмежена участь і неучасть може розглядатися як стабілізуючий чинник. На нашу думку, вітчизняного електорального досвіду вистачає, аби виокремити

наступні ризики (фактори) феномену абсентеїзму, що простежується в політичній поведінці українських виборців:

Перший ризик: «Свобода політичної участі» – згідно статті 38 Конституції України: «Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [93]. Але це право в єдності зі свободою людини дає їй можливість неучасті у політичному житті. Таким чином не слід забувати, що громадянин має право не ходити на вибори (принцип добровільного голосування). Тим самим, за словами українського вченого М. Юрія, явище, коли виборець виражає своє ставлення до політичних процесів абсентеїзмом, за його словами, стало досить частим. Безперечно, це негативно впливає на політичне життя, тому що вибори, на які з'явилася меншість виборців, не відображають реальної політичної картини [235, с. 263–264].

Другий ризик: «Абсентеїзм виборців» – відображає не стільки неприйняття політики як такої, а, скоріше, відкидання усталених способів політичної дії. Подібна оцінка дозволяє припустити, що при черговому загостренні політичної ситуації або скільки-небудь серйозному повороті до інших способів реалізації політики потенційна енергія мас може трансформуватися в політичну дію [54]. Тож дискусія щодо радикалізації або мирного вирішення конфліктів інтересів сторін залишається.

Третій ризик: «Дисфункціональність політичної системи» – широке поширення абсентеїзму, як у країнах класичної демократії, так і тих, які недавно вступили на шлях демократичного розвитку, на нашу думку, пов'язане з наростанням процесів дисфункціональності в їхніх політичних системах, вичерпанням креативного потенціалу історично сформованих демократичних інститутів, виникненням «підданського» типу політичної культури у широких мас під впливом ЗМІ та політичних маніпуляцій.

Четвертий ризик: «Невідповідність політичних орієнтацій виборців із функціональним змістом інституту виборів». Така невідповідність очевидна для електоральної карти України вже не перші роки, вона демонструє часткову, а подекуди повну несумісність функцій, які здійснює інститут виборів (легітимація структур влади, політична соціалізація, мобілізація громадян, артикуляція інтересів різних соціальних груп) з одного боку, та політичних орієнтацій, якими громадяни вимірюють значення нинішньої влади і наявних механізмів народовладдя (виборів в нашому варіанті), з іншого.

Через призму вищевказаних ризиків ми мали на меті показати політологічні тлумачення зниження явки частини виборців на виборчі дільниці, їхню відмови від реалізації свого активного виборчого права. У зв'язку з цим у деяких державах участь громадян у виборах вже розглядається не як їхнє право, а як їхній обов'язок. Такий підхід аргументується також тим, що у давнину участь у народних зборах була почесним обов'язком громадян, ігнорування якого каралось якщо не за законом, то за звичаєм. Вітчизняна історія має достатньо прикладів громадянських обов'язків відносно виборів, згадаємо, наприклад, вибори отамана чи гетьмана часів козаччини.

Важливим фактором для пошуків альтернатив політичній неучасті є спокійна зовнішньополітична та внутрішньополітична ситуація в країні. Це дозволяє акумулювати велику корисну дію від інтелектуальної енергії активних громадян задля вирішення протиборств у сфері політичних інтересів, не заангажовуючи свою публічну діяльність в політичному процесі зайвими емоціями. Політична тема стає провідною лише в періоди революційних потрясінь, глибоких соціальних і економічних криз [64].

Серед численних досліджень шляхів подолання електорального абсентеїзму, які здаються нам ефективними, є формування демократичної політичної культури населення, зокрема молоді. Тут можливо задіяти найбільш різноманітні шляхи: вивчення в школах та інститутах всіх профілів

(крім політології та суспільствознавства) основ активного виборчого права, проведення тематичних ігор-виборів, ігор-референдумів і реалізація моделі держави на ігровому рівні, і т.п. Також можна залучати старшокласників на тематичні заняття з історії виборчих процесів, моделей захисту від політичного маніпулювання та дискусій щодо політичної етики громадян і її особливий прояв під час виборів.

В незалежній Україні, і з цим чи не всі політологи погодяться, не провадилась стратегічна модернізація в сфері політичного освітнього процесу, лише часті спроби взаємодії із громадянськими ініціативами, які не мали перспектив без підтримки у владних інституціях та фінансового заохочення держави. І це є дуже небезпечним, адже в країні не спрацьовують «соціальні ліфти». На нашу думку, громадянські соціально-політичні і культурні ініціативи варто не лише дозволяти де-юре (як це робив кожен уряд в Україні), але й сприяти практичному вияву таких можливостей. Логіка нашого розуміння тут полягає в тому, що без ініціативного типу мислення і креативного, прагматичного й сучасного підходу в політичних, економічних і електоральних комунікаціях сучасні інститути владної вертикалі приречені на систематичний крах, економічну поразку, а в електоральному аспекті ще й на системне відтворення в політичних та електоральних практиках абсентеїзму.

На нашу думку, чинниками подолання ризиків політичного абсентеїзму в Україні є: перший – *«Адміністративно-організаційний»*. Тут пропонуємо такі способи мінімізації систематичної неучасті: по-перше, обкладання (вдруге якщо не проголосував, наприклад) – грошові стягнення чи заборона займати державну посаду протягом 3–4 років; по-друге, разове короткотермінове замороження банківських платежів і блокування платіжних карток розрахунку громадян; по-третє, публікації «чорних списків неблагонадійних» виборців, які безвідповідально ставляться до виборів.

Другий чинник – *«Стратегічний політико-правовий»*. В цьому напрямку ми хотіли спершу зазначити, що модернізаційні процеси тут треба

починати із, по-перше, визначення національної ідеї, якою для нас є суверенна незалежна Україна, як країна, яка цінує свою історію, своїх країн-сусідів, і яка не здає жодний свій національний інтерес на користь іншим державам; як країна яка будує ефективну систему державного управління, де раціонально функціонують «соціальні ліфти» для громадян; та по-друге, необхідності українському громадянському суспільству накопичувати досвід в державній політичній, соціальній, правовій і звичайно культурній традиції, зваживши прорахунки свого і сусідського політичного минулого.

В структурі цього чинника ми пропонуємо такі кроки, як: 1) введення іншої виборчої системи альтернативами сучасній виборчій структурі можуть бути як мажоритарна система абсолютної більшості, так і пропорційна система відкритих регіональних списків; 2) надання виборцям юридичних (конституційних) гарантій неможливості «перекидання» голосів, відданих за варіант «не підтримую жодного з кандидатів»; 3) забезпечення змінами до виборчого кодексу та профільного закону про вибори і регламенту ВРУ законодавчою нормою регламентовану процедуру механізму та перелік критеріїв відкликання народного депутата, депутатів обласних, районних та сільських рад. Відповідно, така норма як своєрідний чинник електоральної люстрації забезпечить, аби вибори залишалися дієвим механізмом демократії; 4) введення змін до виборчого закону, що стосуються заборони займати виборну посаду втретє, а політичні партії за р. до виборів мають задекларувати і довести в єдиному (новоствореному) контролюючому органі міністерств юстиції, МВС та ЦВК України оновленість списку кандидатів на 45 – 50% із певним коригуванням першої двадцятки в списку. Разом з тим, зміни в законі про вибори у ВРУ мають стосуватися заборони вносити в список релігійних осіб, громадян без вищої освіти. Актуальними для українського парламенту є депутати з освітою у сфері державного управління, економіко-фінансового, банківського профілю. Звичайно, допускається необхідність залучення професіоналів із інших галузей: медицини, культури, транспорту, освіти, проте пріоритети мають віддаватися

кандидатам в депутати вище зазначеним профілям; 5) новітні законодавчі акти, що гарантують функціонування інституту плебісциту, в тому числі їх регулярне проведення напередодні виборів; 6) встановлення граничних норм відхилення у чисельності виборів в округах при мажоритарній чи змішаній системі виборів; 7) зниження порогу явки виборців із 50% до 35 – 40%; 8) розробка стратегій впорядкування системи електронного урядування, аби забезпечити цінність кожного голосу, аби навіть особа, яка дійсно має поважні, незалежні від політичної кон'юнктури причин змогла б проголосувати через мережу Інтернет, маючи при собі електронний підпис, який має бути законодавчо закріплений і зареєстрований в закритому списку в МВС України, Міністерстві Юстиції України чи навіть Раді Національної Безпеки і Оборони України (РНБО).

Якщо обирати шляхи модернізації в Україні, тоді саме свідома участь широких верств населення у виборчих процесах забезпечує перетворення демократії із формальної в реальну. Ми переконані, що недержавні громадські організації (НГО), політичним партіям, мажоритарним кандидатам варто співпрацювати із вітчизняними політологічними, соціологічними, економічними центрами не лише на період передвиборчої кампанії, а й у між виборчий період, аби мати змогу своєчасно змобілізувати себе на підвищення своєї політичної грамотності і обізнаності в особливостях сучасної політичної, економічної географії країни та соціальної структури суспільства. Необхідно сприяти, аби у вищих навчальних закладах (ВНЗ) були створені дискусійні майданчики для обговорення галузевих урядових, парламентських інновацій, дискусій навколо політичної ситуації в країні. Такі майданчики корисні для держави як рекрутингові платформи та можливість різним професійним групам громадян та політичних суб'єктів, від політичної волі яких залежить прийняття важливих політичних рішень, віднайти нові продуктивніші шляхи вирішення суспільно-політичних, культурних викликів. Коли такий пріоритет не ставиться, виникають закономірні результати: особиста впевненість молоді в інтелектуальній і

соціальної недієздатності, комунікаційній інтровертності політиків та очевидному бажанні останніх маніпулювати громадською думкою, зосереджувати занепокоєння громадян навколо «регулюючих» владою аспектах політичного, державного життя і відсторонення від політичної деструкції політичної поведінки владних інститутів. Пропонуємо також, аби за умов пропорційної виборчої системи попередні списки політичних партій мали б бути у відповідності до вимоги чинного законодавства містити гендерну квоту та 15–20% нового особистого кадрового резерву.

Для реалізації свого активного виборчого права сам виборець має володіти максимальною кількістю об'єктивних знань про претендентів на керівні посади, а для цього критично аналізувати повідомлення основних засобів масової інформації (ЗМІ), та спираючись на знання прийомів політичних маніпулювань і виявляючи ступінь маніпулятивності ЗМІ, шукати істину [86, с. 90]. На думку українського політолога Р. Колісніченка, необхідність формування громадянської електоральної культури пояснюється створенням можливостей для реалізації наступних цілей державної безпеки: зміцнення патріотизму громадян та запобігання сепаратистським тенденціям; розв'язання міжгрупових конфліктів та досягнення суспільної єдності; повноцінна завершеність процесів політичної модернізації та інтеграція України до європейської спільноти [86, с. 116].

Для подолання абсентеїзму потрібні політики із загальнодержавним мисленням та державотворчою стратегією, місією. Українським політикам варто пам'ятати, що для зменшення конфронтаційного навантаження на суспільство потрібні не тільки глибока мета – теоретичний аналіз сучасної ситуації в Україні, але й повсякденний контроль за динамікою в окремих сегментах. Адже будь-яка широкомасштабна реформа немислима без вироблення власної інституціональної схеми, в якій має враховуватися рівень лояльності певних соціальних груп до влади, політична компетентність, політична активність, міжетнічна та соціальна толерантність, розроблятися механізми регуляції політичної поведінки [128, с. 217]. Важливим завданням

сьогодні є «призупинення процесів люмпенізації та наростання майнової поляризації суспільства, створення умов для формування та гідного рівня життя середньому класу. Поки ж у результаті внутрішніх протиріч і соціальних негараздів зберігається глибокий розкол у суспільстві» [207].

На наш погляд, альтернативи сьогоднішнім політичним антагонізмам будуть дійсними за умов: 1) коли у ВРУ та на інших політичних аренах прийняття політичних рішень, правил гри політками всіх таборів не буде культивуватися політика абсурдності, політика війни на самознищення себе і конкурента; 2) коли політичні актори не будуть боятися своєї політичної відповідальності за діяльність і політичні поразки; 3) коли суспільстві буде запит на політичну конкурентність, коли в політичній сфері її суб'єктам пріоритетом політичної діяльності на довгострокову перспективу буде неприпустимість монополії на анархічне, корумповане володіння, користування та розпорядження політичною владою і опозиційним статусом; 4) коли в суспільстві при виборі підтримки тих чи інших інститутів будуть керуватися не моментальними емоціями і політичними модними трендами, а саме політологічними знаннями; 5) коли в Україні буде реально запропоновані дієві правові механізми гарантування права на участь громадян. Так, згідно авторів наукової записки «Правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні: історичний досвід і виклики сучасності» В. Горбатенка, І. Кресіної, О. Кукуруз, В. Тимощука, Л. Матвійчук та О. Стрельцова, такими механізмами є: по-перше, забезпечити правове регулювання консультацій з громадськістю через ухвалення закону «Про нормативно-правові акти» (реєстраційний номер ВРУ 7409) з відповідним розділом (публічні консультації), або через ухвалення окремого закону щодо консультацій з громадськістю; по-друге, прискорити ухвалення проекту Адміністративно-процедурного кодексу України з метою забезпечення права на участь при вирішенні індивідуальних справ органами публічної адміністрації [164, с. 61].

Проте, якщо ми кажемо, що абсентеїзм є феноменом електоральної культури як частини загальної політичної культури, то очевидно, що вирішальне значення на першому етапі має рівень політичної культури еліт, від яких безпосередньо залежить форма і ефективність функціонування політичних інститутів; а на другому етапі утвердження демократії, коли відбувається впровадження нових політичних інститутів і процедур у практику повсякденного життя, зростає значення політичної культури мас.

До основних умов набуття політико-правовою культурою ознак демократичної в Україні, політолог О. Бабкіна відносить практичне втілення в життя поглядів її носіїв, а також: підвищення життєвого рівня населення, подолання корупції, реальне вирішення актуальних суспільних проблем, що дозволить зміцнити довіру громадян до державної влади; розробка та реалізація державної програми з підтримки розвитку демократичної політичної культури населення, в тому числі демократичної культури молоді; поширення наукових політологічних та правових знань, зокрема, шляхом викладання політології, правознавства, риторики, логіки у вищих і середніх навчальних закладах; запобігання монополізації інформаційного простору і застосування ЗМІ разом з політичними діями грубих прийомів політичних маніпуляцій, забезпечення об'єктивного висвітлення мас-медіа політичних подій та рівного доступу до ЗМІ усіх політичних сил; активне державне стимулювання розвитку вітчизняних засобів масової інформації, регламентація діяльності іноземних ЗМІ в українському інформаційному просторі; активне залучення навчальних закладів, органів державної влади і місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій до процесу об'єктивного інформування населення щодо особливостей розвитку вітчизняної політичної та правової системи та можливих шляхів демократизації політичного та правового життя суспільства [8, с. 36].

З приводу електорального контексту вдалою, на наш погляд, є пропозиція голови Централізованої Бібліотечної Системи (ЦБС) Дарницького району міста Києва О. Головатої про те, що варто реанімувати

просвітницьку роль бібліотек сімейного типу на передодні виборів, аби виборцям дати розуміння способу, методики голосування і організації того чи іншого виборчого процесу, відповідальних за організацію інститутів, посадових осіб; особливостей виборчого законодавства, що регламентують проведення відповідного рівня голосування, а також усвідомлення політичної та електоральної пропозиції учасників виборів й полярності суб'єктивних політологічних, інших наукових, публіцистичних інтерпретацій політичних біографій та здобутків учасників виборчого процесу (політичних партій, кандидатів в депутати). Подібна ініціатива, на нашу думку, сприятиме підвищенню політичної культури суспільства.

Виборці з високим рівнем політичної культури краще розуміють, що неучасть у виборах не звільняє їх від відповідальності за дії майбутньої влади. Також вони розуміють, що участь у виборах є їхнім громадянським обов'язком. Зрештою, високий рівень політичної культури дає змогу виборцям брати кваліфіковану участь у виборчому процесі не лише на стадії голосування, але і як членів виборчих комісій, спостерігачів, довірених та уповноважених осіб тощо [100, с. 101].

Важливим для становлення демократичної політичної культури є наявність розвиненого громадянського суспільства: таке суспільство є сприятливим середовищем для консолідації різних соціальних сил та інтересів на базі демократичних цінностей та ідеалів, для формування і поширення демократичної політичної культури і через неї – для зміцнення демократичного ладу, надання процесові демократизації незворотного характеру. При цьому правильним буде не забувати, що єдиний вихід для єдності політичної культури громадян України є самоідентифікація українського народу як єдиної політичної надії, а висока політична культура керівників у ній є складовою демократичної громадянської культури.

В продовження цієї думки наведемо потенційні шляхи контролю рівня абсентеїзму, сформульовані українськими політичними експертами, які взяли участь у нашому глибинному експертному інтерв'ю, зазначеному в п. п. 2.3.

[Додаток Б, с. 228–237]. Подолання абсентеїзму В. Фесенком бачиться у: процедурі відкликання депутат як механізм подолання абсентеїзму повинна бути дуже серйозно прописана; ліквідації порогу явки, людина сама має вирішувати – йти на вибори чи ні; подоланні споживацького ставлення громадян до обов'язків, коли держава привчає громадян до того, що за прояви громадянської активності їм будуть платити. Це деформація. Україні треба формувати сучасну громадянську політичну культуру через систему освіти, через громадські організації; пошуку джерела проблеми: якщо це корупція – боротись з чинниками корупції на цих виборах, карати навіть до ув'язнення. Якщо не спрацьовують інститути політичних партій – змінювати формат партійної системи. Якщо падає інтерес до процедури виборів – змінити виборчу систему, наприклад вибори із преференціями. У всякому разі потрібні інституційні зміни [Додаток Б, с. 228–237].

Взагалі, переконаний В.Фесенко, що не треба боротись з абсентеїзмом, тому що це необхідний показник якості політики. Але якщо цей показник зменшується з р. в р. в молодих демократіях, то це вже небезпечно, тому що це може привести до підриву демократичної системи. Але насильно стимулювати не можна. Можливо, коли людям запропонують нові вибори, це може на деякий час відновити інтерес. Але тут треба задати питання – наскільки це насправді необхідно для стабільного і ефективного функціонування політичної системи? [Додаток Б, с. 228–237].

Співзвучною позицією до позицій В. Фесенка є аргумент Т. Вознюка про те, що можна порівняти проблему абсентеїзму з корупцією – з цим боротись немає сенсу, треба вживати максимум заходів, щоб це явище попередити, тоді динаміка буде більш позитивна. Треба долати не так абсентеїзм, як відчуженість суспільства від політичного процесу і влади. Тут не так важливо, щоб людина прийшла на вибори і когось підтримала. Людина повинна відчувати свою включеність у політичну систему і поділяти цінності влади, не повинна заперечувати наявність держави України і демократичних процедур, які в ній діють. А те, що вона в рамках цих

демократичних процедур вирішила для себе, що іти на вибори недоцільно, то це її право, яке ніхто не може заперечити. А якщо людина почувається відірваною від політичного процесу, не розуміє чому відбувається те, що відбувається, почуває себе чужою, не визнає такої держави, як Україна, то це вже небезпечно.

Треба зараз стежити з динамікою кількості тих, хто хоче назад в СРСР. Окрім того, Т. Вознюк переконаний, що нам необхідно повернутись до конституції, яка передбачала відкликання Президента через всенародний референдум, тоді як зараз проведення імпічменту є дуже складним завданням; конституції, яка передбачала відповідальність Президента, тоді як зараз він над всіма гілками влади стоїть, але ні за що не відповідає [Додаток Б, с. 228–237].

На думку доктора правових наук В. Суценка, тільки за умови консенсусу основних політичних сил і громадських організацій, в Україні слід було б ввести превентивні заходи боротьби з політичним абсентеїзмом років на 10 – 15 (тобто на час проведення 2–3 чергових виборів парламенту, президента, місцевих рад). Такі методи подолання абсентеїзму як: 1) обкладання (вдруге, якщо не проголосував наприклад штрафом) – грошові стягнення; 2) направлення на примусові громадські роботи строком від 1–1,5 місяця; 3) Заохочення до виборчої участі у голосуванні шляхом: або визнанням дня проведення виборів вихідним днем із доданням тижня відпустки до щорічної місячної, або наданням разових незначних виплат з бюджету країни та гарантій погашення, в разі наявності, на 40–50% кредиту за споживчі товари і послуги для фізичних осіб і на 20–30% – для юридичних осіб (підприємств), прийнятні, але потребують публічної дискусії і референдуму [Додаток Б, с. 228–237].

Не можуть виступати на переконання В. Суценка запобіжниками абсентеїзму такі механізми, як внесення змін у законі про вибори у Верховну Раду України де мають вноситись в список для заборони голосування: людей похилого віку від 60 (70) років, громадян без вищої освіти (чи

спеціалізованої) у сфері державного управління і економіко-фінансового, банківського профілю, а також зниження порогу явки виборців із 50% до 35–40% як несправедливі механізми подолання абсентеїзму [Додаток Б, с. 228–237].

В. Гончарук, доктор політичних наук, експерт Агентства Моделювання Ситуацій, в свою чергу вважає, що методи адміністративно-організаційного напрямку можуть бути дієвими, проте вони несуть потенційну небезпеку, яка полягає в наступному: спочатку вибори доводять до абсурду, роблять їх альтернативними, головна роль зводиться до легітимізації діючого політичного режиму, а потім вводять покарання за неучасть у виборах. Навіть в СРСР, де явка складала 99,9%, не було узаконених покарань виборців, які не брали участь в голосуванні. Методами подолання абсентеїзму, за його міркуванням, можуть бути: забезпечення демократичності, прозорості, альтернативності виборчого процесу, що підвищить рівень довіри виборців як до самих виборів, так і результатів голосування; забезпечення вільного функціонування незалежних в тому числі опозиційних ЗМІ, що сприятиме підняттю рівня реальної конкуренції під час виборів; зміна формату передвиборчих дискусій, сприяння політичній дискусії в Україні, що зробить виборчу кампанію більш яскравою для виборців та підвищить їх мотивацію брати участь у голосуванні; сприяння становленню політичної опозиції, що забезпечить альтернативність, розширить спектр для електорального вибору; забезпечення безперешкодного проведення агітаційної кампанії для представників не лише провладних, але й опозиційних політичних сил, в першу чергу організації зустрічей із виборцями, вільного пересування в межах країни, відсутність репресій проти виборців – учасників політичних акцій, що забезпечить безпосереднє залучення значної кількості виборців до виборчого процесу; проведення широких агітаційно-просвітницьких кампаній із залученням громадських авторитетів, діячів культури, спорту, науки щодо актуалізації важливості демократичного волевиявлення; спрощення правил проведення

виборів, що підніме рівень довіри і ступінь прозорості виборчого процесу [Додаток Б, с. 228–237].

На думку українського фахівця з політичного консалтингу Т. Загороднього, на сьогодні вибори себе дискредитували, тому що до влади приходять популісти. Майбутнє у виборчому процесі за платниками податків. «У нас традиція того, що немає елементарної відповідальності депутатів, – каже Т. Загородній, – адже поки в нас не бути діяти механізм відкликання депутатів, імпічменту Президента, відкликання уряду, доти буде продовжуватись ситуація, яку ми маємо сьогодні. Генпрокурор повинен призначатись Парламентом, тільки тоді країна зміниться до непізнаваності. Повинна бути збалансованість інтересів» [Додаток Б, с. 228–237].

Проведення експертного дослідження на предмет розуміння різними фахівцями механізмів подолання феномену абсентеїзму, на нашу думку засвідчило наступне: по-перше, незбалансованість системи стримування і противаг вмотивовує політичні кризи, останні зневіру громадян у можливості політичної системи гарантувати їх політичні інтереси; по-друге, дієвими методами подолання абсентеїзму, можуть бути як забезпечення демократичності, прозорості, альтернативності виборчого процесу, що підвищить рівень довіри виборців як до самих виборів, так і результатів голосування; як забезпечення вільного функціонування незалежних в тому числі опозиційних ЗМІ, що сприятиме підняттю рівня реальної конкуренції під час виборів; як зміна формату передвиборчих дискусій, що зробить виборчу кампанію більш яскравою для виборців та підвищить їх мотивацію брати участь у голосуванні; а також сприяння становленню політичної опозиції, що забезпечить альтернативність, розширить спектр для електорального вибору; по-третє, лише за умов консенсусу основних політичних сил і громадських організацій, в Україні слід було б ввести превентивні заходи боротьби з політичним абсентеїзмом; по-четверте, потрібно долати не так абсентеїзм, як відчуженість суспільства від політичного процесу і влади.

Зокрема, на нашу думку, слушним є аргумент з приводу важливості, аби людина не просто лиш прийшла на вибори і когось підтримала. Людина повинна відчувати свою інтегрованість у політичну систему і поділяти цінності влади, не повинна заперечувати наявність держави України і демократичних процедур, які в ній діють; по-п'яте, Україні треба формувати сучасну громадянську політичну культуру через систему освіти, через громадські організації, а окрім того головним чином відшукати джерела політичної деструкції, деструкції соціального і політичного діалогів суспільства і влади: якщо це корупція – боротись з чинниками корупції на цих виборах, карати навіть до ув'язнення. Якщо не спрацьовують інститути політичних партій – змінювати формат партійної системи. Якщо падає інтерес до процедури виборів – змінити виборчу систему, наприклад, вибори із преференціями. У всякому разі потрібні інституційні зміни.

Громадяни, на нашу думку, мають навчитись чути один одного і поважати не лише свій, а й протилежний вибір. Певна річ, ми не претендуємо на висвітлення всіх раціональних механізмів, які зможуть втримати виборця від використання абсентеїстської аргументації відмови від участі у виборах, але пропонуємо такі рекомендації:

Зміни конституційного характеру: 1) Україна – парламентська республіка; 2) комплексне оновлення конституційного процесу. Важливо, аби процес прийняття рішень щодо змісту змін до конституції був поза зоною впливу адміністрації Президента і персонально Президента П. Порошенка; 3) в Конституції України має бути розширена позиція, яка регламентує і деталізує конституційні обов'язки громадян. Зокрема, пропонується визначитись на всеукраїнському референдумі з відповіддю на запитання про обов'язкове виборче голосування з 18 років; визначитись із доцільністю введення виборчих цензів, у частині цензів – рівня освіти, мінімального (18 р.) і максимального віку для голосування (71 р., як в Бразилії та ін.); 4) конституційне забезпечення обов'язкового особистого голосування депутатів ВРУ, районних, обласних рад та участь в понад 2/3 засіданнях

роботі комітетів, комісій. Є необхідність, аби забезпечити політичну дисциплінарну відповідальність депутата, доповнивши перелік запобіжних заходів, крім догани, штрафів із фонду політичної партії чи особистої заробітної плати, ще й такий механізм, як автоматична відставка депутата і разова заборона балотуватися по списку будь-якої політичної партії чи як самовисуванець.

Декларативні політичні вимоги: 1) громадський мораторій на політичний, економічний та управлінський популізм; 2) проведення реформи системи місцевого самоврядування та Житлового Комунального Господарства; 3) суспільство має свідомо і цілком відповідально перестати сповідувати цінності споживацького, апатичного соціуму, суспільства, яке воліло б і далі пролонгувати стан суспільної безініціативності, страху перед застосуванням владою силового примусу. Має слухне зауваження Н. Ляшенко про те, що пасивність, цинічність, заляканість і байдужість є суспільними злочинами та державними провинами кожного громадянина України [120], відповідно від них якраз потрібно відчужуватись й братися за системне, інтелектуальне і компетентне самоврядування як в політичному, так і в громадському середовищі.

Політична освіта молоді: 1) гарантування університетської автономії шляхом усунення державного впливу на процес виборів голів ВНЗ, їх ректоратів та деканів; 2) збільшення державного та створення умов для приватного інвестування в мережу закладів середньої та вищої школи через збільшення видатків державного бюджету в 2 рази та гарантування приватних інвестицій; 3) налагодження механізму замовлення з державного та приватного бізнес сектору на конкретні галузі професійного навчання і отримання студентами реального досвіду роботи в конкурентному середовищі одnodумців; 4) укорінення системи викладання у старшій школі факультативів – «основ політичної грамотності» (політології), правової культури, уроків суспільствознавства, логіки та риторики, кризового маркетингу та менеджменту. Суть в тому, що учень має стати не лише носієм

знань, а особистістю, яка здатна критично оцінювати поточну ситуацію навколо себе.

Варто зауважити, що сучасна українська молодь має значний громадянський потенціал. Цю думку ми можемо підтвердити опитування, проведеного в рамках дисертаційного дослідження. Нами у співпраці із доктором політичних наук, професором кафедри міжнародних відносин КНУКіМ – О. Коріневським було опитано 66 студентів-першокурсників КНУКіМ не політологічних спеціальностей. Опитування проводилось у грудні 2011 р. Завдання, яке отримали студенти, полягало в короткому описі їхніх уявлень про поняття, причини, політичні наслідки проявів феномену абсентеїзму в Україні. Більш детально – див. [Додаток А, с. 222–227].

Про чинники подолання абсентеїзму респонденти дали наступні відповіді: людям потрібно повернути віру у силу прав людини. Проводити ознайомчі збори, на яких би проводилися роз'яснювальні роботи з приводу прав людини і можливостей користування ними; масові залучення громадян до різних форм політичної діяльності (зборів, засідань); громадська потреба бути зацікавленим і приймати активну участь у політичному житті країни, якщо хотіти, щоб вона росла і процвітала; активна участь населення у політичних процесах та виборах запобігає узурпації влади вузькою політичною групою; потрібно пам'ятати, що невикористані бюлетені можуть «спрацювати» без відома громадян. Краще не ігнорувати голосування, а здійснити свій вибір, незважаючи на складність цього рішення; ґрунтовна інституціоналізація демократичного інструменту – референдуму, плебісциту. Крім того, за результатами опитування, більшість респондентів зійшлись в позиції, що абсентеїзм буде присутній в Україні, допоки ми, українці як народ, не станемо єдиною державою з одними цілями та інтересами.

Зміни у виборчому процесі: по-перше, Україні має бути цікавий і врешті-решт імplementований іспанський електоральний досвід в частині бажаності існування електронного списку виборців, який в р. виборів буде уточнюватись кожен місяць, аби кінець-кінцем позбавитись спекуляцій на

тому невідповідності нових списків виборців, які часто не відповідають реальному стану речей, особливо в день виборів. До слова, результат процесу оновлення має бути у відкритому доступі для всіх громадян. Платформою для уточнення даних виборця в Україні може стати ресурс «Державний реєстр виборців», де у кожного виборця має бути свій персональний кабінет, дані з якого в першу чергу має брати ЦВК для фінального формулювання списку виборців [25, с. 71]; по-друге, запровадження механізму політичних праймеріз на виборах мерів міст та керівників обласних рад, які мають не призначатися Президентом України, а обиратися виборцями даної територіальної громади. Відповідно, законодавство про вибори має бути поповнене правовим актом, що регламентує порядок організації, проведення та підрахунку голосів на виборах голів обласних рад; по-третє, український депутатський корпус 8 скликання ВРУ має ініціювати поновлення процесу роботи над розробкою і доопрацюванням вже готових проектів Виборчого кодексу України. Український виборець має пересвідчитись у дієвості електронного голосування; для початку в рамках голосування на всеукраїнських президентських виборах, а надалі на парламентських і місцевих. В жодному разі, на нашу думку, електронне голосування не може замінити стаціонарне голосування, адже за умов відносної інформаційної безпеки та великої вірогідності кібератак на виборчі сервери ЦВК такий спосіб здійснення свого виборчого права не може мати якісних гарантій врахування голосу виборця.

Тут слушною є позиція політолога С. Тарана, який зазначає, якщо вже влада вдається до аргументу, що скасування графи «проти всіх» має на меті підвищення якості волевиявлення українців, то тоді влада має ініціювати і інші інновації, які так само покращать якість українських виборів. Ці інновації мають компенсувати фактичне звуження українського вибору через скасування графи «проти всіх» механізмами, які мають посилити персональну відповідальність політиків, яких тепер, без графи «противсіхів» обиратимуть по принципу «краще з гіршого». Такими механізмами, за його

думкою, мають бути: по-перше, запровадження дієвих механізмів відкликання депутатів, які не виправдали сподівань виборців. Це стимулюватиме обранців дослухатись до долі виборців, а не бігати з фракції з фракцією у пошуках власної кращої долі. По-друге, запровадження прозорих відносин між бізнесом та політикою через чіткі моделі фінансування політичних партій та через моніторинг фінансових витрат політиків та чиновників. Людина, яка йде в політику і бере на себе відповідальність вирішувати долю інших повинна розуміти, що увага до її життя, навіть, на перший погляд, приватного життя, з боку суспільства має бути особливою, а, відтак, і вимоги до народних обранців мають бути особливими. По-третє, громадяни мають отримати можливість впливати на порядок кандидатів у виборчому списку партій (так звані «відкриті списки»). Це дасть можливість виборцям, позбавленим права голосувати «проти всіх», хоч якось компенсувати це право, вибираючи хоч когось прийняттого у партійному списку. Так, партійні вожді відповідальніше ставитимуться до набору партійних штиків [202].

Економічний вектор подолання ризиків: 1) скорочення видатків для державного бюджету на оплату роботи інститутів глави держави, парламенту та уряду України. Заробітна плата народного депутата України має враховувати і закордонні поїздки, і внутрішні переміщення в межах країни, і оплату його помічників тощо.

У минулому виборче законодавство України надто часто змінювалося іноді тільки за кілька місяців до виборів. Це серйозно підривало стабільність виборчого законодавства та, як наслідок, довіру людей до виборів. Прийняття Виборчого кодексу може сприяти стабільності виборчого законодавства [125, с. 173].

Парламентарі мають усвідомлювати, що вони є «слугами народу», а не володарями світу. Влада повинна використовуватися ними задля суспільного добра. Вектор розвитку суспільства має задавати його активна меншість, тобто люди, які за В. Липинським «створять динамічно-матеріальні і духовно-

громадські вартості» [110, с. 185]. Лише на основі пошанування життєвого досвіду свого народу, його духовних надбань, культурної спадщини, ментальних ознак можлива консолідація суспільства, усунення конфліктів між елітами, активізація державотворчих процесів [43, с. 500].

Ключовим завданням реформування політичної системи України є усунення ганебної практики використання виборів як технологічного проекту підтримки діючої влади. Потенціал електоральних змагань треба використовувати для відбору кращих людей, як ресурсу формування провідної верстви. Це пріоритетна умова, що забезпечує стабілізацію політичної системи, долає абсентеїзм громадян. Вільні вибори відкривають шлях до розбудови відкритого суспільства та формування української політичної нації [43, с. 500].

Свою конструктивну функцію вибори можуть виконати лише за наявності національно свідомих, політично активних і патріотичних громадян (якісного людського ресурсу), дієздатного законодавства й неухильного його дотримання всіма громадянами й посадовими особами. Серед вимог до електорального законодавства, які фіксують європейські структури, треба звернути увагу на три базові параметри. Перш за все – забезпечення стабільності законодавства. Воно не повинне змінюватися під конкретну електоральну кампанію чи волею окремих суб'єктів політики. Друга вимога – уникнення довільного трактування чи маніпулювання державою нормами закону про вибори. Третій пункт стосується забезпечення діючою владою проведення волевиявлення людей в умовах збереження основних прав виборців – свободи слова, зборів, мітингів, вільного доступу до інформації [43, с. 500].

Що ж стосується вічної політичної, наукової та експертної дискусії про найефективнішу виборчу модель, хоч більше політичним трендом є намір імплементувати пропорційну модель з відкритими списками, але все-таки дискусія не стає об'єктивніша. Так, з одного боку, на думку С. Веніславського, українські виборці в своїй переважній більшості

голосують не за політичні програми відповідних політичних сил, які беруть участь у виборах, а за їх харизматичних лідерів, що є безумовною ознакою саме мажоритарної виборчої системи. Переважаючу суспільну підтримку саме мажоритарної виборчої системи і щодо парламентських виборів і, особливо щодо виборів органів місцевого самоврядування демонструють і результати численних соціологічних досліджень [26, с. 112–113]. На нашу думку, викладене вище дозволяє стверджувати, що на сучасному етапі державно-правового розвитку України конституційно проголошеному принципу народовладдя найбільшою мірою відповідає мажоритарна виборча система. Адже саме ця система, по-перше, дозволяє кожному громадянину України, незалежно від його партійності чи позапартійності реалізувати своє конституційне право бути обраним; по-друге, забезпечує дійсно представницький характер виборних органів публічної влади; по-третє, забезпечує постійний зв'язок народних обранців зі своїми виборцями; по-четверте, змушує депутатів враховувати інтереси виборців в процесі [26, с. 112–113].

З іншого боку, як найбільш ефективного і найменш трудомісткого способу підвищення політичної активності в пропорційній частині системи можна запропонувати зниження прохідного бар'єру. Для збільшення політичного представництва в одномандатних округах можна ввести мажоритарну систему кваліфікованої більшості, коли переможцем може вважатися кандидат, який набрав хоча б 40–45% голосів, а в тих округах, де ніхто з кандидатів не зміг набрати кваліфікованої більшості, проводити другий тур виборів [72, с. 666–667]. Доповнити до тут в абзаці вже зазначеному, те, що наприкінці 2014 р. в рамках роботи урядового Центру підтримки реформ, що є координаційною платформою з громадянським суспільством, яке в 2014 р. було ініційоване ГО «Реанімаційний пакет реформ» було запропонувало аби парламентські вибори бажано провести за новим виборчим законом, який закріпить відкриті регіональні партійні

списки. Фактично пропозиція вторить політичному попиту на пропорційну систему відкритих списків.

Не варто забувати, що при визначенні виборчої системи існує взаємозв'язок із формою правління. Парламентське правління передбачає, як правило, мажоритарну виборчу систему або пропорційну виборчу систему із значним виборчим бар'єром. Наприклад, виборчий бар'єр у 5% у поєднанні із конструктивним вотумом в Німеччині зумовлює проходження у Бундестаг лише великих партій. Однак є певні особливості у східних землях, які відстають економічно і політично, в яких існували розходження у результатах виборів в округах за пропорційною та мажоритарною виборчою системою. У напівпрезидентській формі вибір виборчої системи є фактором конституційної інженерії, оскільки такий вибір значно впливає на вирішення основної проблеми політичного режиму – забезпечення функціональної самостійності уряду в умовах співіснування опозиційної до президента парламентської більшості, на яку спирається уряд. При президентській формі правління вибір виборчої системи зумовлений забезпеченням ефективності парламентського правління і він не впливає безпосередньо на уряд [179].

Виходячи з цього аналізу вбачається, що в умовах напівпрезидентського правління в Україні найбільш оптимальною була пропорційна виборча система у багатомандатних виборчих округах із елементами преференцій. Тобто виборець міг би отримати можливість визначати у регіональному виборчому списку партії бажаних для нього кандидатів. Такі виборчі округи можуть бути п'яти мандатними. Не виключено, що можливе формування парламенту за змішаною виборчою системою. У такому разі третину депутатів Верховної Ради необхідно обирати на мажоритарною системою, а дві третини – за пропорційною системою із елементами преференцій [179].

Цікавою для загального розуміння вектору реформ в електоральній площині є аргументи іншого науковця, В. Сукачова. За його словами, в сучасному українському суспільстві горизонтальна співпраця, здається,

можлива лише на рівні клік, які є менш чисельними та не мають фіксованого нормативного підґрунтя. Отже, перш ніж творити загальнонаціональні органи громадянського суспільства треба подбати про підготовку необхідного будівельного матеріалу – місцевих громад та різноманітних апропріативних організацій. Так, за результатами соціологічних досліджень український вчений В. Сукачов сформулював наступні практичні рекомендації: 1) політичним партіям, релігійним та донорським організаціям стимулювати формування загальнонаціональної федеративної мережі громадянських асоціацій, спрямованих на вирішення економічних, інфраструктурних, та культурно-освітніх проблем місцевого населення, орієнтованих на надання цільових соціальних послуг або управління комунальною інфраструктурою; 2) провести реформу системи керівництва комунальною інфраструктурою з метою її децентралізації, поступова передача повноважень місцевим асоціаціям та територіальним громадам; 3) перейти від спекулятивних міркувань навколо «національної ідеї» до процесу створення національної ідентичності на основі цільових програм обміну та міжрегіональної співпраці, що будуть проводитися на основі загальнонаціональних громадянських асоціацій [198].

Передумовами подолання абсентеїзму мають бути суспільні запити на реформи місцевого самоврядування, системи політичної участі громадян, їх ініціатив; та реформи виборчої інженерії. Аби абсентеїзм був менш деструктивним чинником для розвитку політичної культури, громадянам й політикам важливо звернути увагу на: 1) відмові від лінійного політичного та абстрактно-міфологічного мислення. Відмова від гіпертрофованої політичної абстракції, в якій супутниками електорального процесу є необтесаний, хамський електорат та одновимірний, пострадянський корумпований політикум.

Відмова на користь активної та результативної політичної участі; політикам слід звернути своєї слово і діло на: 2) розширенням географії політичної пропозиції та корисності для громадян; 3) змінити своє ставлення

та стратегію до «покорення» українського виборця, пам'ятаючи, що коді українського народу є вкоріненим «фермент спротиву» (по С. Грабовському), що в носить в собі делегітимаційну функцію політичного режиму. Відповідно політичним кандидатам під час виборчих кампаній та після них варто не втрачати пильність над абсолютним виконанням своїх політичних намірів, а виборці, без зайвих політичних епітетів здійснювати щоденну інвентаризацію виборчих положень політичних програм політичних партій та кандидатів.

Вірним та актуальним для мінімізації апатичних настроїв, які деструктивним чином впливають на політичну культуру суспільства є пропозиції М. Остапенко щодо необхідності стимулювання громадянської активності. Зокрема, він пропонує запроваджувати на державному рівні різні програми і проекти; передавати значні владні повноваження на місцевий та регіональний рівень (запровадження і процедур прямої демократії; створення громадських дорадчих комітетів; проведення громадських слухань; організація соціального моніторингу (процесу, який дозволяє громадськості відстежувати впровадження державних рішень на місцевому рівні, визначати їх ефективність та адекватність, а також надавати свої пропозиції щодо покращення процесу ухвалення рішень); створення коаліцій недержавних організацій); через освіту і виховання громадян засобами педагогіки. Подібні засоби та практика посилюють можливість виховання в населення громадського духу [137, с. 133], а також від себе додамо ще й громадянської ініціативи по якісному перетворенню політичного сьогодення.

Наочним результатом такої ініціативи є приклади кількох громадських пропозицій в ряду суміжних сферах, як от виборчій інженерії, так і у сфері протидії корупції в електоральному процесі. Почнімо з останньої, на нашу думку, вартої уваги ініціативи ВГО «Комітет виборців України» (КВУ). Дана ініціатива по реалізації громадського проекту «Мобілізація, просвіта та правове консультування виборців під час парламентських виборів 2012 р. в Україні для запобігання масовому підкупу виборців «Підкуп – СТОП!»,

реалізовувалась за підтримки The Black Sea Trust for Regional Cooperation (A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND) – є промовистим прикладом громадянської ініціативи з протидії електоральній корупції, продажу своїх голосів виборцями. Гаслом ініціативи було визначено наступне – «ЗРОБИ ВИСНОВКИ! ПРИЙДИ – ПРОГОЛОСУЙ ЧЕСНО». В рамках даної акції організатори закликали виборців, незалежно від їх політичних орієнтацій та симпатій все – ж таки робити усвідомлений вибір. Правильним акцентом, на нашу думку, було звертання до виборців, аби останні перед вчиненням акту волевиявлення проаналізуї діяльність кандидата у депутати або партії за попередні роки; виокремили для себе, що було обіцяно, що реально зроблено. Крім рекомендаційних порад така ініціатива КВУ містила ряд ризиків, які несе факт підкупу виборців. Ризиками, на думку експертів КВУ є те, що при голосуванні за підкуп виборець отримає: а) збільшенні податки; б) підвищені комунальні платежі; в) збільшенні хабарів при вступі дітей або онуків до садочку, школи або вищого навчального закладу; г) збільшені побори при отриманні медичної допомоги; д) збільшені хабарі при отриманні адміністративних послуг; е) забруднена екологія внаслідок лобізму депутатами інтересів корпорацій промислових, хімічних, харчових та інших; є) свавільний продаж землі; ж) боргові зобов'язання України, які будуть виплачувати його діти й онуки.

Іншою громадською ініціативою по модернізації окремих аспектів виборчої інженерії були пропозиції, які було про аносовані раніше, в 2013 р. ГО «Спільна справа». Змістом ініціативи були наступні меседжі: 1) до ЦВК повинні увійти люди не від партій, а з моніторингових громадських організацій («Опора», «Спільна справа» та інші), які здійснювали народний контроль над виборами в минулі роки і могли б гарантувати чесні і прозорі вибори, а ЦВК – позапартійний незалежний орган; 2) провести зміни законодавства шляхом залучення до розробки виборчого законодавства представників громадських організацій з подальшим експертним висновком у Венеціанській комісії. Особливо змінити виборчу систему до парламенту

на пропорційну з відкритими списками. Зменшити прохідний бар'єр. Спочатку змінити закон, потім вибори; 3) провести розслідування і покарати всіх організаторів і учасників фальсифікацій минулих років. Немає сенсу проводити вибори, якщо в них братимуть участь найкращі у світі виборчі шахраї. Підкуп, залякування, продаж голосів мають відійти у минуле. Люстрація виборчих комісій, потім вибори. Як засвідчила координувана співпраця моніторингових організацій за дотриманням демократичних процедур виборчих процесів в Україні, п. п. 2, станом на початок 2015 р. реально починає втілюватись в життя. На нашу думку, пропозиції ГО «Спільна справа» щодо деполітизації органу держави, що функцією має організацію проведення виборчих процесів та референдумів – ЦВК та проведення незалежного експертного аудиту та інвентаризації рішень виборчих комісій за минулі виборчі кола є пропозицією, що не має строку давності проведення і зберігає свою актуальність до сьогодні.

Ми вважаємо, що шляхами мінімізації ризиків мають бути тотальний політичний вибух революційного протесту за повноцінну а не декоративну зміну конструкції політичної системи політичної та проти політичного популізму та фарсу влади. Цілком зрозумілі механізми, які зі всіх сторін вмотивовують громадянина бути активним учасником політичної дискусії. Учасником, який вміє слухати свого опонента і який розуміє, що без толерантного ставлення і компромісу один між одним та державою нагальних криз та проблем не вирішити. Для українського виборця має бути зрозуміло те, про що казав В. Липинський [110], що ніхто нам не збудує державу, доки ми цього не схочемо, ніхто нам не створить націю, доки ми цього не зробимо.

Абсентеїзм в Україні зберігатиметься, допоки місцевий політикум уникатиме особистої персоніфікації політичної відповідальності, допоки вони лишатимуться аутсайдерами по ефективному реагування на точні виклики в суспільстві та державному розвитку. Крім того інституційні зміни в політичній сфері не матимуть ефективної дії, якщо саме суспільство їм не

довірятиме, якщо суспільство уникатиме державотворчого поступу, якщо уникатиме підтримки активної динаміки політичної участі в управлінні країною, у виборчому відборі якісного політичного представництва своїх інтересів. Слушним доповнення є аргумент В. Горбатенка про те що однією з головних особливостей громадянського суспільства є конкретний і повсюдний вплив на розв'язання повсякденних проблем. На цей процес, поряд з підтримкою спонтанної динаміки, можна і необхідно впливати нормативно-правовими і державно-управлінськими засобами. До таких засобів, зокрема, відносяться цілеспрямована підготовка й підтримка лідерів громадськості. Без них осередки громадянського суспільства, як правило, не виникають. Такими потенційними лідерами на місцях можуть виступати представники інтелігенції (вчителі, лікарі, священнослужителі). До того ж, можна було б спеціально готувати відповідних фахівців на юридичних чи політологічних відділеннях університетів [164, с. 62]. Якщо говорити про вимоги до політичного сьогодення в аспекті подолання деструкції абсентеїзму для еволюційного поступу політичної культури українців, то такою є 1) вимога ініціативи «знизу» по створенню політичних альтернатив; 2) вимога до «верхів» зорієнтуватись на демонструванні суспільству практик «політичної інакшості» (наприклад своєчасне прийняття виборчого законодавства, а не за кілька місяців до їх безпосереднього проведення); 3) вимога до влади консолідованої взаємодії.

В українській політиці не вистачає сміливості для гарантування прав і свобод громадян та забезпечення максимальної злагодженості роботи всіх гілок влади та їх комунікацією із громадянами. Варто відходити від навіть помислів про монополію на політичну владу, необхідно, натомість, забезпечувати з юридичного і політичного боку як політичну конкуренцію, так і безпечні для громадян політичну соціалізацію та залучення до процесу прийняття політичних рішень. Українським політикам та виборцям варто пам'ятати про ідею, якої вчить одна китайська мудрість, а саме, що освіченим народом важко управляти, а отже таким народом нелегко

маніпулювати і заgravати популістськими гаслами та реформами. Крім того, варто наголосити, що за період кінця 2013 р. – середини 2015 р. українське суспільство в публічній сфері політики доклали чимало зусиль та виявило багацько ініціатив для дерадикалізації феномену абсентеїзму. До таких суспільних поступів ми відносимо: 1) громадянську інституціоналізацію волонтерського руху; 2) зміну ставлення до інститут української армії як складової ланки ширшого інституту громадянського суспільства із презирства до свідомої громадянської довіри; 3) вияв громадянської ініціативи з моделювання дистанційного способу голосування за допомогою мережі Інтернет та мобільного сервісу смс, а також механізму підрахунку голосів за попередньо вказаним способом голосування виборців; 4) об'єднання зусиль моніторингових центрів за дотримання демократичних стандартів проведення виборів в Україні (ОПОРА, КВУ, УНЦПД, Лабораторія законодавчих ініціатив, Інститут виборчого права) для створення постійно функціонуючої платформи оперативного реагування на порушення виборчої процедури та створення бази суб'єктів його порушення; 5) політичне декларування керівництва країни та політичних еліт про неприпустимість змін правил гри на виборах напередодні їх проведення.

Не забуваємо, що демократія, за словами американського дослідника А. Пшеворського, встановлюється лише тоді, коли конфліктуючі політ, сили домовляються про інституціональну структуру; яка допускає відкрите, нехай і обмежене, суперництво, і якщо ця структура породжує тривалу згоду. Саме тому А. Пшеворський наголошує, що для будь-якого переходу центр, є питання про створення консолідованої демократії, тобто про створення такої системи правління, за якої політ, сили ставлять свої цінності та інтереси в залежність від невизначеної заздалегідь взаємодії демократичних інститутів та підпорядковуються результатам демократичного процесу [224, с. 124–126].

Активізація громадянського суспільства, формування навичок зацікавленої, інформованої, компетентної й відповідальної участі громадян є реальною і єдиною можливістю ефективного контролю суспільства над

органами влади. Але чи не найбільше сучасна політична участь громадян виражається у їхньому конструктивному впливі на своє безпосереднє оточення, на сферу повсякденного спілкування громадян, тобто на життя громади в цілому [211, с. 164].

В час турбулентності української державності, громадяни мають не лише звикати до того, про що казав свого часу С. Рябов, а саме – права не брати участі у виборах як невід’ємного права людської свободи. Але й розуміти свій виборчий потенціал, не віддавати наосліп свій голос; цінувати його і шанувати, вимагати поваги до своїх громадських прав [177, с. 211]. На нашу думку, абсентеїзм можна попередити, якщо взаємовідносини громадян із політичною владою будуть будуватися на основі політичної довіри, професійної компетенції та взаємного поступу в подоланні супутніх політичних ризиків. Самим же українцям практичними порадами можуть бути наступні: робота у громадських організаціях, політичних партіях; самоорганізація; зайшовши у владну сферу, брати на себе відповідальність та реалізовувати проекти на рівні територіальних громад; чітко усвідомлювати скінченність цих політичних сил і тих, що прийдуть за ними; не заангажовувати себе недоречними захопленнями та ілюзіями.

Крім того, дисертаційним внеском в наукове дослідження феномену абсентеїзму є пропозиція застосувати до процесу подолання абсентеїзму чотирьохрівневий алгоритм. Власне, цей чотирьохсторонній алгоритм подолання абсентеїзму, полягає у мінімізації регресу абсентеїзму, як фактору утвердження політичного відчуження громадян від інституту влади, політики. Складовими алгоритму є фактори діяльності, чотирьох суб’єктів політичної діяльності – політичної влади, громадянина, громадянського суспільства та експертного середовища.

Політикам: 1) під час процесу розробки та реалізації політичних програм та реформ робити акцент змістовні, прагматичні програми; гарантувати конкуренту боротьбу; не нав’язувати свою користь; 2) сприяти громадянській самоосвіті – юридичній, політичній, економічній, а не лише

забезпечення епізодичної діяльності передвиборчих «юридичних клінік»;

3) політичні програми кандидатів в депутати, та політичних партій мають бути недеklarативними, неузгодженими із політичною реальністю, непопулістськими. Мають, натомість, стати сучасними, в яких виборцю буде очевидним політичних шлях поступу та викликів перед суспільством, а також мають відзначатися сильною кореляцією із суспільними інтересами та потребами громадянського суспільства. Політик, що кандидує на виборах, повинен чітко сформулювати головний меседж виборцям — це одне з найперших та найважливіших завдань. Ці декілька слів повинні містити саме ту інформацію, яка справить на виборців найсильніше враження. Такі фрази необхідно використовувати дуже відповідально та розглядати всі їх складові;

4) прийняття на державному рівні через парламентські закони, урядові декрети та президентські укази щодо імплементації програм підтримки та навчання громадських лідерів у ВНЗ на факультетах політології, правах, державного управління. Влада повинна подбати про збереження та ефективність зворотного зв'язку із громадськими структурами; максимально залучати громадянське суспільство до контролю над політичними процесами.

Запорукою успіху у процесі подолання політичною владою різноманітних проявів абсентеїзму є пріоритет у своїй політичній стратегії на ефективне і професійне, технократичне урядування; прецедентне правосуддя; імплементацію західних моделей протидії абсентеїзму суб'єктів політичної діяльності, зокрема парламентаріїв та депутатів органів місцевого самоврядування; раціональну політичну систему стримування і противаг. На загал, учасники політичного процесу, на яких лежить відповідальність за результати тих чи інших рішень, повинні відмовитись від принципу постійних виправдовувань невдач, скидання відповідальності за прорахунки на колег.

Громадянському суспільству: 1) відчужування від суспільної традиції схвальності і допустимості як «меншого зла» політичної (див. також *електоральної*) зради; 2) колективна відмова від церемоніальної політичної

участі, де «електоральна роль громадянина» полягає або в технічній участі у виборчій кампанії, делегуванні свого голосу «лідерам» суспільної критики політичного режиму в країні або у електоральній відсутності з негласною вимогою лади недопустимості загальнодержавного політичного протесту; 3) формулювання політичних та електоральних вимог щодо політичної «десовєтізації», дерусифікації та декомунізації політичного політичної риторики та взаємовідносин між громадянином та державою, між політиками та суспільством, між кандидатами в депутати та виборцями.

В українців, котрі народилися вже у незалежній Україні, ще до початку передвиборчих перегонів повинні бути сформовані критичні запити до політичних гравців. Це є необхідним аспектом для «виховання» опозиції по лінії її відданості інтересам громад та відповідальності за свою діяльність. Важливим індикатором є готовність бути активістом «партій реформ» й самим бути реформатором власного публічного простору, а також бути ініціатором прагматичного сприйняття своєї владної ніші й опрацювання функціональності та відповідальності на місцях.

Політична відповідальність за якість людського фактору в політичних структурах представницької демократії лежить на громадянах. Чому ми бачимо у цьому сенс? Тому що від міри цієї відповідальності опосередковано залежить і верховенство права, яке уможлиблюється приходом та системною роботою політиків, які готові до державотворчої діяльності за відповідними відкритими правилами.

Нашим співгромадянам, і нам самим необхідно замислитись над електоральним минулим незалежної України, зважити чого вартували передвиборчі обіцянки всіх без винятку політичних партій та кандидатів. Доречним вважаємо неприйняття політикумом та громадянським середовищем ідеології електорального, громадянського та державотворчого нігілізму, а також нагальну потребу у громадянській єдності українського суспільства.

Громадянинові: варто в першу чергу як продемонстрував історичний урок «Революції Гідності» – робити акцент на відповідальному ставленні громадян до своїх конституційних прав, свобод та обов'язків; в умовах демократизації політичної культури суспільства, політичного процесу країни на загал, прагматичним політичним вибором громадян буде модель прагматичної політичної поведінки, за якої на авансцену виходить індивідуальна політична ініціатива громадянина; розрахунок в політичній комунікації із інститутами влади лиш на себе; політичній самоосвіти, українському державотворчому та націє творчому світогляді. Громадянам варто навчитися мислити системно, залишивши лінійне мислення в минулому.

Якщо український виборець воліє бути не другорядною, чи навіть третьорядною, ланкою в політичній ієрархії, він повинен відмовитись від електорального песимізму, від потреби в політичному та економічному патерналізмі. Виборець повинен собі взяти за правило цінувати себе як громадянина країни, як виборця, виборчий голос якого не продається, який є вирішальним на кожний виборах. Для подолання такого явища, як абсентеїзм, кожному виборцеві, зі свого боку, варто консолідувати зусилля та ресурси аби підвищувати економічну грамотність, розуміння взаємозв'язку економіки та політики, відмовитись від протекціоністського мислення, адже коли громадяни голосують, виходячи із ілюзорних уявлень, які їх задовольняють, демократія буде регулярно приводити до схвалення ілюзорної політики. Наочним прикладом може служити ось що: якщо ми побіжно оглянемо програми всіх кандидатів у депутати ВРУ, то ми побачимо, що часто економічна частина передвиборчої програми і риторики політика навіть не межують із розумінням механізмів її втілення, раціональним розрахунком необхідних для цього ресурсів і віднайдення наявних шляхів пошуку дефіцитних ресурсів.

Допоки виборці до часу проведення політичної агітації та, власне, голосування не стануть модераторами та редакторами політичних амбіцій і

прагнень кандидатів на виборах, вони мимоволі будуть залишатися заручниками беззмістовних, але гарно виписаних політологічними, економічними категоріями передвиборчих програм та гасел. З кожними наступними виборами громадянин, котрий обирає, і політики, яких обирають, повинні ставити все вищу планку необхідності вдосконалення стану політичної, правової культури, державотворчого мислення, переконання в підтримці бути гідним громадянином та державним діячем. Для таких громадян вибори ніколи не стануть чимось конкурентоздатним, а, власне, абсентеїзм як політична практика протесту не буде пріоритетною електоральною та політичною поведінкою. Виборці повинні відповідально ставитися до того, що чекає країну у майбутньому. Суспільство може попередити викривлення інформації за допомогою власної поінформованості, раціонального мислення, власної думки та вміння її відстоювати.

Експертному середовищу: в передвиборчий період варто бути: 1) фаховим мірилом політичної ефективності та адекватності політичного контенту; 2) компетентним суспільним інститутом, що сприяє становленню в країні принципів громадянської освіти, демократії політичної участі.

Для забезпечення стабільного демократичного розвитку України, за чергового розгляду питання зміни виборчої системи, політичній еліті необхідно ставити перед собою не тільки мету – виграти наступні вибори, але й інші завдання: створити умови для розвитку партійної системи, знівелювати міжетнічні конфлікти, забезпечити адекватне представництво суспільних інтересів, захистити права громадян. Іншими словами, успіх реформування інституту виборів буде залежати від розуміння складних кореляційних зв'язків виборчої інженерії з політичною системою держави [34, с. 216].

Жодним чином побудова демократія не повинна перетворитися на сурогат побудови комунізму – біганину за історичні обрії, виправдання похмурої реальності блискучим ідеалом, запобігання перед жерцями світських культів та плазування перед великими державами, котрі ці культу

уособлюють. Врешті-решт, головним є не демократичність чи авторитаризм політичного устрою, а те, наскільки цей устрій забезпечує від двох основних загроз – безладу й тоталітаризму, наскільки ефективно дає можливість управляти суспільними процесами, наскільки сприяє підвищенню статусу держави в міжнародних відносинах та втіленню ідеалів гуманізму в суспільстві. Відмінність між демократією й авторитаризмом досить відносна, і саме в цих системно-політичних формах людство існувало впродовж всієї своєї історії. Кожен реальний політичний устрій є конкретно-історичним комбінуванням у відповідній структурній пропорції демократичних і авторитарних елементів. Перші елементи утримують суспільство від скочування в тоталітаризм, а другі – від скочування в безлад [88, с. 178].

Будучи зацікавленою у подоланні абсентеїзму, держава, разом з тим, покликана виробити юридичні механізми, використання яких здатне блокувати неправові способи стимулювання активності виборців. Таким цілям служать положення законодавства, котрі визнають злочинними дії, пов'язані із застосуванням погроз, шантажу, підкупу виборців і примушування їх до голосування.

Якщо обирати шляхи модернізації в Україні, тоді, найперше, це повинен бути шлях політичної демократизації. Саме це стане однією із головних передумов економічного піднесення. Увага державотворців, творчої та наукової еліт і громадянського суспільства повинна спрямовуватися на пошук раціональних і сучасних механізмів мобілізаціяції та ефективності громадянської участі. Адже вирішення саме цих питань є нагальною потребою для України внаслідок неусталеності політичного режиму, надії певних політичних сил на повернення до вигідної для них недемократичної практики України. Отже, ключовим висновком на цьому етапі є те, що виключно свідома участь широких верств населення у виборчих процесах забезпечує перетворення демократії із формальної в реальну.

Важливим завданням української держави є формування умов, котрі забезпечать досягнення ціннісного консенсусу між різними соціальними прошарками та групами громадян [123, с. 133]. Очевидною потребою політичного порядку денного для країни є, насамперед, національна консолідація в умовах дискредитації інституту реформ, притаманних теперішньому політичному стану. Головною, на нашу думку, стратегічною пропозицією стосовно подолання абсентеїстської поведінки є наявність своєрідної системи стримок і противаг у виборчому законодавстві із наголосом на гарантуванні конституційних прав громадян, розширенням мотиваційного поля політичної участі із обов'язковим юридичним консенсусом із конституційними положеннями і профільними до електоральних циклів нормативно-правових актів. Варто долати через активну практику політичної участі громадян в процесах впливу на владу, на процеси прийняття важливих для держави і місцевого регіону рішень; через розуміння виборцями важливості та цінності свого голосу та прагматичного, свідомого волевиявлення на виборах; через делегування до органів представницької демократії представників із своїх громадянських структур, а не зі складу «старожилів» політичних партій старого гатунку.

Очевидно, що кроки з протидії цьому явищу необхідно здійснювати якомога швидше. Однак ці кроки повинні бути спрямовані на повернення довіри до влади та впровадження такої політики, яка відповідає б потребам населення. Але ні в якому разі не механічний примус громадян до відвідування виборчих дільниць, оскільки це викривлює саму суть демократичного волевиявлення (застосування примусу до громадян, плюс штучне підвищення рівня легітимності новообраної влади в очах внутрішньо- і зовнішньополітичних акторів).

Насамкінець підсумуємо, що зважаючи на всі об'єктивні та суб'єктивні причини походження в Україні феномену електорального абсентеїзму, зважаючи на всі позитивні та негативні вияви його в політичних виборчих практиках, він залишається ризиком для легальності і легітимності

політичних еліт, які здобувають владу на основі загальних, вільних, прямих, демократичних виборів із дотриманням таємного голосування, а також абсентеїзм є викликом для громадянської політичної мобілізації та активності, аби врешті-решт не залишитися за бортом процесу управління країною та прийняттям важливих і доленосних рішень.

Слід зазначити, що чисельність абсентеїстів в українських політичних практиках буде залежати від результату проведених політичних і соціально-економічних реформ урядами, державним керівництвом загалом. При позитивній динаміці будуть спостерігатися зниження настроїв апатії. А поглиблення кризи або незавершений характер реформування суспільства може призвести до зростання настроїв неголосування у суспільстві.

На нашу думку, українським політикам варто ставити за мету вчинення процедурних змін, доповнюючи їх прагматичними змінами якості української політики та державного управління. За умови застосування такого політичного алгоритму країна в праві позиціонувати себе як демократична самоврядна республіка.

Висновки до третього розділу

В третьому розділі дослідження, що обумовлював сутність західного досвіду подолання абсентеїзму та його застосуванню у вітчизняному політико-культурному просторі, автором дисертації було акцентовано увагу на двох теоретико-практичних блоках питань щодо чинників та моделей подолання та протидії відчужувальному характеру абсентеїзму. Першим було питання щодо оцінки західних практик попередження абсентеїзму взагалі, а також в контексті орієнтаційної діяльності українських громадян.

Проаналізувавши відомі науковому світу західні практики попередження абсентеїзм, встановлено, що в деяких країнах виборчий закон встановлює обов'язкове голосування виборців, включених до списків, і відповідно покарання за неявку на вибори. В якості покарання можливо громадський осуд: список не з'явилися на голосування осіб вивішується

біля будівлі суду чи мерії, публікується в місцевих газетах, хоча цей захід не вважається досить дієвою. Виклик до суду – більш дієвий спосіб, але якщо кількість абсентеїстів велика, то і вона складає слабе враження. Позбавлення судом на певний строк виборчих прав – найбільш ефективний спосіб. Справа не в тому, що виборець і без позбавлення його виборчого права не ходить на вибори, а в тому, що в разі позбавлення через суд виборчих прав він не може бути прийнятий на державну і муніципальну службу, причому не тільки класифіковану, але і звичайну (наприклад, вчителем у державній школі).

У законодавстві багатьох країн існує ряд заходів, що вживаються для залучення виборців. По-перше, проводиться вищезазначена робота з боку державних органів для забезпечення участі громадян у виборах. Для цього виділяються необхідні кошти з держбюджету. Якщо під час виборів не набереться відповідний відсоток голосів, встановлений законом, то повторне голосування і повторні вибори неминучі; по-друге, для того, щоб проведені вибори вважалися законом дійсними, враховується певний відсоток прийняття участі виборця на виборах.

Збереження демократизму політичної системи, довіри громадян до інституту виборів, впевненість виборця в силі свого голосу на виборах – це те, що може реально протистояти абсентеїзму. Проте якщо лаконічно дати резюме, щодо практичних західних моделей попередження абсентеїзму в реаліях перехідного типу політичної культури українського суспільства раціональними для імплементації є: 1) Інтернет голосування; 2) модель впровадження диференційованого підходу до різного рівня виборів. Так, на місцевих виборах це мажоритарна система із правом відкликання депутата, а на парламентських – пропорційна з преференціями; 3) голосування поштою; 4) створення громадських рад виборців на передодні виборчих кампаній при як парламентських, та і позапарламентських політичних партій; 5) ініціативний спосіб формування виборчого списку; 6) серед загалу забороняючи санкцій, аби хоча в рази якісно мінімізувати шкоду від

абсентеїзму виборців використати можна санкцію обмеження волі у формі місячних громадських робіт.

З іншого боку, є ряд інших моделей, які Україні не можуть бути корисними та ефективними для подолання деструкції від абсентеїзму через забюрократизованість державних органів влади, нестачу практичного досвіду впроваджених моделей, свідомого політичного опору як представників влади і громадянського суспільства. Серед цих моделей зворотною дією до подолання абсентеїзму, тобто уможливлення цього феномену в політичному житті суспільства, на нашу думку є: 1) механізм голосування за допомогою мобільного сервісу смс; 2) матеріальне заохочення виборця прийняти участь у виборах; 3) зниження мінімального порогу виборчої явки; 4) політична норма за якою голосування для виборця є обов'язковим; 5) голосування за довіреністю; 6) позбавлення доступу на державну і муніципальну службу в разі ігнорування виборів та неявки на виборчі дільниці; 7) модель санкцій, великих штрафів, списків неблагонадійних виборців, що не голосували та кримінальна відповідальність якщо виборець проігнорував вибори – є ірраціональною для подолання ризиків феномену абсентеїзму в політичному житті українського суспільства.

Якщо говорити про вимоги до політичного сьогодення в аспекті подолання деструкції абсентеїзму для еволюційного поступу політичної культури українців, то такою є: 1) вимога ініціативи «знизу» для створення політичних альтернатив; 2) вимога до «верхів» зорієнтуватись на демонструванні суспільству практик «політичної інакшості» (наприклад своєчасне прийняття виборчого законодавства, а не за кілька місяців до їх безпосереднього проведення); 3) вимога до консолідованої взаємодії інститутів влади та громадянського суспільства; 4) вимога до суспільства, по-перше, категорично відмовитись від теорії та практики толерування політичної зради; по-друге, свідомо відмовитись від ідеології «пристосуванства» до політичного порядку денного і низької соціальної забезпеченості.

За умов коли політичні партії не пропонують громадянам «соціальні ліфти», коли не роблять ставку на широку мобілізацію для вирішення локальних чи всеукраїнських викликів національній безпеці, коли не витрачають свій політичний ресурс і час на політичну соціалізацію та збільшення політичної грамотності громадян, вони завдають не поправної політичної шкоди країні та не сприяють широкій політичній участі в процесі конституційного контролю над обраною виборцями владою країни.

В українській політиці не вистачає сміливості для гарантування прав і свобод громадян та забезпечення максимальної злагодженості роботи усіх гілок влади та їх комунікацією із громадянами. Варто відходити від навіть помислів про монополію політичної влади однією чи іншою політичною групою, необхідно натомість забезпечувати з юридичного і політичного боку, як політичну конкуренцію, так і безпечну для громадян політичну соціалізацію та залучення до процесу прийняття політичних рішень. Громадянам же, у свою чергу, варто й надалі рішуче здійснювати поступ у напрямку становлення та розвитку політико-правової інтелігентності, громадянського солідаризму, а також патріотично культурної ідентифікації.

ВИСНОВКИ

Відповідно до мети дисертаційного дослідження вирішено низку завдань.

Здійснена спроба дослідити сутність абсентеїзму, що, передусім, приводить до вирішення його теоретичних інтерпретацій у рамках політологічного та міждисциплінарного дискурсів. У політичній науці одностайного розуміння феномену абсентеїзму не існує. Водночас у фахових джерелах абсентеїзм розглядається через призму ухилення громадян від безпосередньої політичної участі, індиферентного ставлення до політики, байдужості до ствердження своїх громадянських (в тому числі політичних) прав, пасивного протесту, реакції на неспроможність правлячої еліти пропонувати й реалізовувати альтернативи політичної діяльності. Вказано, що у соціологічному дискурсі абсентеїзм трактується як форма «відходу», неприйняття і заперечення індивідом або соціальною групою пануючих у суспільстві ідеалів та цінностей. З точки зору юриспруденції, абсентеїзм аналізується як добровільна неучасть у голосуванні на виборах, а також референдумах.

Проаналізовані зарубіжні політологічні концепції феномену абсентеїзму можна групувати в ряд наукових підходів: політико-комунікативний, статусний, соціально-психологічний, підхід «раціонального вибору», інституційний, історичний, системно-функціональний, системний, синергетичний. Акцентовано увагу й на альтернативно-інституційному підході тлумачення характеру абсентеїзму, який полягає в поясненні участі/неучасті громадян у політиці здатністю/нездатністю створювати поряд з владною вертикаллю свої політичні інституційні альтернативи та легітимізувати їх. У дисертації поняття «абсентеїзм» постає як небажання громадян відповідати за розвиток своєї держави; спотворене розуміння громадянських обов'язків та неготовність самотужки забезпечувати свою громадянську суб'єктність. Поряд з цим, абсентеїзм є зручним маніпуляційним механізмом для урядів, президентів, депутатів з відносною

(обмеженою) легітимністю та короткотерміною політичною перспективою, що дозволяє їм пролонговувати своє політичне владарювання.

З'ясовані причини, проаналізовані типології та чинники абсентеїзму (в російських та українських політологічних дослідженнях) дозволяють стверджувати, що на пострадянському просторі поки не простежується тенденції до створення механізмів регулювання абсентеїзму. Абсентеїзм в Україні пояснюється відсутністю бажання політичної дії та світоглядом, зорієнтованим на внутрішнє вдосконалення; саме психологія конформізму і менталітет байдужості є базисом абсентеїзму в Україні. Абсентеїзм в Росії, за дослідженням тамтешніх дослідників, має значний електоральний резерв, активізація якого може внести серйозні зміни в загальну розстановку політичних сил.

Визначено специфіку абсентеїзму в структурі політичної культури українського суспільства. Запропоновано розглядати її через два аспекти: оцінку ролі абсентеїзму в політичних практиках та фактори проявів абсентеїзму. Ризики розвитку феномену абсентеїзму, зокрема в політичній поведінці українських виборців, виявляються у свободі політичної участі (узаконеній можливості безкарно не приймати участь у голосуваннях); відкиданні усталених способів політичної дії; дисфункціональності політичної системи, вичерпанні креативного потенціалу демократичних інститутів; невідповідності політичних орієнтацій виборців функціональному змістові виборів, розвитку «підданського» типу політичної культури широких мас.

Головними причинами абсентеїзму можуть бути: неналежне виконання посадовими особами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вимог діючого законодавства щодо забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень; формалізація діалогу із громадськістю; недосконалість правового та адміністративного середовища для створення і функціонування інститутів громадянського суспільства; інформаційний, світоглядний та електоральний вакуум між владою і громадою стосовно один одного.

Актуальні причини абсентеїзму згруповано на основі умовних тематичних маркерів: політико-виборчого, соціально-політичного, релігійного, світоглядного та нігілістичного.

Обґрунтовано діалектику взаємовпливу політичного відчуження та абсентеїзму в умовах становлення електоральної культури. Встановлено, що процес формування електоральної культури багатосторонній і суперечливий, а практичні її прояви відображаються саме під час проведення виборчих кампаній (у виборчій явці, активності у волевиявленні). Разом з тим, навіть абсолютна участь громадян у виборах не є свідченням гармонійного демократичного розвитку. Явка на виборах багато в чому залежить від рівня політичної культури, якості протестної громадянської позиції, рівня відчуження суспільства від політики, інституту влади, електоральних практик.

Виявлено особливості деструктивності абсентеїзму як однієї з форм електоральної поведінки громадян, а також шляхи деструкції абсентеїзму для еволюційного поступу політичної культури українців. Сьогодні джерелом виникнення саме абсентеїстської форми політичної поведінки виборців є, насамперед, нерозв'язаність багатьох соціально-економічних проблем життєдіяльності суспільства, неспроможність органів державної влади і місцевого самоврядування долати ці проблеми, їхнє відверте нехтування потребами громадян.

Серед сучасних зарубіжних практик електоральної мотивації (попередження абсентеїзму), на які слід звернути увагу в умовах суспільно-політичних змін в Україні, вирізняють: 1) формування списку неблагонадійних виборців (Італія, Ірландія); 2) запровадження штрафних санкцій (Австрія, Бельгія); 3) передбачення тюремних строків та кримінальної відповідальності (Мексика, Туреччина, Греція, Австрія, Пакистан); 4) позбавлення можливості доступу на державну чи муніципальну службу (Аргентина); 5) зниження рівня виборчого порогу явки (Азербайджан, США); 6) запровадження і гарантування ініціативного

способу формування виборчих списків (США, Люксембург); 7) введення в практичну дію конституційної норми обов'язкового голосування (Австрія, Бельгія, Болгарія, Бразилія, Греція, Данія, Італія, Нідерланди, окремі кантони Швейцарії, Об'єднані Арабські Емірати, Чилі, Туреччина, Коста-Ріка, Еквадор); 8) запровадження механізму факультативного типу голосування. (Бразилія, Еквадор); 9) гарантування можливостей волевиявлення за довіреністю та поштою (Франція, Великобританія). Для подолання абсентеїзму в політико-культурному просторі України досвід зарубіжних країн з використання нетрадиційних способів голосування може послужити прикладом, що втім необхідно переосмислювати в умовах перманентних політичних трансформацій, традицій та звичаїв української культури, новітніх викликів глобальної та інформаційної доби.

Сформульовані підходи щодо факторів попередження деструктивних проявів абсентеїзму в Україні передбачають необхідність реального впровадження ряду світоглядно-практичних перетворень: *зміни конституційного характеру* (проведення всеукраїнського референдуму з питання введення норми «обов'язкове голосування», ведення освітнього цензу для виборців, встановлення максимального віку для голосування тощо); *декларативні політичні вимоги* (громадський мораторій на політичний, економічний та управлінський популізм, проведення реформи системи місцевого самоврядування); *політична освіта молоді* (впровадження системи викладання у старшій школі факультативів – «основ політичної грамотності», правової культури, уроків суспільствознавства, логіки та риторики, кризового маркетингу та менеджменту); *зміни у виборчому процесі* (імплементація механізму електронного списку виборців; запровадження механізму політичних праймеріз на виборах мерів міст та керівників обласних рад, доопрацювання вже готових проектів Виборчого кодексу України).

Очевидно, що електоральною константою в Україні є гарантування принципу вільного виборчого права і добровільності участі у виборах, які є

наріжним каменем української виборчої політики і практики. Відповідальність за сприяння електоральній байдужості сьогодні покладено не лише на державу, а також політикум, інтелігенцію (науковців, митців, громадських діячів) та, власне, громадян України. Зволікання політичних, економічних реформ, симуляція модернізації соціальної системи суспільства, консервування та легалізація на державному рівні політичної корупції, кумівства, анахронізмів авторитарних і тоталітарних політичних режимів створюють сприятливі умови для легітимації таких правил політичного життя суспільства, за яких абсентеїзм буде виглядати «найменшим злом». Передумовами для подальшого відтворення абсентеїзму в Україні є процедурна та змістовна прокрастинація суб'єктами політичної влади демократичної трансформації політичних процесів, а також внутрішня легітимація громадянами іммобільних політичних практик. Для унеможливлення цього сценарію ірраціональні якості абсентеїзму можна локалізувати суто прагматичним механізмами (різноманітними політичними технологіями в сфері мобілізації громадянської залученості; об'єктивізацією процесів політичної компетенції виборців, політичних та законодавчих гарантій права вибору і персональної відповідальності політиків, які варто здійснювати саме у міжвиборчий період).

Дисертація не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують критерії та умови, за яких абсентеїзм переходить у пасивні й латентні форми; особливості проявів феномену абсентеїзму на різних історичних етапах (в умовах війни, окупації зовнішнім агресором, галопуючих внутрішніх політичних криз тощо); характер мотивації неучасті у виборах різних груп громадян; сутність і міра політичної відповідальності кожного за електоральні прояви абсентеїзму у суспільстві, що демократизується.

СПИСОК ВИКОРСИТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсентеїзм [Текст] // Політологія: сучасні терміни і поняття. Короткий навчальний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. — 4-те видання, виправлене і доповнене / укладач. В. М. Піча, наук.редакція Л. Д. Климанської, Я. Б. Турчин, Н. М. Хоми. — Львів : «Новий Світ — 2000», 2015. — С. 4.
2. Абсентеїзм [Текст] // Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка та ін.]. — [2-е вид., доп. і перероб.]. — К. : Генеза, 2004. — С. 4.
3. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Текст] / Г. Алмонд, С. Верба // «Полис. Политические исследования» [журнал] — 1992. — № 4. — С. 122–134.
4. Андрущенко Т. В. Специфіка електоральної поведінки молоді: що показали вибори–2012 [Текст] / Т. В. Андрущенко // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич.—К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 68(№1). — С. 668–671.
5. Артамонова Н. В. Абсентеизм избирателей в контексте принципасвободных выборов [Текст] / Н. В. Артамонова // Адвокат. — 2006. — №1. — С. 23–35
6. Артемова А. Г. Мотивы участия и неучастия в голосовании [Текст] / А. Г. Артемова // Электоральная политология: теория и опыт России / [под ред. Л. В. Сморгунова]. — СПб. : Изд. СПбГУ, 1998. — С. 149–156.
7. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства [Електронний ресурс] / О. В. Бабкіна // Віче. — 2007. — № 13. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/628/>. — Назва з екрану.
8. Бабкіна О. В. Актуальні проблеми формування демократичної політико–правової культури в сучасному суспільстві [Текст] / О. В. Бабкіна // Сьомі юридичні читання: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 19–

20 травня 2011 р.). — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — С. 30–37.

9. Бебик В. М. Політологія для політика і ромадянина: [Монографія] / В. М. Бебик. — К. : МАУП, 2003. — 424 с.

10. Белов Г. А. Политология [Текст]: учебн. пособие / Г. А. Белов. — М. : ЧеРо, 1996. — 304 с.

11. Бентам И. Тактика законодательных собраний [Текст] / И. Бентам; пер. с англ. — Челябинск : Социум, 2006. — 208 с.

12. Березень–2013 : оцінка громадянами стану демократії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/berezen-2013-ocinka-gromadjanami-stanu-demokratii.htm>. — Назва з екрану.

13. Білянська О. Ю. Соціально–філософський зміст бердяєвської концепції подолання відчуження людини від суспільства [Текст]: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / Олена Юрїївна Білянська; Одеський національний ун–т ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2006. — 181 с.

14. Богачевська О. Люди не бачать сенсу у виборах [Електронний ресурс] / О. Богачевська — Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/comments-newspaper/_lyudi-ne-bachat-sensu-u-viborah/458988. — Назва з екрану.

15. Бокоч В. Електоральна культура та електоральний політичний маркетинг [Електронний ресурс] / В. Бокоч — Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/997>. — Назва з екрану.

16. Большая Советская Энциклопедия: в 30 т. [Текст] / [гл. ред. А. М. Прохоров]. — [3-е изд.]. — М. : Издательство «Советская энциклопедия», 1969 — Т. 1. — 1970. — 608 с.

17. Большой юридический словарь [Текст] / [авт.–сост.: В. Н. Додонов и др.; ред.: А. Я. Сухарев и др.]. — М. : ИНФРА–М, 1998. — VI, 790 с.

18. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: [Монографія] / В. І. Бортніков. — Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. — 524 с.

19. Бублик О. С. Трансформація неопатрімонального режиму в Україні, як шлях до демократії та консолідації політичних еліт [Текст] / О. С. Бублик // Східна Європа у системі координат (Північ, Південь, Захід, Схід): Збірник матеріалів III Другої міжнародної Великої Академічної Конференції з політології (Львів, 25–26 жовтня 2012 р.) / Рада молодих вчених ф-ту міжн. відн., українське відділення Міжнарод. Асоц. Студ. Політ. Науки. Львів. нац. ун-т. ім. І. Франка. — Львів : Львів. нац. ун-т. ім. І. Франка, 2012. — С. 16–19.

20. Буркут І. Політичні процеси: історія, міфи, реальність (погляд з регіону) [Текст] / І. Буркут, О. Колесников. — Ч. : Прут, 2005. — 372 с.

21. Бучин М.А. Абсентеїзм як тип електоральної поведінки [Текст] / М. А. Бучин / Збірник наукових праць «Політологічні студії». — Кам'янець-Подільський: КПНУ імені І. Огієнка, 2011. — Вип. 2. — С. 174–182.

22. Бушенева Ю. И. Абсентеизм как фактор избирательного процесса в современной России [Текст]: дис. на соискание наук. степени канд. полит. наук: 23.00.01 «Теория политики, история и методология политической» / Юлия Ивановна Бушенева; Северо-Западная академия государственной службы. — СПб., 2007. — 180 с.

23. Варій М. Й. Політико – психологічні передвиборні та виборчі технології: [Навчально – методичний посібник] / М. Й. Варій. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. — 400 с.

24. Варламова С. И. Нормативно-правовой абсентеизм как элемент избирательного права [Текст] / С. И. Варламова // Социология власти. — 1999. — №5. — С. 40–52.

25. Велигодская А. Правила местного значения [Текст] / А. Велигодская // Обратите внимание! — 2012. — № 10 (25). — С. 70–73.

26. Веніславський Ф. В. Реформування виборчої системи України в контексті принципу народовладдя [Текст] / Ф. В. Веніславський // Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні : Матеріали міжнародної науково–теоретичної конференції (XXIV Харківські політологічні читання). — Х. : ХАП, НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, 2011. — С. 111–113.

27. Вибори в Україні розглядають як бізнес–проект, — експерт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?vibori_v_ukrayini_rozglyadayut_yak_biznesp_roekt__ekspert&objectId=1096649. — Назва з екрану.

28. Вибори–2012: за кого і чому збираються голосувати виборці на мажоритарних округах? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/homu-mazhoritarnih-okruga.htm>. — Назва з екрана.

29. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування [Текст] / [Є. Радчено, А. Біденко, П. Бурковський, Д. Ковриженко та ін.]. — К. : Факт, 2003. — 258 с.

30. Відчуження [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://prawo.in.ua/1r/vl-00879.html>. — Назва з екрану.

31. Выборы: процесс, право, технологии: Словарь–справочник [Электронный ресурс] / [под ред. Г. Н. Бутырина]. — М., 2001. — Режим доступа: <http://lib.socio.msu.ru>. — Название с экрана.

32. Галкин А. А. О сенсации, которая не состоялась [Текст] / А. А. Галкин // Полис. — 2004. — № 1. — С. 6–9.

33. Гелей С. Д. Політологія: [навчальний посібник] / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. — [7 — ме вид., перероб. і доп.]. — К. : Знання, 2008. — 415 с.

34. Гербут І. Виборча Інженерія в контексті політичних трансформацій [Текст] / І. Гербут // Наукові записки. Вісник Інституту

політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса — Випуск 6 (56). — К. : ІШЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2011. — С. 207–218.

35. Гладкова Т. Л. Закріплення права громадянської ініціативи як інструмент посилення демократизації законодавчого процесу в Європейському Союзі [Текст] / Т. Л. Гладкова // Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні : Матеріали міжнародної науково–теоретичної конференції (XXIV Харківські політологічні читання). — Х. : ХАП, НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, 2011. — С. 122–124.

36. Головатий М. Ф. Людина і політика: [Підручник для студ. вищ. навч. закл.] / М. Ф. Головатий — К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2012. — 352 с.

37. Головатий М. Ф. Соціологія політики: [Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.] / М. Ф. Головатий. — К.: МАУП, 2003. — 504 с.

38. Головаха Е. Альтернативный социологический словарь [Електронний ресурс] / Е. Головаха. — Режим доступу: i-soc.com.ua/institute/soc_slovar.pdf. — Назва з екрану.

39. Головка І. Процеси демократизації у трансформаційних суспільствах: сутнісні характеристики та специфічні ознаки [Текст] / І. Головка // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — Назва з екрану. К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 75 (№8). — С. 432–435.

40. Голосов В. Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов [Текст] / В. Голосов // Выборы и партии в регионах России / Под ред. Г. Люхтеранд — Михалевой, С. Рыженкова. — М., СПб. : ИГПИ : Летний сад, 2000.—С. 90.

41. Голосов Г. В. Поведение избирателей в России: Теоретические перспективы и результаты региональных выборов 1996 г. [Текст] / Г. В. Голосов // Полис. — 1997. — №4. — С. 34–51.

42. Гомон Д. У українських депутатів самые большие льготы в мире [Електронний ресурс] / Д. Гомон. — Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/U-ukrainskih-deputatov-samy-e-bolshie-lgoty-v-mire.html>. — Назва з екрану.

43. Гордієнко М. Електоральні процеси в середовищі українського конформізму [Текст] / М. Гордієнко // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. Випуск 75 (№8). С. 498–500.

44. Горелов А. А. Политология в вопросах и ответах: [Учеб. пособие] / А. А. Горелов. — М. : Эксмо, 2009. — 256 с.

45. Граф И. В. Правовые способы преодоления абсентеизма в зарубежных странах [Текст] / И. В. Граф, Д. Г. Жаромских // Вестник ТюмГУ. — 2008. — № 2. — С. 54–60.

46. Громадська думка після виборчого опитування: 100 днів після виборів / Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічної служби Центру Разумкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/fnfgfnfgnfgffg.htm>. — Назва з екрану.

47. Губань В. Виміри українського абсентеїзму [Текст] / В. Губань // Юридична газета. — 2007. — № 28 (112). — 12 липня.

48. Гулик І. Загрози демократії: диктабланда [Електронний ресурс] / І. Гулик. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=11041. — Назва з екрану.

49. Гоше Марсель. Демократія проти себе самої [Текст] / Гоше Марсель; [пер. з фр.; післямова та примітки О. Йосипенко, С. Йосипенка]. — К. : Укр. Центр духовної культури, 2006. — 376 с.

50. Давиденко В. В. Соціальний діалог в контексті взаємодії громадянського суспільства і держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец.: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси»/

Віталій Володимирович Давиденко; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Львів, 2008. — 35 с.

51. Дай Т. Р. Демократия для элиты: Введение в американскую политику [Текст] / Т. Р. Дай, Л. Х. Зиглер. — М. : Юридическая литература, 1984. — 320 с.

52. Дем'яненко В. М. Патерналістські мотивації в електоральному виборі громадян України [Текст] / В. М. Дем'яненко // Наукові записки. Вісник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса — Випуск 6 (62). — К. : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. — С. 288–300.

53. Денисюк С. Г. Електоральна реакція як показник ефективності політичної комунікації [Текст] / С. Г. Денисюк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології». — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. — Вип. 20. — С. 104–109.

54. Джандубаева З. З. Абсентеизм как феномен современной российской практики [Текст]: дис. на соискание наук. степени канд. соц. наук: спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Зурида Заудиновна Джандубаева; Московский гуманитарный университет. — М., 2005. — 134с.

55. Джеріх А. С. Політична проблема пасивності громадян в умовах демократії [Електронний ресурс] / А. С. Джеріх, Е. М. Давиденко. — Режим доступа: http://www.rusnauka.com/13_EISN_2009/Politologia/45263.doc.htm. — Название с экрана.

56. Донченко О. Феномен психічної інфляції як кризовий механізм політики [Електронний ресурс] / О. Донченко — Режим доступа: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=94&c=2303&setcss=1&n css=big>. — Назва з екрану.

57. Доцяк І. Вибори перестали бути цінністю [Електронний ресурс] / І. Доцяк. — Режим доступа: <http://galinfo.com.ua/news/63822.html>. — Назва з екрану.

58. Дударева Е. Абсентеизм как развивающаяся политическая сила [Электронный ресурс] / Е. Дударева. — Режим доступа: <http://aboutpolit.ru/?q=node/1905&page=3>. — Название с экрана.
59. Економічний словник-довідник [Текст] / [за ред. С. В. Мочерного]. — Київ : Феміна, 1995. — 368 с.
60. Енциклопедія: бізнесмена, економіста, менеджера [Текст] / [під ред. Р. Дяківа]. — К. : Міжнар. економічна фундація, 2000. — 704 с.
61. Жантовський П. Маніпулювання громадською думкою в посттоталітарній реальності [Текст] / П. Жантовський // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. — Спецвипуск. — С. 508–514.
62. Жиро Т. Политология [Текст] / Т. Жиро; [пер. с польск.]. — Харьков : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2006. — 428 с.
63. Заєць Н. Феномен абсентеїзму в умовах становлення демократичного суспільства в Україні [Текст] / Н. Заєць // Юридична Україна. — 2008. — №9. — С. 4–8.
64. Захаров О. В. Проблема абсентеизма в электоральном поведении [Электронный ресурс] / О. В. Захаров. — Режим доступа: www.edit.muh.ru/content/mag/trudy/05_2008/05.pdf. — Название с экрана.
65. Зеленько Г. І. Яка виборча система потрібна Україні? [Текст] / Г. І. Зеленько // Політологічні та соціологічні студії: Т. Х. Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах: зб. наук. праць / наук. ред. А. М. Круглашов. — Чернівці : Букрек, 2011. — С. 6–73.
66. Зуйков В. В. Психологические основы абсентеизма [Текст] / В. В. Зуйков, Е. В. Звонова // Сборники конференций НИЦ Социосфера. — 2013. — № 33. — С. 74–82.

67. Зуйковська А. А. Громадянська освіта як засіб впровадження цінностей суспільної солідарності : український досвід [Текст] / А. А. Зуйковська // Наукові записки. Вісник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса — Випуск 6 (62). — К. : ІШЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. — С. 323–333.

68. Избирательное право и избирательные системы в зарубежных странах. — Баку : Адильоглы; Бюллетень Независимого Центра Помощи и Совета за гражданское общество. — 2001. — № 3. — 36 с.

69. Истлер Дж. Возможность осуществления рациональной политики [Текст] / Дж. Истлер // Современная политическая теория. — М. : NOTA BENE, 2001. — С. 167–168.

70. Іваненко О. Відхід як форма соціального конфлікту [Текст] / О. Іваненко, В. Казаков. // Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціол. НАН України, 2003. — С. 402–410.

71. Ідрісов Б. Електоральна культура населення України в умовах трансформації суспільства [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Ідрісов Бахтійор; Національна академія наук України, Інститут соціології. — К., 2006. — 14 с.

72. Кісельова Н. В. Звуження політичного представництва при використанні змішаної виборчої системи [Текст] / Н. В. Кісельова // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 68 (№1). — С. 662–668.

73. Кабачій Р. Джинса–2013: пафос і «креатив» [Електронний ресурс] / Р. Кабачій. — Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/aterial/26595>. — Назва з екрану.

74. Калініченко М. Влада громадянського суспільства [Текст] / М. Калініченко. — С. : ВТД«Університетська книга», 2006. — 175 с.

75. Капінос М. С. Потенціал інститутів громадянського суспільства у врегулюванні етнополітичних конфліктів: можливості для України [Текст] / М.С. Капінос // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 68 (№1). — С. 637–643.

76. Карасьов В. Російський виклик українським виборам [Електронний ресурс] / В. Карасьов. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/rosiyskiy_viklik_ukrayinskim_viboram.html. — Назва з екрану.

77. Карминес Э. Политическое поведение: общие проблемы [Текст] / Э. Карминес, Р. Хакфёльд // Политическая наука: новые направления / [пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой; науч. ред. Е. Б. Шестопа]. — М. : Вече, 1999. — С. 235–262.

78. Касаева Л. В. Словарь по политологии [Текст] / Л. В. Касаева, В. Ч. Ревазов. — Владикавказ : Изд – во «Терек», 2010. — 54 с.

79. Кастельс М. Галактика Интернет. Размышления об Интернете, бизнесе и в обществе [Текст] / М. Кастельс. — Екатеринбург : У–Фактория 2004. — 328 с.

80. Климкова І. І. Особливості процесу інституціоналізації демократії в період політичної трансформації [Текст] / І. І. Климкова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — Випуск 6. — С. 36–40.

81. Ключев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі [Електронний ресурс] / О. Ключев. — 2009. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1420/>. — Назва з екрану.

82. Коваль Р. Абсентеїзм в Україні: особливості та динаміка [Електронний ресурс] / Р. Коваль. — Режим доступу: http://eprints.oa.edu.ua/856/1/4_10_4.pdf. — Назва з екрану.

83. Коваль Р. Абсентеїзм в Україні та країнах розвинутої демократії [Електронний ресурс] / Р. Коваль. — Режим доступу: <http://euroatlantica.info/statti/10-analytics/149-absentejizm-v-ukrajini-ta-krajinaх-rozvinenoji-demokratiji.html>. — Назва з екрану.

84. Ковлер А. И. Избирательные технологии: российский и зарубежный опыт [Текст] / А. И. Ковлер. — М. : Изд-во ИГиП РАН, 1995. — 116 с.

85. Козьма В. В. Демократизація українського суспільства та проблеми становлення демократичних інститутів [Текст] / В. В. Козьма // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально — політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. — Спецвипуск. — С. 447–451.

86. Колісніченко Р. М. Формування демократичної електоральної культури молоді в сучасній Україні [Текст]: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Роман Миколайович Колісніченко; Нац. педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова. — К., 2011. — 252 с.

87. Колодій А. Ф. Національний вимір суспільного буття [Текст] / А. Ф. Колодій. — Л. : Астролябія, 2008. — 368 с.

88. Кононенко С. Українська демократія: набуті риси як втрачені можливості [Текст] / С. Кононенко // Наукові записки: Вісник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К. : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. — Вип. 6 (62). — С. 166–179.

89. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Основная часть III: [сб.] — Баку : Закон, 2007. — 803 с.

90. Конституционное право зарубежных стран: [Учебник для вузов] / под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина — М. : НОРМА, 1999. — 872 с.

91. Конституционное право России: [Энциклопедический словарь] / [под общей ред. В. И. Червонюка]. — М. : Юрид. лит., 2002. — 432 с.

92. Конституция Российской Федерации: [Энциклопедический словарь] / [В. А. Туманов, В. Е. Чиркин, Ю. А. Юдин и др.]. — М. : Большая Российская энциклопедия, Юристь, 1997. — 320 с.

93. Конституція України 1996 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EА%2F96%E2%F0>. — Назва з екрану.

94. Корж С. А. Фрагментарна політична культура як вияв перехідного періоду розвитку українського суспільства [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Світлана Анатоліївна Корж; Нац. педагогічний ун-т імені Михайла Петровича Драгоманова. — К., 2009. — 21 с.

95. Коробов В. Роздуми щодо причин абсентеїзму українських виборців [Електронний ресурс] / В. Коробов. — Режим доступу: <http://old.electioninfo.org.ua/index.php?i=931>. — Назва з екрану.

96. Косахівська О. В. Когнітивно-ментальні особливості електоральної поведінки громадян: політичні знання та інтерес до політики [Текст] / О. В. Косахівська // Держава і право: зб. наук. праць. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. — Вип. 52. — С. 684–691.

97. Кравченко С. А. Социологический энциклопедический англо-русский словарь [Текст] / Кравченко С. А. — М. : Руссо, 2002. — 528 с.

98. Кремень Т. В. Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі: [Монографія] / Т. В. Кремень. — К. : Грамота, 2013. — 256 с

99. Крюков В. Про графу «проти всіх» [Текст] / В. Крюков // День. — 2011. — № 175–176. — С. 4–5.

100. Кулеба О. Абсентеїзм як форма низької політичної участі [Текст] / О. Кулеба, М. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи

розвитку: зб. наук. праць / [редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін.]. — Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2011. — Вип. 23. — С. 98–102.

101. Кулькова О. С. Абсентеизм в новых и классических демократиях: общее и разное [Текст] / О. С. Кулькова // PRO NUNC: Современные политические процессы. Диалоги о политике: материалы Российско — американских студенческих семинаров по политологии и международным отношениям / ТГУ им. Г. Р. Державина, РФ — Клемсонский университет, США; отв. ред. Д. Г. Сельцер. — Т. : ТГУ им. Г. Р. Державина, 2006. — Вып. 5. — С. 110–112.

102. Купцова І. Імідж – технології у виборчих кампаніях: формування електоральної стратегії [Текст] / І. Купцова // Гілея (науковий вісник): зб. наук. праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. — К. : ВІР УАН, 2013. — Вип. 75 (№ 8). — С. 435–437.

103. Курінний О. 70 відсотків списку УДАРу—це люди,які вже брали участь у політиці [Текст] / О. Курінний // Газета по—українські. — 2012. — №147 (1494). — С. 7.

104. Курьянов М. А. Политология в вопросах и ответах: [Учеб. пособие] / М. А. Курьянов, М. Д. Наумова. — Тамбов : Изд-во Тамбовского гос. техн. ун-та, 2005. — 80 с.

105. Ла–Гуардіа А. Антиєвропейське питання [Текст] / А. Ла–Гуардіа // Світ у 2014. — 2013. — С. 29–30.

106. Латигіна Н. Якісний потенціал демократії [Електронний ресурс] / Н. Латигіна. — Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/628>. — Назва з екрану.

107. Лащенко С. Ярослав Грицак: Справжній компроміс — це коли обом сторонам боляче [Електронний ресурс] / С. Лащенко — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/yaroslav-gricak-spravzhniy-kompromis-se-koli-obom-storonam-bolyache>. — Назва з екрану.

108. Легітимність виборів–2012 ставитимуть під сумнів — керівник ЦВК [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

http://tsn.ua/vybory_2012/legitimnist-viboriv-2012-stavitimut-pid-sumniv-kerivnik-cvk.html. — Назва з екрану.

109. Лекції з політології [Текст] / [під ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка]. — К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. — 332 с.

110. Липинський В. К. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму [Текст] / В. К. Липинський. — Київ; Філадельфія, 1995. — 470 с.

111. Липсет С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей [Текст] / С. Липсет, С. Роккан // Партии и выборы: Хрестоматия / [отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина]. — М. : ИНИОН, 2004. — Ч. 1. — С. 70.

112. Лисогор М. Чи можна вважати явку на парламентські вибори — 2014 низькою? [Електронний ресурс] / М. Лисогор. — Режим доступу: <http://www.poltava.pl.ua/news/30780/>. — Назва з екрану.

113. Литвиненко С. Політико-психологічні маніпуляції як засіб керування масами [Текст] / С. Литвиненко // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 75 (№8). — С. 440–443.

114. Лісовий В. С. У багатоголоссі політичних дискусій: статті та інтерв'ю [Текст] / В. С. Лісовий. — К. : Видавничий дім «Києво – Могилянська академія», 2007. — 239 с.

115. Логвина В. Л. Політологія: [Навчальний посібник] / В. Л. Логвина. — К. : Центр навчальної літератури, 2006. — 304 с.

116. Лопушинський І. П. Абсентеїзм як чинник виборчого процесу в сучасній Україні [Електронний ресурс] / І. П. Лопушанський. — Режим доступу: <http://www.ipro.org.ua/news/1362/>. — Назва з екрану.

117. Лоуренс ЛеД. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці: [Навчальний посібник] / ЛеД. Лоуренс.–Х. : Центр Освітніх Ініціатив, 2002. — С. 22.

118. Лукомська І. Іменна лихоманка: вперед, до минулого [Електронний ресурс] / І. Лукомська — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/04/24/6963310/>. — Назва з екрану.

119. Лютий Т. В. Нігілізм: анатомія Ніщо [Текст] / Т. В. Лютий. — К. : ПАРАПАН, 2002. — 296 с.

120. Ляшенко Н. Що відрізняє нас від європейців? [Електронний ресурс] / Н. Ляшенко. — Режим доступу: <http://maidan.org.ua/2012/09/scho-vidriznyaje-nas-vid-jevropejtsiv/>. — Назва з екрану.

121. Майданюк В. Президентські вибори 2010 та проблема абсентеїзму [Електронний ресурс] / В. Майданюк — Режим доступу: <http://www.vox.com.ua/data/2009/11/04/prezydentski-vybory-2010-ta-problema-absenteizmu.html>. — Назва з екрану.

122. Майже 62% українців вважають, що не можуть вплинути на владу — дослідження [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ipress.ua/news/mayzhe_62_ukraintsiv_vvazhayut_shcho_ne_mozhut_vplynuty_na_vladu__doslidzhennya_20806.html. — Назва з екрану.

123. Маркозова О. О. Напрямки модернізації ціннісних орієнтацій українців у контексті соціоекономічних і політичних реформ [Текст] / О. О. Маркозова // Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (XXIV Харківські політологічні читання). — Х. : ХАП, НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, 2011. — С. 132–133.

124. Мельник В. А. Современный словарь с политологии [Текст] / В. А. Мельник. — М. : Книжный дом, 2004. — 640 с.

125. Мельник І. Еволюція законодавства про вибори президента України [Текст] / І. Мельник // Сучасна українська політика. — К.: Вид – во «Центр соціальних комунікацій», 2011. — Вип. 25. — С. 166–174.

126. Мертон Р. Социальное действие, вписываемое в социальное пространство [Текст] / Р. Мертон // Американская социологическая мысль /

[под ред. В. И. Добренькова]. — М. : Междунар. ун-т бизнеса и управления, 1996. — 556 с.

127. Москалюк О., Перевозна О. Мисляча людина не голосуватиме за Яценюка чи Тимошенко, а от за зміну влади проголосувала б [Текст] / О. Москалюк, О. Перевозна // Газета по – українські. — 2012. — №143(1490). — С. 14–15.

128. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії [Текст] / Л. П. Нагорна — К. : Стилос, 1998. — 278 с.

129. Назарова Виктория В эфире у [20.04.2013] Шустера обсуждали теракты и действия оппозиции [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://ura-inform.com/ru/politics/2013/04/20/v-efire-u-shustera-obsuzhdali-terakty-i-dejstvija-oppozitsii>. — Название с экрана.

130. Найдьон Я. Проблема абсентеїзму в Україні [Електронний ресурс] / Я. Найдьон — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/14_ENXXI_2014/Pravo/8_168580.doc.htm.

131. Нечаева Е. А. Как заставить избирателя проголосовать за определенного кандидата [Текст] / Е. А. Нечаева // II Національний політологічний конвент МАСПН (Україна): Збірник тез, 15–16 березня 2012 р. / Укл. В. Ю. Калінін, Д.О. Рой. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2012. — С. 72–73.

132. Новейший политологический словарь [Текст] / акт. — сост.: Д. Е. Погорельый, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов — Ростов-на-Дону : Феникс, 2010. — 318 с.

133. Оверчук О. В. Абсентеїзм як чинник виборчого процесу в сучасній Україні [Текст] / О. В. Оверчук // Збірник наукових праць «Слов'янський вісник». — Рівне : РІС КСУ, 2011. — Вип. 11. — С. 208–213.

134. Основи демократії : [Підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [за ред. А. Колодій]. — [3-є вид., оновлене і доп.]. — Львів : Астролябія, 2009. — 832 с.

135. Основи демократії: [Посібник для студ. вищ. навч. закладів] / за заг. ред. А. Колодій — [2 — е вид., стереотипне]. — К. : «Ай Бі», 2004. — 668 с.

136. Основи сучасної політології: [Підручник для студ. ВУЗів] / авт. кол.; М. В. Цюрупа (кер. авт. кол.) та ін. — К. : Кондор, 2009. — 354 с.

137. Остапенко М. А. Проблема громадянської активності в сучасному українському суспільстві [Текст] / М. А. Остапенко // Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (XXIV Харківські політологічні читання). — Х. : ХАП, НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, 2011. — С. 133–135.

138. Остапенко М. А. Політична культура суспільства: [Навч. посібник] / М. А. Остапенко — К. : МАУП, 2008. — 96 с.

139. Охременко П. В. Проблема неучастия российских избирателей в голосовании [Текст] / П. В. Охременко // Электоральное поведение: социологическая ретроспектива конца 90 — х годов XX века: учеб. пособие: в 2 ч. — Волгоград : Изд – во ВолГУ, 2002. — С. 5–13.

140. Павленков Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка [Текст] / Ф. Павленков. — СПб. : Типография Ю. Н. Эрлих, 1907. — 370 с.

141. Падалка Г. М. Характер електоральних проявів народовладдя в Україні [Текст] / Г. М. Падалка // Вісник Одеського Національного університету ім. І. І. Мечникова. — Одеса : Вид-во Одеського Національного університету ім. І. І. Мечникова, 2010. — Т. 15. — С. 60–65. — (Соціологія та політичні науки; вип. 7).

142. Падалка Г. М. Особливості демократичних перетворень пострадянських країн [Текст] / Г. М. Падалка // Вестник Донецкого отделения Социологической ассоциации Украины. — Донецк : ТОВ «Цифрова типографія», 2009. — Вып. 8–9. — С. 115–120.

143. Пазенюк В. С. Відчуження політичне [Текст] / В. С. Пазенюк // Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка та ін.]. — [2-е вид., доп. і перероб.]. — К. : Генеза, 2004. — С. 79.

144. Пасько Я. Л. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця *versus* протистояння [Текст] / Я. Л. Пасько. — К. : ПАРАПАН, 2008. — 272 с.

145. Политическая энциклопедия: в 2 т. [Текст] / [под ред. Г. Ю. Семигина]. — М. : Мысль. — Т. 1. — 2000. — 750 с.

146. Политологический словарь [Текст] / [под ред. В. И. Астаховой и Н. И. Пановой]. — Харьков : Прапор, 1997. — 199 с.

147. Политологический словарь — справочник [Текст] / авторы-сост.: Д. Е. Погорельый, К. В. Филиппов, В. Ю. Фесенко — Ростов-на-Дону : ООО «Наука-Спектр», 2008. — 320 с.

148. Политология: [Словарь по обществознанию] / под ред. Ю. Ю. Петрунина, М. И. Панова — М. : КДУ 2006. — 512 с.

149. Политология: Курс лекций [Текст] / [под ред. М. Н. Марченко]. — [4-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Юристъ, 2003. — 683 с.

150. Политология: учебник для ВУЗов [Текст] / [под ред. В. А. Ачкасова, В. А. Гуторова]. — СПб. : Изд-во «Юрайт», 2006. — 692 с.

151. Политология: учебник для вузов [Текст] / [С. В. Решетников, Н. П. Денисюк, М. Ф. Чудаков и др.]; под ред. С. В. Решетникова. — Минск : ТетраСистемс, 2000. — 448 с.

152. Политология. Понятия, персоналии, изречения: [Краткий справочник] / [сост. Е. М. Михайлова]. — Чебоксары : ЧКИ РУК, 2008. — 64 с.

153. Політичний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів [Текст] / [за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка]. — К. : МАУП, 2005. — 792 с.

154. Політологія [Текст] / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка — К. : Видавничий центр «Академія», 2003. — 528 с.

155. Політологія: навч. енциклопедичний словник–довідник для студ. ВНЗ I–IV рівнів акредитації [Текст] / [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]; за наук. ред. Н. М. Хоми. — Львів : Вид–во «Новий Світ–2000», 2014. — 779 с.

156. Політологія: [Підручник] / за ред. М. М. Вегеша — [3 — є вид., перероб. і доп.]. — К. : Знання, 2008. — 384 с.

157. Політологія: [Посібник для студ. вищ. навч. закладів] / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенко — К. : Видавничий центр «Академія», 1998. — 368 с.

158. Політологія: Словник / [за ред. В. Н. Коновалова]. — М. : РГУ, 2010. — 285с.

159. Поліхун Т. В. Абсентеїзм як тип електоральної поведінки [Електронний ресурс] / Т. В. Поліхун, Н. М. Чорна — Режим доступа: http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2012/Politologia/10_122343.doc.htm. — Название с экрана.

160. Поліщук І. О. Традиційна українська ментальність у політичному контексті [Текст] / І. О. Поліщук // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 68 (№1). — С. 626–632.

161. Поліщук І. Політична іммобільність [Текст] / І. Поліщук // Політологія: навч. енциклопедичний словник — довідник для студ. ВНЗ I–IV рівнів акредитації / [за наук. ред. Н. М. Хоми]. — Львів : Вид–во «Новий Світ — 2000», 2014. — С. 489–490.

162. Полтораєк В. А. Перманентні виборчі кампанії та адміністративний ресурс [Текст] / В. А. Полтораєк // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології». — 2012. — № 1007. — С. 110–113.

163. Попова Е. В. Проблемное пространство предвыборного соревнования на федеральных выборах 1995–2004 гг. [Текст] / Е. В. Попова //

Политическая наука. — 2005. — № 2. Избирательный процесс в России и во Франции. — С. 74–78.

164. Правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні : історичний досвід і виклики сучасності: наукова записка [Текст] / [В. П. Горбатенко (кер. авт. кол.), І. О. Кресіна, О. В. Кукуруз, В. П. Тимощук, О. В. Стрельцова, Л. О. Матвійчук]. — К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. — 82 с.

165. Представительная демократия и электорально–правовая культура [Текст] / [под общ. ред. Ю. А. Веденеева и В. В. Смирнова]. — М. : Изд–во «Весь Мир», 1997. — 224 с.

166. Проблеми та перспективи української реформації: [Монографія] / за заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. — К. : МАУП, 2001. — 248 с.

167. Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства: [Монографія] / О. О. Проскуріна. — Луганськ : Вид – во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. — 352 с.

168. Радчук О. Повстання мас? [Електронний ресурс] / О. Радчук. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/11/8/6738686/>. — Назва з екрану.

169. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації [Текст] / О. Резнік. — К. : ІС НАНУ, 2011. — 336 с.

170. Результати моніторингового дослідження «Україна та українці», прес реліз від 20.09.12 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.socis.kiev.ua/ua/press/rezultaty-monitorynhovoho-doslidzhennja-ukrajina-ta-ukrajintsi-2.html>. — Назва з екрану.

171. Рибак І. В. Інформаційно–машпулятивні технології політичної делегітимації в Україні: гіоелекторальний контекст [Текст] / І. В. Рибак // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально–політичних

дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид – во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. — Спецвипуск. — С. 406–412.

172. Романчук О. К. Перезасунвання України: подолати ретросистемні загрози державності [Текст] / О. К. Романчук. — Львів : Універсум, 2013. — 583 с.

173. Росенко М. Абсентеїзм та його вплив на становлення парламентаризму [Текст] / М. Росанко // Публічне управління: теорія та практика. — 2011. — № 3 (7). — С. 99–105.

174. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні [Електронний ресурс] / Н. Ротар. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=67&c=1533>. — Назва з екрану.

175. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: [Монографія] / Н. Ю. Ротар — Чернівці : Рута, 2007. — 472 с.

176. Рябов С. Політологія: [Словник понять і термінів] / С. Рябов. — К. : КМ Академія, 2001. — 253 с.

177. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави [Текст] / С. Г. Рябов — [2-е вид.]. — К.: Тандем, 1996. — 240 с.

178. Савченко О. О. Українська ментальність та глобальна ідентичність [Текст] / О. О. Савченко. — К. : Оскар, 2001.—140 с.

179. Савчин М. Криза представницької демократії в Україні та проблеми ефективності та справедливості виборчих систем [Електронний ресурс] / М. Савчин — Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/4704f2d9ba956/>. — Назва з екрану.

180. Северинюк В. М. Політична поведінка: проблеми теорії та методології: Монографія / В. М. Северинюк. — Київ; Запоріжжя : Вид — во КПУ, 2009. — 432 с.

181. Северинюк В. М. Детермінація політичної поведінки як теоретична проблема [Текст] / В.М. Северинюк // Нова парадигма: журнал наукових праць. — 2006. — Вип. 58. — С. 120–132.

182. Семенець — Орлова І. А. Імперативи демократії через освіту (у вимірі моделі демократії участі Д. Дюї та сучасних дискурсивних практик) [Текст] / І. А. Семенець — Орлова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. — Спецвипуск. — С. 487–495.

183. Скирбекк Г. Есть ли у экспертизы этические основы? [Текст] / Г. Скирбекк // Человек. — 1991. — № 1. — С. 92–93.

184. Сліпушко О. М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові: Правопис. Граматика: 10 000 слів [Текст]: Для студ. вищих та серед. навч. закладів / О. М. Сліпушко.—К. : Криниця, 1999.—507 с.

185. Современные избирательные системы. Вып. 1: Великобритания, Канада, Мексика, Польша [Текст] / [Д. В.Лафитский, Н. М.Касаткина, А. Г. Орлов, Н. Ю.Трещетенкова]. — М. : РЦО — ИТ: НОРМА, 2006. — С. 64.

186. Соловьев Э. Г. Неинституционализм / Э. Г. Соловьев // Политическая энциклопедия: в 2 т. — М. : Мысль, 1999. — 701 с., — Т. 2. — 1999. — С. 36–37.

187. Солопенко А. В. Электоральное поведение жителей латвии на парламентских выборах 1993–2011 гг [Текст] / А. В. Солопенко // II Національний політологічний конвент МАСПН (Україна): Збірник тез, 15–16 березня 2012 р. / Укл. В. Ю. Калінін, Д.О. Рой. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2012. — С. 75.

188. Социологическая энциклопедия: в 2 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин; гл. ред. В. Н. Иванов]. — М. : Мысль, 2003. — Т. 1.: А–М. — 2003. — 694 с.

189. Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник [Текст] / [заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. — Київ–Харків : ВМП «Рубікон», 1997. — 400 с.

190. Соціально–політичний словник–довідник [Текст] / [за заг. ред. М. П. Піщенка]. — Черкаси : Відлуння, 1999. — 304 с.

191. Соціологічна енциклопедія / [укладач В. Г. Городяненко]. — К. : Академвидав, 2008. — 456 с.

192. Соціологія політики: [Енциклопедичний словник] / авт. упоряд.: В. А. Полтораки, О. В. Петров, А. В. Толстоухов — К.: Вид–во Європейського ун–ту, 2009. — 442 с.

193. Соціологія: Кредитно–модульний курс: [Навч. посібник] / [за ред. М. А. Козловця, В. О. Федоренко, І. В. Копитова]. — Житомир : Вид–во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. — 492 с.

194. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: [Навч. словник–довідник] / [уклад.: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін.; за заг. ред. В. М. Пічі]. — К. : Каравела, Львів «Новий Світ–200», 2002. — 480 с.

195. Ставнійчук М. І. Абсентеїзм і свобода виборів: правова діалектика [Текст] / М. І. Ставнійчук // Держава і право: зб. наук. праць. — К. : Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — № 27. — С. 180–186.

196. Старовойтенко Р. В. Основні чинники формування електорального вибору [Текст] / Р. В. Старовойтенко // Політологічн. вісн. — 2002. — № 10. — С. 181.

197. Сташук В. Ф. Регіональна ідентичність як фактор (дез — інтеграційних процесів в Україні [Текст] / В. Ф. Сташук // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін / [відп. ред. О. В. Бабкіна]. — К. : Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 7. — С. 110–116.

198. Сукачов В. В. Політична довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Віктор Валерійович Сукачов; Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. — Д., 2005. — 17 с.

199. Табачковський В. Г. Феномен відчуження крізь призму перевтілених форм людського світовідношення [Текст] / В. Г. Табачковський // Відчуження: минувшість і сьогодення. — К. : Наукова думка, 1995. — С. 5 — 98.

200. Тавадов Г. Т. Политология: [Учеб. пособие] / Г. Т. Тавадов — М. : ФАИР — ПРЕСС, 2000. — 416 с.

201. Таран С. Підвищення прохідного бар'єру: біганина між «мажоритарною» та «пропорційною» соснами [Електронний ресурс] / С. Таран — Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/taran/4da8528170053/>. — Назва з екрана.

202. Таран С. Ліквідація «Противсіхів»: немає виборця — немає проблеми? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/taran/4dca485759bd9/>. — Назва з екрану.

203. Тимченко М. М. Технічні та технологічні кандидати, як складова виборчої кампанії [Текст] / М. М. Тимченко // II Національний політологічний конвент МАСПН (Україна). — К. : ВПЦ «Київський університет», 2012. — С. 77.

204. Типы политического поведения и участия: [Учебник] / [под. ред. проф. М. А. Василика]. — Москва : изд-во «Гардарика», 2006. — 588 с.

205. Толстенко С. М. Реформування виборчої системи—важливий чинник розвитку парламентаризму в Україні [Текст] / С. М. Толстенко // Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні: Матеріали міжнародної науково — теоретичної конференції (XXIV Харківські політологічні читання). — Х. : ХАП, НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», НДІ

державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, 2011. — С. 107–109.

206. Трачук В. О. Стосунки держави і громадянського суспільства: українські реалії та перспективи [Текст] / В. О. Трачук // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич.—К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 68(№1). — С. 632–637.

207. Тюменский И. Национальная идея Украины [Электронный ресурс] / И. Тюменский. — Режим доступа: <http://russian.kiev.ua/archives/2003/0310/031020uptlm>. — Назва з екрану.

208. Українська радянська енциклопедія: в 17 т. [Текст] / [гол. ред. М. П. Бажан]. — Київ : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1959 — Т. 1. — 1959. — 640 с.

209. Уроки Європи. Тема 16: Більшість—меншість [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://rozmai.com.ua/tema16.php>. — Назва з екрану.

210. Філоненко Р. Демократизація українського суспільства — засаднича складова входження України до простору Європи [Електронний ресурс] / Р. Філоненко. — Режим доступа: <http://www.viche.info/journal/2377/>. — Назва з екрану.

211. Філософія політики: [Підручник] / авт. — упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. — К. : Знання України, 2003. — 400 с.

212. Французский избирательный кодекс [Текст] // Сборник нормативных правовых актов зарубежного избирательного законодательства / [отв. ред. А. А. Вешняков]. — М. : Весь мир, 2004. — С. 212–213.

213. Фромм Э. Современное положение человека [Текст] / Э. Фромм; [пер. Н. Г. Кротовской] // Э. Фромм. Психоанализ и этика. — М. : Республика, 1993. — С. 192–197.

214. Халипов В. Ф. Кратология как система наук о власти [Текст] / Халипов В. Ф. — М. : Республика, 1999. — 303 с.

215. Харечко І. З. Теоретичні засади аналізу поняття «електронна участь» громадян у прийнятті рішень [Текст] / І. З. Харечко // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 68(№1). — С. 597–601.

216. Центральна Виборча Комісія: офіційний веб сервер // Вісник Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/index.php?mID=3_ — Назва з екрану.

217. Цокур Є. Г. Легітимність політичної влади: джерела, особливості, перспективи: [Монографія] / Є. Г. Цокур. — К. : Вид-во НПУ імені Михайла Петровича Драгоманова, 2009. — 330 с.

218. Чемшит Д. Абсентеїзм [Текст] / Д. Чемшит // Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / За наук. Ред. д-ра політ.н. Н.М. Хоми. — Львів : «Новий Світ — 2000», 2014. — С. 4.

219. Чи Ви згодні з тим, що вибори в Україні є реальним механізмом впливу громадян на владу // Соціологічна служба Центр Разумкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=603_ — Назва з екрану.

220. Чи підтримуєте ви діяльність органів місцевого самоврядування (динаміка, 2006–2012) // Соціологічна служба Центр Разумкова [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=174_ — Назва з екрану.

221. Чи почуваетесь Ви господарем своєї держави? (динаміка, 2005–2012) // Соціологічна служба Центр Разумкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=54_ — Назва з екрану.

222. Чижова О. Демократизація суспільно–державного розвитку як прагматична орієнтація України на сучасному етапі розвитку українського суспільства [Текст] / О. Чижова // Освіта регіону. Політологія. Психологія.

Комунікації: [український науковий журнал] / УН-Т «Україна», Всеукр. асоц. політ. наук. – Київ, 2009. — № 4. — С. 39–44.

223. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран [Текст] / В. Е. Чиркин. — Москва : Юристь, 1997. — 568 с.

224. Шапунов Г. Демократизація [Текст] / Г. Шапунов // Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / За наук. Ред. д-ра політ.н. Н.М. Хоми. — Львів : «Новий Світ — 2000», 2014. — С. 124–126.

225. Шведа Ю. Р. Партії та вибори: [енциклопедичний словник] [Електронний ресурс] / Ю. Р. Шведа. — Львів, 2009. — Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/slovnyk_shveda!/partiji_i_vybory_slovnyk.htm . — Назва з екрану.

226. Швейцер В. Я. Абсентеизм континентального масштаба [Текст] / В. Я. Швейцер // О выборах. — 2004. — № 3. — С. 18–20.

227. Швери Р. Теория рационального выбора: универсальное средство или экономический империализм [Текст] / Р. Швери // Вопросы экономики. — 1997. — № 7. — С. 37–46.

228. Шляхтун П. П. Політологія [Текст] / П. П. Шляхтун — К. : Либідь, 2002. — 574 с.

229. Шмиттер Ф. К. Угрозы и дилеммы демократии [Электронный ресурс] / Ф. К. Шмиттер // Пределы власти: Антологии.—№ 1 — Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-2.htm>, — Название с экрана.

230. Шпорлюк Р. У пошуках майбутнього часу: статті та есеї [Текст] / Р. Шпорлюк. — К. : Грані — Т, 2010. — 256 с.

231. Шульга А. Легитимация и «легитимация»: феноменологический анализ / А. Шульга. — К. : Институт социологии НАН Украины, 2012. — 208 с.

232. Щенина О. Г. Формы участия молодежи в политическом процессе современной России [Текст]: дис. на соискание учен. степени канд. пол. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология,

национальные и политические процессы и технологии» / Ольга Геннадьевна Щенина ; Институт Сравнительной Политологии, Российской Академии Наук. — М., 2005. — 165с.

233. Юридична енциклопедія: в 6 т. [Текст] / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. — Т. 1.: А–Г. — 1998. — 672 с.

234. Юрій М. Ф. Політологія [Текст] / М. Ф. Юрій — К. : Дакор, КНТ, 2005. — 416 с.

235. Юрій М. Ф. Політологія: [Підручник] / М. Ф. Юрій — К. : Дакор, КНТ, 2006. — 416 с.

236. Явка обов'язальна! [Текст] // Обрати внимание. — 2012. — № 10 (25). — С. 74–75.

237. Ясинська В. С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Вікторія Сергіївна Ясинська; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2004. — 20 с.

238. 500 слов [Краткий словарь] / сост. Е. И. Бородин. — М. : Молодая Гвардия, 1962. — 192 с.

239. Beetham D. The Legitimation of Power [Text] / D. Beetham. — London : Palgrave Macmillan, 1991. — 267 p.

240. Benney M. How people vote [Text] / M. Benney, A. Gray, R. Pear. — L. : Routledge, 1956. — 227 p.

241. Blondel J. People and Parliament in the European Union: Participation, Democracy and Legitimacy [Text] / J. Blondel, R. Sinnott, P. Svensso — Oxford : Clarendon Press, 1998. — 331 p.

242. Council of Europe Parliamentary Assembly: Increasing women's representation in politics through the electoral system 2010 [Electronic resource] / Country Reports. — Mode of access:

<http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta10/erec1899.htm>.

— Title from the screen.

243. Danleavy P. British democracy at the crossroads: Voting and party competition in the 1980 s. [Text] / P. Danleavy, C. Husbands. — L. : Allen and Unwin, 1985. — 251 p.

244. Downs A. An Economic Theory of Democracy [Text] / A. Downs. — New York : Harper Collins, 1957. — 310 p.

245. Elections and the political order [Text] / F. Campebell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes. — N.Y. : Wiley, 1966. — 385 p.

246. Fiorina M. Retrospective voting in American national elections [Text] / M. Fiorina. — New Haven : Yale univ. press, 1981. — 249 p.

247. Gavryliuk D. Characteristics of absenteeism in Ukraine in the context of political and electoral risks (according to the 2014 parliament elections results) [Text] / D. Gavryliuk // Evropský politický a právní diskurz. — 2014. — V. 1. — Iss. 6. — P. 318–324.

248. Geys B. Explaining Voter Turnout: A Review of Aggregate-level Research [Text] / B. Geys // Electoral Studies. — 2006. — Vol. 25. — P. 637–636.

249. Greenstein F. Children and politics [Text] / F. Greenstein. — New Heaven : Yale univ. press, 1965. — 199 p.

250. Himmelweit H. T. How voter decide [Text] / H. Himmelweit, P. Humphreys, M. Jaeger — Milton Keynes : Open Univer.Press, 1985. — 296 p.

251. Hinich M. Ideology and the theory of public choice [Text] / M. Hinich, M. Munger. — Ann Arbor: Univ. press, 1994. — P. 5–86.

252. Huntington S. The Crsis of Democracy [Text] / S. Huntington. — N.Y. : University Press, 1975. — 220 p.

253. Jennings M. K. The political character of adolescence: The influence families and school [Text] / M. K. Jennings, R. G. Niemi. — Princeton : Princeton univ. press, 1974. — 357 p.

254. Lasarsfeld P. The People's Choice. How Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign [Text] / P. Lasarsfeld, B. Bereisen, H. Gaudet — N.Y. : Columbia univ. press, 1968. — 168 p.

255. Lewis–Beck M. S. Economic voting: an introduction [Text] / M. S. Lewis–Beck, M. Paldam // Electoral Studies. — 2006 — Vol. 19. — P. 171–182.

256. Lewis–Beck M. S. Forecasting elections [Text] / M. S. Lewis–Beck, T. W. Rice. — Washington : Congressional quarterly Press, 1992. — 163 p.

257. Lipset S. Cleavage structures, party systems, and voter alignments: An introduction [Text] / S. Lipset, M. Rokkan // Party system and voter alignments. — N.Y., 1967. — P. 1–64.

258. March J. The new institutionalism: Organization factors in political life [Text] / J. March, J. Olsen // American political science review. — 1984. — № 78. — P. 734–749.

259. Party identification and beyond: Representation of voting and party competition [Text] / ed. by I. Budge, I. Crewe, D. Farlie. — L. : Willey, 1976. — 300 p.

260. Party Systems and Voter Alignment [Text] / ed. by S. Lipset, S. Rokkan. — New York : Free Press, 1967. — 554 p.

261. Percheron A. Political continuity in French families [Text] / A. Percheron, M. Jennings // Comparative politics. — 1981. — Vol. 13. — P. 421–436.

262. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital [Text] / R. Putnam // Journal of Democracy. — 1995. — Vol. 6. — № 1. — P. 65–78.

263. Putnam R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community [Text] / R. Putnam. — New York : Simon & Schuster, 2000. — 541 p.

264. Putnam R. The Prosperous Community: Social Capital and Public Life [Text] / R. Putnam // American Prospect. — 1993. — Vol. 4. — № 13. — P. 35–42.

265. Putnam R. The Strange Disappearance of Civic America [Text] / R. Putnam // American Prospect. — 1996. — № 24. — P. 24–48.

266. Putnam R. Tuning in, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America [Text] / R. Putnam // Political Science and Politics. — 1995. — Vol. 28. — № 4. — P. 664–683.

267. Rose R. Social cohesion, political parties and strains in regimes [Text] / R. Rose, D. Urwin // Comparative political studies. — 1969. — № 2. — P. 7–67.

268. Subileau F. Les chemins de l'absention (une comparaison franco-américaine) [Text] / F. Subileau, M.-F. Toinet. — P. : La Decouverte, 1993. — 221 p.

269. The American voter [Text] / ed. by F. Campebell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes. — N.Y. : John Wiley & Sons Inc., 1964. — 302 p.

270. Understanding political change [Text] // The British voter 1964–1987 / et al A. Heath, R. Jowell, J. Curtice. — Oxford : Pergamon press, 1991. — 335 p.

271. Verba S. Participation in America. Political Democracy and Social Equality [Text] / S. Verba, N. Nie. — New York : Harper and Row, 1987. — 452 p.

272. Viros M. R. A Qualitative Approach to Electoral Abstention [Electronic resource] / M. R. Viros. — Mode of access: <http://www.recercat.net/bitstream/2072/1369/1/ICPS98.pdf>. — Title from the screen.

273. Wolfmger R. Who Votes? [Text] / R. Wolfmger, S. Rosenstone. — New Haven : Yale University Press, 1980. — 160 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати опитування «Абсентеїзм у політиці: позиція студентства»

Об'єкт дослідження: знання про абсентеїзм у політичному житті суспільства в уявленнях студентів першого курсу Київського національного університету культури (КНУКіМ)

Кількість робіт поданих для опрацювання: 66 шт.

Терміни проведення : грудень 2011р.

Проведено у співпраці із професором кафедри міжнародних відносин КНУКіМ, доктором політичних наук, заслуженим діячем науки і техніки України О. Корнієвським.

Мета дослідження: 1) з'ясувати характер і глибину розуміння студентами не політологічних спеціальностей феномену абсентеїзму, його причин та наслідків; 2) виокремити серед робіт учасників уявлення про механізми подолання негативістських форм абсентеїзму.

У дослідженні на основі інтерпретаційного аналізу робіт учасників не лише виокремлено їхню позицію щодо причин та наслідків абсентеїзму, а й відзначено їхні спроби дати означення цієї політологічної категорії та політичного феномену.

Нижче наведені результати опитування за наступними блоками: поняття, причини, наслідки, висновки з теми.

Поняття феномену «абсентеїзм»:

1. Байдуже ставлення населення до політичного життя, неправильне уявлення окремих людей про те, що від них в політиці нічого не залежить;
2. Ухиляння від виконання громадянських обов'язків, перш за все від участі у виборах;
3. Абсентеїзм це байдуже ставлення людей до своїх громадсько-політичних прав;

4. Одна з форм бойкотування виборцями виборів;
5. Явище, коли частина виборців із правом голосу не голосує систематично;
6. Відсутність громадського діяча, та де він має виконувати свої обов'язки.

Висновки за тематичним параметром:

Студенти продемонстрували своє вміння відшукувати як специфічні, так і загальноприйняті визначення феномену абсентеїзму.

Причинами, що спонукають абсентеїзм бути політичною і виборчою реальністю є :

1. Відсутність політичної культури, боротьба за ситуативне задоволення інтересів політичними акторами, що обираються;
2. Відчуження власних політичних цінностей і потреб від можливостей їх задоволення, а також відчуженість від політичного процесу, що є наслідком загального послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, які б могли зовнішньо заохотити голосувати, а також підвищити відчуття значущості виборів;
3. Абсентеїзм може бути обумовлений розкладом групових норм, втратою особою почуття належності до однієї із соціальної груп, а відповідно – цілей та цінностей соціального життя;
4. Інфантильність, або ж усвідомлення власного політичного безсилля;
5. Якщо звернути увагу на аспект участі громадян України у виборах і референдумах право прийняття політичних рішень громадян надається не досить часто;
6. Велика кількість політичних партій, яка заплутує виборця і унеможливорює зробити усвідомлений вибір;
7. Сумніви виборця щодо можливості проведення чесних виборів;
8. Недостатня соціальна захищеність; незадовільна екологічна ситуація в регіоні та країні загалом, невпевненість виборця у готовності і

здатності кандидатів боротися із цими негативними явищами;

9. Абсентеїзм може бути пов'язаний із нерозвиненістю політичної свідомості, а рівень неучасті у голосуванні значно вищий серед людей із низьким соціально-економічним статусом. На це впливає низький рівень освіти, відсутність «пізнавального досвіду», необхідного для розуміння складних державних справ;

10. Якщо казати на стан опісля 2006 р., то очевидний розрив між очікуванням громадян і політичною дійсністю. Громадяни воліли бачити політичні, економічні, соціальні зміни, натомість були свідками сварок в середині «помаранчевої команди»; реальний рівень життя відрізнявся від людських прагнень;

11. Відсутність усвідомлення взаємозв'язку між політичним і приватним життям;

12. Втрата громадянами довіри до чесності підрахунку голосів, регулярних трансформацій виборчого законодавства;

13. Зародження в людині почуття безнадії;

14. Відчуття непотрібності цій владі та державі (влада нас має за мавпу, яку треба годувати);

15. Відчуття незахищеності (влада нічого не робить для захисту від свавілля державних і недержавних органів громадян; бездіяльність у розвінчуванні кліше підкуплених олігархами судів та корупції у лавах міліції);

16. Довгий процес виправлення помилок у запрошеннях на вибори, які часто дублюються у некоректній форму, яку навіть після попереднього виправлення на іншій електоральній кампанії;

17. В нашій державі абсентеїзм виникає в наслідок різних дій правлячих сил держави, і за відсутності постійного політичного курсу та невиконання поставлених цілей у зв'язку з тим, що вони завищені;

18. Протест проти недоліків виборчої системи;

19. Абсентеїзм зараз стає дуже актуальною темою в Україні. Адже

політичні змагання супроводжуються безперервним обмиванням брудом опозиційних партій правлячої, і навпаки; невиконання кандидатами своїх передвиборчих обіцянок зводять нанівець довіру до політичних інститутів;

20. Відсутнє почуття патріотизму.

Висновки за тематичним параметром:

Розширення сфери можливостей для громадян, аби мати нагоду впливати на суб'єктів прийняття рішення і їх зміст безпосередньо, – це завдання номер один для політичних діячів, які уповноважені представляти ту чи іншу територіальну громаду.

Трансформація виборчого законодавства повинна відбуватися у фарватері залучення якомога більшого числа виборчого корпусу та надання більшої безпеки для збереження голосів, професіоналізації передвиборчого етапу.

Наслідки абсентеїзму:

1. Якщо в Україні і надалі буде поширюватись абсентеїзм, то таке поняття як «влада народу» стане вже не суттєвим у політичному житті держави, зменшиться кількість виборців, що призведе до загрози проведення справедливих виборів;

2. Абсентеїзм руйнівню впливає на державу не зацікавленість і байдужість до політичного життя призводить до деградації нації та руйнування держави;

3. Тривалість стану байдужості до влади та політичного життя Україна може потерпати від диктаторства;

4. Наслідками не прибуття громадянами на виборчі дільниці може бути пониження демократичного потенціалу суспільства;

5. Не маючи бажання приймати участь у політичних процесах, люди не мають надії на удосконалення владної системи, а це зумовлює часто протизаконні дії з боку самої влади, якщо суспільство живе своїм життям, а влада в своїм, наступає період вседозволеності;

6. Через небажання голосувати подекуди виникає нерівномірне

представництво інтересів різних соціальних груп в політиці;

7. Неучасть в політичному житті призводить до необізнаності та неосвіченості людей у розуміння акту і слова влади;

8. Великі фінансові втрати;

9. Зростання долі абстинентів в українському суспільстві можна інтерпретувати як прояв серйозної кризи легітимності політичної системи, глибинної кризи її норм та цінностей;

10. Можливе погіршення стосунків із зарубіжними країнами;

11. Переконавання в тому, що байдужість – найгірше, що може бути, адже саме вона породжує зраду, вбивство, і.т.п., а коли громадяни стають байдужими до політики і державного, то заслуговують на всі наслідки, що породжує абсентеїзм;

12. Абсентеїзм виборців не дозволяє сформувати виборні органи і заповнити виборні посади за таких обставин виникає потреба у проведенні повторних виборів, результат яких важко передбачити, внаслідок чого виборні вакансії не заповнюються;

13. Наслідком абсентеїзму стане те, що ті кого народ неохоче, залишаться при владі на більший термін встигнуть розкрасти в народу все те, що залишилося для молоді не буде місця в цьому суспільстві демократія перетвориться в тоталітаризм.

Висновки по тематичному параметру :

На нашу думку, позиція студентської спільноти по цьому розділу не є однорідною. Адже студентами вбачається ризик віз утвердження в політичній практиці абсентеїзму не лише суттєвим пониженням демократичного потенціалу суспільства, а й певної геополітичної дистанціюванні країн партерів від держави із відносно легітимною владою. На нашу думку, полярність думок студентства з фокус-групи свідчить, що абсентеїзм має й так негативний наслідок як втрата громадянської ідентичності.

Механізми подолання абсентеїзму :

1. Людям потрібно повернути віру у силу прав людини. Проводити

ознайомчі збори, на яких би проводилися роз'яснювальні роботи з приводу прав людини і можливостей користування ними;

2. Масові залучення громадян до різних форм політичної діяльності (зборів, засідань);

3. Треба бути зацікавленим і приймати активну участь у політичному житті країни, якщо хочеш, щоб вона росла і процвітала;

4. Активна участь населення у політичних процесах та виборах запобігає узурпації влади вузькою політичною групою;

5. На позачергових виборах депутатів не має застосовуватись вимога про 50% мінімум легальності;

6. Іти на вибори голосувати, щоб життя стало краще, щоб змінити владу, показати, що остання не тим займається, чим треба;

7. Абсентеїзм буде присутній в Україні, допоки ми – народ, не станемо єдиною державою з одними цілями та інтересами;

8. Потрібно пам'ятати, що невикористані бюлетені можуть «спрацювати» без відома громадян. Краще не ігнорувати голосування, а здійснити свій вибір не зважаючи на складність цього рішення;

9. Грунтовна інституціоналізація демократичного інструменту – референдуму, плебісциту;

10. Участь у виборах слід розглядати як громадську функцію, що здійснюється не в інтересах громадянина, а скільки відповідно до потреб забезпечення формування і функціонування найважливіших державних структур.

Висновки за тематичним параметром:

Вважаємо, що громадянському суспільству варто не втрачати пильність над діяльністю влади і опозиції, час від часу робити моніторинг виконання їх перед і опісля виборчих ініціатив. Громадяни воліють часткового самосуду над представниками влади, яких вони підозрюють у корупційних зловживаннях, але свою правоту громадськість має черпати із закону і права народу на опір політичному режиму.

Додаток Б

Результати глибинних експертних інтерв'ю «Абсентеїзм в Україні: характеристика, причини, шляхи подолання»

До глибинних експертних інтерв'ю *запрошені*:

1. *В. Фесенка* (голова правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента»);
2. *Т. Вознюка* (кандидат політичних наук, незалежний експерт).
3. *В. Суцєнка* (заслужений юрист України, доцент факультету правничих наук НаУКМА);
4. *В. Гончарука* (керівник департаменту виборчих технологій при Агентстві моделювання ситуацій, доцент Київського Національного Університету ім. Тараса Шевченка);
5. *Г. Зеленько* (доктор політичних наук, професор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України);
6. *Т. Загороднього* (керівник Консалтингового центру Тараса Загороднього).

Дата проведення глибинних інтерв'ю з експертами : грудень 2011 р. – березень 2012 р.

Перелік орієнтовних запитань:

1. Чим, на Вашу думку, є така політична позиція виборців як абсентеїзм? Як би Ви дали визначенню цьому політологічному феномену із орієнтацією на українські електоральні перипетії з радянських часів до сьогодення?
2. Чи згодні Ви з тезою про те, що вибори, на які з'явилася меншість виборців, не відображають реальної політичної картини? Чи може перемогти не та партія, чию програму підтримує більшість суспільства, а та, яка зуміла за рахунок партійної дисципліни забезпечити явку своїх небагато численних прибічників на вибори ?

3. Чи можна припустити, що абсентеїзм як форма електоральної поведінки нині є в тренді серед виборців? Якщо так, то якими специфічними чинниками він спровокований ?

4. Які, на Вашу думку, ризики можуть сприяти розгортанню абсентеїзму як масової політичної орієнтації виборців у електоральних процесах сучасної України ?

5. Якими є вектори та шляхи подолання феномену абсентеїзму в українських політичних практиках ?

Зібрані матеріали глибинних інтерв'ю згруповані за такими блоками: характеристика абсентеїзму, причини абсентеїзму, подолання абсентеїзму.

Характеристика абсентеїзму

В. Фесенко: Свідчить про певні критичні тенденції: це не лише зниження інтересу до політики, а і роздратування, критичні емоції, і такі люди теж, скоріше за все, не підуть на вибори.

- Після Майдану відбувся надмірний сплеск: якщо у нас за нормою – 10% тих, хто дуже цікавиться політикою, то після цих подій показник склав 20%. Ми були рекордсменами по цьому показнику, зараз він знову знизився до норми. 60% частково цікавляться. У нас традиційно не цікавилися політикою 20-25%, але коли був великий ажіотаж, як у 2004 р., частина цих людей приходили голосувати

- Електоральний абсентеїзм в умовах конкурентної демократії є головним показником відчуження від влади.

- Абсентеїзм виконує функцію індикатора якості політичної системи – чим більший показник, тим більше треба задумуватись про ефективність функціонування даної системи. Якщо показник сталий, як в США, це є норма.

- Абсентеїзм це показник присутності аномалій у політичному процесі.

Т. Вознюк: Абсентеїзм є прикметною рисою як української, так і європейської політичної культури, і в обох випадках є ознакою кризи

системи, кризи ліберальної демократії. Але тут різні спонукальні мотиви. Є спільна тенденція – криза буржуазної або ліберальної демократії, але рушійні чинники різні. Якщо в західних, більш розвинених країнах – це ознака розслабленості, втоми від політики, суспільної демобілізації, тобто люди не відчують необхідності мобілізувати свої зусилля для впливу на політичну систему, бо вона є досить стабільною, кардинальних змін не відбувається. А в країнах таких, як Україна, де криза більш чітко виражена, не лише політична, а й соціально-економічна, ціннісна та моральна криза, коли перехід до демократії та ринкової економіки позначився соціальними травмами. Люди також втрачають віру в те, що зможуть покращити своє життя шляхом цивілізованого впливу на владу. В нас, насправді, заполітизоване суспільство, більше, ніж у Європі

- Це насправді ризик, це загроза подальшої делегітимізації влади. Абсентеїзм – це показник того, що суспільство дистанціюється від влади і таким чином влада втрачає легітимність. Я завжди роблю поправку на кількість виборців, які проголосували, адже тоді видно, скільки реальних виборців віддало свій голос за кандидата. В результаті, ігноруючи наростання абсентеїзму, ми ризикуємо отримати 25-відсоткового Президента. Це або встановлювати диктатуру, або пускати розвиток держави насамотік.

- Абсентеїзм – це одна з форм волевиявлення. Але коли він є запереченням держави і політичної системи, це вже небезпечно.

В. Суцєнко: Враховуючи, що: «політичний абсентеїзм» (від латини «абсентеїзм – відсутність») – це свідоме ухилення громадян від участі у виборах представницьких органів влади, тобто одна з форм свідомого бойкотування виборцями виборів, пасивний протест населення проти існуючої форми політичного режиму та/або державного правління, прояв байдужості до виконання громадянином своїх політичних прав та обов'язків, – його наявність у стабільному громадянському суспільстві з розвинутою політичною культурою, демократією та інститутами державної влади не має

вирішального впливу на утворення представницьких органів державної влади.

- Електоральний політичний абсентеїзм в наших умовах є проявом низького рівня правової і політичної культури певних прошарків чи груп, включаючи політичні еліти, а в розвинутих демократичних державах – це прояв стабільності і довіри до влади, і політичних сил з боку цих самих прошарків і груп населення.

В. Гончарук: В Україні чим менша явка на виборах, тим більша ймовірність фальсифікації цих виборів. Для нас є притаманною тенденція, яка має місце в окремих лідерських авторитарних режимах. А саме не низька, а навпаки неприродно висока явка виборців, штучне завишування явки та висока підтримка правлячих кіл.

Г. Зеленько: Проблемою є те, що сьогодні насправді відбувається деінституціоналізація, тобто інститути згортаються і починають працювати в протилежному напрямку. Тому абсентеїзм у країнах пострадянського простору є ознакою протесту проти інститутів влади, які не функціонують. По суті – це є протест проти механізмів демократії.

У нас про довіру не йдеться, у нас на перший план виходить емоційний стан. Хто краще себе покаже у політичній рекламі, чий ролик був найяскравішим, ролик, який зробив найбільший емоційний сплеск, за того людина часто і віддасть голос.

У нас дійсно є присутньою байдужість, але людина, як і суспільство загалом, прагне до спокою, вона не може перебувати у стані гіпер-політичної зацікавленості постійно.

Т. Загородній: Незважаючи на низький рівень довіри до партії, явка буде близько 60%, ніякого абсентеїзму не буде. Треба брати до уваги, що якщо у людей немає іншого місця і часу сказати про свою невдоволеність – люди підуть на вибори, щоб сказати там. Українці, в принципі, демократичні, вони хочуть вибирати.

Причини абсентеїзму

В. Фесенко: Абсентеїзм пов'язаний із різними формами відчуження від влади, наприклад секторальне відчуження. У всякому разі це пов'язані із способом життя, від ніші, в якій знаходиться людина.

- У нас, я думаю, тут головну роль відіграє чинник критичного ставлення до влади і відчуження. Іноді у наших людей були завищені очікування до влади, потім розчарування: «Ми брали участь у одних виборах, потім других, третіх. Нічого не змінюється, тому зараз на вибори ми більше не йдемо». Це розчарування, яке переходить у роздратування.

- Свідомість людей завжди суперечлива, амбівалентна.

Т. Вознюк: У нас політика знаходиться під впливом кон'юнктурних та планових чинників, і потужний інструмент всенародного референдуму може бути застосований різними групами впливу у політичній боротьбі, як вже було на референдумі у 2000 р. У нас не вистачає важелів втілення рішень, ухвалених цими процедурами прямої демократії в життя. Тут потрібна парламентська імплементація, а на цьому рівні можна зарубати будь-що.

- Самі люди зараз не бачать зацікавленості, не відчувають можливості вплинути на ситуацію, тому дистанціюватись від влади.

В.Суцєнко: Відсутність віри громадян в ефективність політичних інститутів, відсутність політичної культури, боротьба за ситуативне задоволення корпоративних, кланових, інтересів тощо. Основні ж причини політичного абсентеїзму в Україні, на мій погляд – це історія нашої держави, не сформованість політичної нації та ефективного громадянського суспільства, зневіра людей у своїх можливостях і здатності впливати на формування і діяльність влади, цинізм можновладців, байдужість людей до всього, що не стосується кожного ОСОБИСТО.

В. Гончарук: Для України є проблема – відсутність реальних механізмів забезпечення права голосу для багатьох виборців. В першу чергу тих, які перебувають за кордоном. Тому багато хто може й хотів би проголосувати,

але об'єктивно немає такої можливості, зважаючи на складність, забюрократизованість процедури голосування не за місцем перебування.

Г. Зеленько: У нас досі присутній номенклатурний спосіб ведення виборчого процесу. Часто застосовуються різні виборчі технології, коли ситуація, за якої люди не йдуть на вибори, завжди діє на користь правлячої партії. Тому можна пояснити, чому вона трактується негативно. В Росії, на відміну від України, абсентеїзм є формою протесту проти виборчого процесу.

Ми зараз бачимо, як відбувається дисфункція органів влади.

З огляду на те, що політична інфраструктура погано розвинена, так само погано підтримується робота з виборцями. Фактично на виборах у нас партії набирають голоси тільки завдяки гучним фразам передвиборчої кампанії та реклами у ЗМІ. Тобто по суті робота не робиться, а просто витрачаються гроші.

Проблема у тому, що українці не вірять у те, що вони своєю активною політичною позицією здатні вплинути на процес.

Говорячи про природу абсентеїзму в Україні, варто звернути увагу на таке: явка на місцевих виборах завжди вища, коли ці вибори проводяться в один період з парламентськими. На місцевих виборах громадяни відчують більшу вагу свого голосу, чого не можна сказати про загальнодержавні вибори. У такому випадку спостерігається відчуження від влади. Навіть у психології прописано явище відчуження громадян, яке склалося історично. Тобто дуже часто влада сприймалась чужорідною. Це стало частиною нашого менталітету. Це давало можливість нівелювати значення політичної еліти.

Вибори у будь-якій країні є формою легітимації режиму та інкорпорації політичного класу. У нас – ні, у нас ще є номенклатурний підхід «зняти-призначити».

Вибори в Україні не є єдиним джерелом легітимації влади. Безперечно, це знижує рівень довіри до влади і підвищує рівень абсентеїзму. Також значною проблемою є те, що майже не працює інститут громадської думки.

Т. Загородній: Висока явка в країні свідчить про високу за політизованість. Це може відбуватись через відсутність діалогу між владою і громадянами. Недовіри до інституту виборів немає, адже якби люди не вірили, вони би взагалі не йшли на вибори. Але значна частина все-ж таки досі йде.

Подолання абсентеїзму

В. Фесенко: Участь у виборах потребує розвиненої демократичної культури.

- Взагалі не треба боротись з абсентеїзмом, тому що це необхідний показник якості політики. Але якщо цей показник зменшується в молодих демократіях, то це вже небезпечно, тому що це може привести до підриву демократичної системи. Але насильно стимулювати я не вважаю, що можна. Можливо, коли людям запропонують нові вибори, це може на деякий час відновити інтерес. Але тут треба задати питання – наскільки це насправді необхідно для стабільного і ефективного функціонування політичної системи?

- Процедура відкликання депутат як механізм упередження абсентеїзму повинен бути дуже серйозно прописана.

Перш за все треба розбиратись, в чому проблема, якщо це корупція – боротись з чинниками корупції на цих виборах, карати навіть до ув'язнення. Якщо не спрацьовують інститути політичних партій – змінювати формат партійної системи. Якщо падає інтерес до процедури виборів – змінити виборчу систему, наприклад вибори із преференціями. У всякому разі потрібні інституційні зміни.

- Вважаю, що не треба вводити поріг явки, людина сама має вирішувати йти на вибори чи ні.

- Що є небезпечно, це споживацьке ставлення до обов'язків, коли держава привчає громадян до того, що за прояви громадянської активності їм

будуть платити. Це деформація. Нам треба формувати сучасну громадянську політичну культуру через систему освіти, через громадські організації.

Т. Вознюк: Вважаю, що нам необхідно повернутись до конституції, яка передбачала відкликання Президента через всенародний референдум, тоді як зараз проведення імпічменту є дуже складним завданням; конституції, яка передбачала відповідальність Президента, тоді як зараз він над всіма гілками влади стоїть, але ні за що не відповідає.

- Порівнює проблему абсентеїзму з корупцією – з цим боротись немає сенсу, треба вживати максимум заходів, щоб це явище попередити, тоді динаміка буде більш позитивна. Треба долати не так абсентеїзм, як відчуженість суспільства від політичного процесу і влади. Тут не так важливо, щоб людина прийшла на вибори і когось підтримала. Людина повинна відчувати свою включеність у політичну систему і поділяти цінності влади, не повинна заперечувати наявність держави України і демократичних процедур, які в ній діють. А те, що вона в рамках цих демократичних процедур вирішила для себе, що іти на вибори недоцільно, то це її право, яке ніхто не може заперечити. А якщо людина почувається відірваною від політичного процесу, не розуміє чому відбувається те, що відбувається, почуває себе чужою, не визнає такої держави, як Україна, то це вже небезпечно. Треба зараз стежити з динамікою кількості тих, хто хоче назад в СРСР.

В. Суцценко: На мій погляд, тільки за умови консенсусу основних політичних сил і громадських організацій, в Україні слід було б ввести превентивні заходи боротьби з політичним абсентеїзмом років на 10-15 (тобто на час проведення 2-3 чергових виборів парламенту, президента, місцевих рад).

- Такі методи упередження абсентеїзму як : 1) обкладання (вдруге, якщо не проголосував наприклад штрафом) – грошові стягнення; 2) направлення на примусові громадські роботи строком від 1- 1,5 місяця; 3) заохочення до виборчої участі у голосуванні шляхом або визнанням дня

проведення виборів вихідним днем із доданням тижня відпустки до щорічної місячної, або наданням разових незначних виплат з бюджету країни та гарантій погашення, в разі наявності, на 40-50% кредиту за споживчі товари і послуги для фізичних осіб і на 20-30% – для юридичних осіб(підприємств), прийнятні, але потребують публічної дискусії і референдуму.

В. Гончарук: Методи адміністративно-організаційного напрямку можуть бути дієвими, проте вони несуть потенційну небезпеку, яка полягає в наступному: спочатку вибори доводять до абсурду, роблять їх не альтернативними, головна роль зводиться до легітимізації діючого політичного режиму, а потім вводять покарання за неучасть у виборах. Навіть в СРСР, де явка складала 99,9% не було узаконених покарань до виборців, які не брали участь в голосуванні. Крім того методами подолання абсентеїзму на його думку є:

- забезпечення демократичності, прозорості, альтернативності виборчого процесу, що підвищить рівень довіри виборців як до самих виборів, так і результатів голосування;

- забезпечення вільного функціонування незалежних в тому числі опозиційних ЗМІ, що сприятиме підняттю рівня реальної конкуренції під час виборів;

- зміну формату передвиборчих дискусій, сприяння політичній дискусії в Україні, що зробить виборчу кампанію більш яскравою для виборців та підвищить їх мотивацію брати участь у голосуванні;

- сприяння становленню політичної опозиції, що забезпечить альтернативність, розширить спектр для електорального вибору;

- забезпечення безперешкодного проведення агітаційної кампанії для представників не лише провладних, але й опозиційних політичних сил, в першу чергу організації зустрічей із виборцями, вільного пересування в межах країни, відсутність репресій проти виборців-учасників політичних акцій, що забезпечить безпосереднє залучення значної кількості виборців до виборчого процесу;

- проведення широких агітаційно-просвітницьких кампаній із залученням громадських авторитетів, діячів культури, спорту, науки щодо актуалізації важливості демократичного волевиявлення;

- спрощення правил проведення виборів, що підніме рівень довіри і ступінь прозорості виборчого процесу.

Т. Загородній: Найбільший розквіт Англії був тоді, коли голосували ті виборці, які сплачували податки. Ти платиш гроші – ти відповідальний. Безробітний – нічого не вирішуєш, не несеш відповідальності. Я думаю, виборча система буде до цього йти. Зараз вибори себе дискредитували тому, що до влади приходять популісти. Майбутнє у виборчому процесі за платниками податків.

-У нас традиція того, що немає елементарної відповідальності депутатів. Поки в нас не бути діяти механізм відкликання депутатів, імпічменту Президента, відкликання уряду, доти буде продовжуватись ситуація, яку ми маємо сьогодні. Генпрокурор повинен призначатись Парламентом, тільки тоді країна зміниться до непізнаваності. Повинна бути збалансованість інтересів.

ДОДАТОК В

Результати виборів у парламенти країн Європи в 2001–2006 рр.

№ п/п	Держава	Дата аналізованих виборів	Явка виборці в %	Кількість партій-переможців, що утворили уряд	% виборців, які проголосували ЗА партії, що утворили уряд	% голосів ЗА переможців від числа громадян, які мають право голосу
1	Австрія	24.11.2006	84,3	2	52,3	44,1
2	Бельгія	18.05.2003	91,9	4	43,3	39,8
3	Великобританія	05.05.2005	61,4	1	35,2	21,6
4	Греція	07.03.2004	76,5	1	45,4	34,7
5	Данія	08.02.2005	84,5	2	39,3	33,2
6	Естонія	02.03.2003	58,2	3	56,1	32,6
7	Ірландія	18.05.2002	62,6	2	64,0	40,1
8	Іспанія	14.03.2004	77,2	1	43,3	33,4
9	Італія	10.04.2006	83,6	1(15)	49,8	41,6
10	Кіпр	27.05.2001	90,5	3	56,0	50,1
11	Латвія	05.10.2002	71,5	5	59,4	42,5
12	Литва	10.10.2004	45,9	4	55,7	25,6
13	Люксембург	13.06.2004	91,7	2	59,5	54,5
14	Мальта	12.04.2003	96,2	1	51,8	49,8
15	Нідерланди	22.01.2003	80,0	3	50,6	40,5
16	Німеччина	18.09.2005	77,7	3	69,4	53,9
17	Польща	25.09.2005	40,6	1	27,0	11,0
18	Португалія	20.02.2005	64,3	1	45,0	28,9
19	Словенія	03.10.2004	60,5	4	48,9	29,6
20	Угорщина	09.04.2006	67,8	1	43,2	29,3
21	Фінляндія	16.03.2003	69,6	3	52,2	36,3

22	Франція	09.06.2002	60,3	1	33,7	20,3
23	Чехія	14.06.2002	57,9	4	44,5	25,8
24	Швеція	15.09.2002	80,1	1	39,9	40,0
	в середньому		72,3	2	48,6	35,8

Джерело: Морозова О. С. Порог явки на виборах как элемент избирательной системы [Текст] / О. С. Морозова // *Фундаментальные исследования*. — 2014. — № 1. — С. 185–188.